

ISSN 2312-3206 (PRINT)
ISSN 2663-2764 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(м. Івано-Франківськ)

До 31-ї річниці незалежності України

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF KHERSON STATE UNIVERSITY**

SERIES «PSYCHOLOGICAL SCIENCES»

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Херсонського державного університету.

Заступник головного редактора:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету.

Відповідальний секретар:

Тавроецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Херсонського державного університету.

Члени редакційної колегії:

Баранаскіне Інгріда – професор кафедри соціальної роботи Клайпедського університету (Литва);

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Національного університету «Запорізька політехніка»;

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Галян Ігор Михайлович – доктор психологічних наук, професор, професор теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна

Жидко Максим Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М. С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (Україна);

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Казібекова Вікторія Федорівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Херсонського державного університету;

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ (Україна);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;

Кузнєцов Олексій Ігорович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди (Україна);

Оран Марина Олегівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка (Україна);

Плохих Віктор Володимирович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Україна);

Плющ Олександр Миколайович – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (Україна);

Попович Ігор Степанович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Херсонського державного університету;

Сердюк Людмила Захарівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України (Україна);

Цибуляк Наталія Юрївна – кандидат психологічних наук, доцент доцент кафедри прикладної психології та логопедії Бердянського державного педагогічного університету (Україна);

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Херсонського державного університету;

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри спеціальної освіти Херсонського державного університету.

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б) на підставі Наказу МОН України від 17 березня 2020 року № 409 (додаток № 1)

Збірник наукових праць включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

**Затверджено відповідно до рішення вченої ради
Херсонського державного університету
(протокол від 29.08.2022 р. № 1)**

Свідцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 23954-13794 ПР
від 26.04.2019 р. видане Міністерством юстиції України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Бобок І. С. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ ЕКОЛОГО ОРІЄНТОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....	7
Гриник І. Я., Хавула Р. М. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	14
Козігора М. А. ПРОЯВИ СИМПТОМІВ МОРАЛЬНОЇ ТРАВМИ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	20
Пундєв В. В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ-БІЛІНГВІВ.....	28
Сергет І. В. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ОСІБ, ХВОРИХ НА ОНКОЛОГІЮ.....	35
Сердюк О. А. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	41
Шебанова В. І., Дементьєва К. Г., Чикур Л. Д. ВИМІРИ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	48

СЕКЦІЯ 2. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Гуляє І. А. РЕФЛЕКСИВНО-ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ КОРЕЛЯТИ ЖИТТЄЗДІСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	55
Кузікова С. Б., Зливков В. Л., Лукомська С. О. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ТРАВМ ВІЙНИ: ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД.....	64

СЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Бабатіна С. І., Казібекова В. Ф. УСВІДОМЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ЯК ЧИННИК ІНТЕРНАЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	71
Блинова О. Є., Урсуленко О. Б. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МІСТА СТУДЕНТАМИ СІЛЬСЬКОГО ТА МІСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ.....	79
Коробка І. М. СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, ЧИННИКИ Й РЕСУРСИ ПІДТРИМАННЯ.....	85
Кочубейник О. М. ІНФОДЕМІЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЕКТОРИ ЗНИЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПЕРЕВАНТАЖЕННЯ.....	94
Назаренко Н. М., Тавровецька Н. І. УЯВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРО КАР'ЄРНИЙ УСПІХ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ.....	101

СЕКЦІЯ 4. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Пастрик Т. В. СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ НАЙБЛИЖЧОГО ОТОЧЕННЯ СТОСОВНО ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ТА ФІЗИЧНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ.....	109
---	-----

СЕКЦІЯ 5. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Sharochka K. A., Trubaieva K. A. TO THE QUESTION OF IDENTIFYING THE CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF SPEECH.....	117
Яковлева С. Д., Майор В. Ф. СТАН КОМУНІКАТИВНОЇ ФУНКЦІЇ ДІТЕЙ З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ.....	124

CONTENTS

SECTION 1. GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Boboc I. S. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MANIFESTATIONS ENVIRONMENTALLY FOCUSED PERSONALITY BEHAVIOR.....	7
Hrynyk I. Ya., Khavula R. M. THEORETICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF COMPETITIVE PERSONALITY.....	14
Kozihora M. A. MANIFESTATIONS OF MORAL INJURY SYMPTOMS IN MILITARY PERSONNEL AND CIVILIAN PERSONS IN THE WAR PERIOD.....	20
Pundev V. V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE LEADERSHIP QUALITIES STRUCTURE OF BILINGUAL STUDENTS.....	28
Serhet I. V. LIFE VALUES TRANSFORMATION OF CANCER PATIENTS.....	35
Serdiuk O. A. THE PSYCHOLOGICAL FACTORS OF EFFECTIVE ENTREPRENEURSHIP	41
Shebanova V. I., Dementieva K. G., Chykur L. D. DIMENSIONS OF ETHNIC TOLERANCE OF UKRAINIAN STUDENT YOUTH.....	48

SECTION 2. PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Hulias I. A. REFLECTIVE AND PHENOMENOLOGICAL CORRELATES OF LIFE ACHIEVEMENT OF PERSONALITY.....	55
Kuzikova S. B., Zlyvko V. L., Lukomska S. O. AGE PARTICULARITIES OF WAR TRAUMA EXPERIENCES: INTEGRATIVE APPROACH	64

SECTION 3. SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Babatina S. I., Kazibekova V. F. THE AWARENESS OF THE PARENTAL POSITION AS A FACTOR OF THE STUDENT YOUTH'S INTERNALITY.....	71
Blynova O. Ye., Ursulenko O. B. THE PERCEPTION PECULIARITIES OF THE CITY BY STUDENTS OF RURAL AND URBAN ORIGIN.....	79
Korobka I. M. SUBJECTIVE WELL-BEING: THEORETICAL INTERPRETATIONS, SUPPORTING FACTORS AND RESOURCES.....	85
Kochubeynyk O. M. INFODEMIC: SOCIO-PSYCHOLOGICAL VECTORS OF REDUCING INFORMATION OVERLOAD.....	94
Nazarenko N. M., Tavrovetska N. I. THE INDIVIDUAL'S PERCEPTION OF CAREER SUCCESS: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPONENTS.....	101

SECTION 4. MEDICAL PSYCHOLOGY

Pastryk T. V. SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW OF EXPRESSED EMOTION OF SIGNIFICANT OTHERS TOWARDS SERVICE USERS WITH CHRONIC PHYSICAL AND MENTAL CONDITIONS.....	109
---	-----

SECTION 5. SPECIAL PSYCHOLOGY

Shapochka K. A., Trubaieva K. A. TO THE QUESTION OF IDENTIFYING THE CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF SPEECH.....	117
Yakovleva S. D., Major V. F. STATE OF COMMUNICATIVE FUNCTION OF CHILDREN WITH LEARNING DISABILITIES.....	124

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.923:316.62:502.17

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-1>**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ ЕКОЛОГО ОРІЄНТОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ****Бобок Ірина Сергіївна,**
аспірантка*Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії
педагогічних наук України*

lasuella@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2253-8648>

Мета. У даній статті розглядається проекологічна поведінка особистості з точки зору психологічних детермінант її формування. Метою є дослідження трактування поняття «еколого орієнтована особистість» та детермінант формування відповідної поведінки особистості у психології.

Методи. У дослідженні використано такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, порівняння та узагальнення. Підґрунтям слугували як найпопулярніші теорії формування еколого орієнтованої поведінки особистості, так і сучасні її дослідження.

Результати. Значний науковий інтерес до психологічних корелятивів поведінки, пов'язаної з навколишнім природним середовищем, зосереджений на демографічних та соціально-психологічних характеристиках людей, які послідовно виконують відповідні екологічно орієнтовані дії. Відповідно, психологічні особливості еколого орієнтованої поведінки є саме тими рушійними важелями, які і спонукають, або, навпаки – не сприяють до проекологічних активностей щодо навколишнього природного середовища. Описано теорії поведінки особистості щодо навколишнього середовища, запропоновані вченими, як наприклад: альтруїстична, образу життя, самоефективності тощо. Визначено, що універсальним поняттям є образ життя людини – спосіб та усталені звички життєдіяльності. Також значна увага приділяється поняттю самоефективності як рушій проекологічних активностей людини.

Висновки. Тематика даної статті є актуальною та набуває все більшого зацікавлення у науковому світі. Процес вивчення корелятивів еколого орієнтованої поведінки не те, що завершений, а рухається саме до піку його популярності і потрібності. Проведений аналіз наукових теорій та розробок дає зрозуміти, що сукупність тверджень щодо еколого орієнтованої особистості зводиться до визначення її як такої, що демонструє закономірність дій у різних сферах життєдіяльності щодо навколишнього середовища, наприклад – економне використання енергії та споживання води, користування екологічно безпечними видами транспорту, зменшення відходів. Екологічна поведінка є частиною екологічної свідомості і залежить від неї.

Ключові слова: еколого орієнтована (проекологічна) особистість, еколого орієнтована (проекологічна) поведінка, екологічний альтруїзм, образ життя, самоефективність.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MANIFESTATIONS ENVIRONMENTALLY FOCUSED PERSONALITY BEHAVIOR**Boboc Iryna Serhiivna,**
Postgraduate Student*G.S. Kostyuk Institute of Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

lasuella@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2253-8648>

Purpose. This article examines the pro-ecological behavior of the individual in terms of psychological determinants of its formation. The aim is to study the interpretation of the concept of “ecologically oriented personality” and the determinants of the formation of appropriate personality behavior in psychology.

Methods. The study used such general scientific methods as analysis, synthesis, comparison and generalization. Both the most popular theories of formation of ecologically oriented behavior of the person, and its modern researches served as a basis.

Results. Significant scientific interest in the psychological correlates of environmental behavior focuses on the demographic and socio-psychological characteristics of people who consistently perform appropriate

environmentally oriented actions. Accordingly, the psychological features of ecologically oriented behavior are precisely the driving forces that motivate, or, conversely – do not contribute to pro-environmental activities in relation to the environment. Describes theories of personality behavior in relation to the environment, proposed by scientists, such as: altruistic, lifestyle, self-efficacy, and so on. It is determined that a universal concept is a way of life – a way and established habits of life. Much attention is also paid to the concept of self-efficacy as a driver of pro-ecological human activities.

Conclusions. The subject of this article is relevant and is gaining more and more interest in the scientific world. The process of studying the correlates of ecologically oriented behavior is not what is completed, but moves to the peak of its popularity and need. The analysis of scientific theories and developments makes it clear that the set of statements about ecologically oriented personality is to define it as demonstrating the regularity of actions in various spheres of life in relation to the environment, such as energy efficiency and water consumption, use of environmentally friendly modes of transport, waste reduction. Ecological behavior is part of ecological consciousness and depends on it.

Key words: *ecologically oriented (proecological) personality, ecologically oriented (proecological) behavior, ecological altruism, way of life, self-efficacy.*

Вступ. Упродовж уже п'ятого десятиліття екологічні психологи та соціологи намагаються описати, виділити характерні риси та зрозуміти так звану проекологічну особистість (ПЕО). За ствердженням дослідників – це людина, яка демонструє закономірність дій у різних сферах життєдіяльності щодо навколишнього середовища, наприклад – економне використання енергії та споживання води, користування екологічно безпечними видами транспорту, зменшення відходів (Kollmuss et al., 2002; Markowitz et al., 2021). Фундаментальними дослідженнями еколого орієнтованої поведінки займалися американські вчені ще в кінці ХХ століття. Деякі з них бачать альтруїзм попереду всіх проекологічних починань, інші пов'язують його з навколишнім середовищем, демографічними та соціально-психологічними характеристиками людей, які послідовно виконують відповідні екологічні дії. Досить свіжим та універсальним є поняття образу життя та екологічної самоефективності тощо. Зважаючи на актуальність екологічних питань, критично важливо дослідити етіологію екологічної поведінки (ПЕП) та детермінанти її проявів, особливо важливий психологічний механізм формування та прийняття рішень людиною щодо дій відносно довкілля.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Виходячи з розуміння екологічно орієнтованої поведінки як свідомої, цільової діяльності людини або суспільства, спрямованої на об'єкти, процеси і явища природного середовища в контексті їх взаємодії з точки зору покращання останнього, доцільно звернути увагу на постановку мети екологічної поведінки. Поряд зі свідомим плануванням екологічних дій існують неусвідомлювані, які призводять до екологічного втручання без поставленої мети, тобто не цілеспрямовано (наприклад, прогулянка лісом залишає після себе витоптаний ґрунтово-рослинний покрив, зірвані квіти, зламані гілки, придушені предстваники тваринного світу чи комахи та ін.).

Отже, екологічна поведінка є частиною екологічної свідомості і залежить від неї. Розглядаючи ж науково обґрунтовану екологічну свідомість, пам'ятаємо, що вона завжди містить елемент активності, який відображається у багатьох її властивостях, особливо в раціональності. Цей елемент активності не обов'язково реалізовується в діях, а може виражатися в позиції, думці, в спробах дослідження причинності змісту екологічної свідомості або її зв'язків і відносин.

Однак, за аналітичними висновками, що були оприлюднені 22 грудня 2020 року під назвою «Екологічна свідомість українців & довкілля» (Екологічна свідомість українців & довкілля, 2020), екологічна свідомість українців є достатньо контраверсійною. На це вказує двоїстість поглядів та переконань людей щодо власної ролі для довкілля. Так, вони визнають, що стан довкілля має вплив на життя і здоров'я, не заперечують існування нагальних екологічних проблем, демонструють глибоку стурбованість щодо стану довкілля. З іншого боку – ті ж самі респонденти в своїх діях суперечать своїй проекологічній позиції: майже не здійснюють або мало здійснюють вчинків для попередження заподіяння шкоди та задля збереження довкілля, або ж навіть навпаки – навіть здатні заподіяти йому шкоду. І так, разом з хоч і незначним, але збільшенням за останні роки числа екоактивістів, зростає і частка громадян, для яких економічне зростання пріоритетне, навіть ціною довкілля. Тобто ціннісне ставлення до довкілля, яке декларують на словах українці, здебільшого не корелюється із їхніми реальними діями та готовністю до дій зі збереження навколишнього середовища. Тому постає цілком логічне запитання: чи справді екологічна свідомість є запорукою екологічної поведінки?

Мета дослідження. Ключовою проблемою даної статті є висвітлення поняття проекологічної чи еколого орієнтованої особистості у зарубіжній та українській науковій спільноті, психологічних її проявів і детермінант.

Методологія та методи. У дослідженні використано загальнонаукові методи: теоретичного аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. Орієнтирами у доборі наукових інформаційних джерел є їх актуальність та новизна.

Результати та дискусії. Фундаментальними дослідженнями еколого орієнтованої поведінки займалися американські вчені ще в кінці ХХ століття. Так, за джерелами походження теорій поведінки особистості щодо навколишнього середовища, поміч (допомога) та альтруїзм є рушійними якостями проекологічно налаштованої людини. Поміч у даному контексті – це поведінкова категорія, що розуміється як безкорислива допомога іншому. Термін альтруїзм належить до поняття допомоги, яка мотивована внутрішньою цінністю та виключає будь-яке очікування чогось натомість. Авторами пропонується ввести поняття «екологічний альтруїзм» для позначення діяльності, що направлена на здійснення корисних поведінкових актів на благо природному середовищу без очікування будь-яких зворотних компенсацій (Schultz et al, 1998).

Значний науковий інтерес до психологічних корелятивів поведінки, яка пов'язана з навколишнім середовищем, зосереджений на демографічних та соціально-психологічних характеристиках людей, які послідовно виконують відповідні екологічні дії. Так, за результатами досліджень Національного інституту охорони здоров'я штату Орегон, США прослідковано взаємозв'язок між індивідуальними рисами особистості та екологічними діями. За даними, існують помірковані позитивні зв'язки між відкритістю до досвіду особистості та її природоохоронною діяльністю. Вплив «відкритості» на поведінку, яка стосується навколишнього середовища, повністю опосередковується ставленням людей до навколишнього середовища та зв'язком із природою. Високий рівень естетичної оцінки, креативності та допитливості, що пов'язані з альтруїзмом, можуть мотивувати виконання екологічних дій серед респондентів (Markowitz E. M. et al., 2021).

Універсальне поняття, як дозволяє об'єднати сукупність всіх еколого-орієнтованих характеристик рис особистості та проявів проекологічної поведінки є образ життя людини (спосіб та усталені звички життєдіяльності). Так, за визначенням екологічно орієнтованого способу життя, що пропонується вченими (Швалб, 2009; Швалб, 2018) – це «організація видів життєдіяльності особистості, що забезпечує розвиток її власне людського, духовного, творчого потенціалу в умовах як сприятливої, так і несприятливої дії об'єктивних чинників навколишнього середовища. Особистість не відчужується від середовища, не протиставляє себе йому,

а усвідомлює його як продовження власної духовно-тілесної сутності і на цій основі розвиває та зберігає його».

За Л.Г. Титаренко, спосіб життя, що характеризується пріоритетом екологічних цінностей, підтриманням довкілля у придатному для життя стані як найважливішої умови для людського існування й відповідної поведінки, – одне з ключових понять екоцентричного підходу до розвитку сучасного суспільства. Воно передбачає прагнення до гармонії людини з природою, відмова від марнотратства, бережне ставлення до природних ресурсів, контроль ефективності їх використання, а також активна осмислена участь в діях, завдяки чому досягаються цілі стійкого розвитку суспільства (Титаренко, 2015). Відомо, що у розумінні сучасної людини, відповідний спосіб життя уявляється як підтримка придатності довкілля – як найважливішої умови людського існування, що передбачає забезпечення асиміляційної спроможності природного середовища та отримання екосистемних послуг. Але, на нашу думку, дане трактування є ніщо іншим як прагненням досягнення людиною гармонії з природою суто з егоїстичних міркувань, тобто антропоцентричних. Тут розуміємо піклування та охорону природного середовища як джерела задоволення людських потреб та амбіцій – «пріоритет: природа заради людини». Якщо екологічний стан довкілля відмінний – відповідно буде почувати себе людина в ньому, і навпаки. Ефективною проекологічною поведінкою буде в тому випадку, коли вектор її зміниться у напрямку природоцентричного, тобто «пріоритет: природа заради самої природи». Природне середовище прекрасно і безперешкодно може існувати без втручання людини, чого не можна сказати про зворотну ситуацію. Спираючись на сучасний стан розвитку суспільства, постійне і непереборне прагнення людини щораз доводити власні незалежність та всемогутність у світі як Homo Sapiens (переконавання, що фігурує як незаперечний факт у свідомості сучасної людини), та повну залежність людини від ресурсів та чинників природного середовища, мусимо визнати екоцентрованість як компромісний та екологічний варіант взаємодії Людина-Природа. Екоцентричність свідомості та відповідної діяльності бачимо як «пріоритет: природа заради людини і природи». Перехід до екоцентризму передбачає настільки суттєве перетворення самої людини до нового якісного стану під назвою Homo Ecologus (Гиусов, 2009), що відображається у прагненні до гармонії людини з природою, відмова від марнотратства, раціональне природокористування, контроль за ефективною експлуатацією природних ресурсів в контексті збалансованого розвитку, власне бережне

та невиснажливе використання природних умов і ресурсів – що має бути охоплене на всіх рівнях діяльності – від планетарного до локального і побутового. Хоча, розуміючи людину як біосоціальну істоту й спостерігаючи за подіями у світі протягом останніх десятиліть, мусимо визнати неможливість, ба, навіть, утопічність екоцентризму у сучасному світі. Найбільш вірогідним та виправданим сценарієм розвитку людства з найменшим ризиком і загрозою для довкілля буде модель так званого «пріоритетного центрризму». Спираючись на роботи Швалба Ю.М. (Швалб, 2009; Швалб, 2018) та ідею сферної організації систем, приймаємо той факт, що в таких сферах немає і не може бути єдиної правильної точки центрації. Кожна значуща точка при певному ракурсі стає центром системи, проте інші компоненти її периферією. Такі системи принципово децентровані або, точніше, поліцентровані та гетерархічні (там само). Оскільки зі вчень про екосистеми та геосистеми, які є моно- та поліцентричними відповідно, маємо прийняти як альтернативу право вибору «центру» залежно від нагальних потреб (проблем), які мають бути першочергово задоволені (вирішені). Як вважає автор, мета полягає в подоланні антропологічного егоцентризму, а не антропоцентризму як такого. Антропоцентризм, в свою чергу, має бути наділений високоморальними, інтелектуальними, самокритичними рисами, здатний до рефлексії, емпатійний і толерантний до всіх форм і видів життя на Землі, як до представників живої природи, так і до неживої (ландшафтів і їх компонентів, геосфер). Саме здатність людини з повагою ставитися до життя природного світу, шанобливо поводитися й делікатно використовувати згідно екологічних законів багатства довкілля і буде шляхом виходу з екологічної кризи. Ключовими в цьому питанні є психологічні установки та переконання на різних ієрархічних рівнях господарства. Ідея наближеної до природи економіки була висвітлена у роботі Гюнтера Паулі «Синя економіка» (Pauli, 2010) науковим кредо якого є «У природі немає місця порожнім витратам!». Г. Паулі пропонує повернення до антропоцентризму, на противагу попередній, класичній економіці. Результатом він бачить економне використання матеріальних ресурсів, виробництво відповідно до законів природи, уникнення деградації і забруднення довкілля завдяки інноваційним рішенням (екологічно орієнтована особистість, що має непохитну екологічну самосвідомість та прогресивні ідеї подолання психологічних бар'єрів неуспіху та хибних уявлень критеріїв благополуччя).

Тож виходячи з визначення екологічно орієнтованої поведінки як свідомої, цільової

діяльності людини або суспільства, спрямованої на об'єкти, процеси і явища природного середовища в контексті їх взаємодії, доцільно звернути увагу на постановку мети екологічної поведінки. Поняття мети в концепції екологічної поведінки лежить у двох площинах: 1) тій, що визначається свідомістю людини – формулювання мети (тут має сенс психолінгвістичний аналіз), план і програма досягнення мети, етапи реалізації плану поведінки, можливість зміни прийнятої стратегії; та 2) екологічна поведінка пов'язана із задоволенням потреб людини – матеріальних, духовних, естетичних та ін. Поряд зі свідомим плануванням екологічних дій існують неусвідомлювані, які призводять до екологічного втручання без поставленої мети, тобто не цілеспрямовано (наприклад, прогулянка лісом залишає після себе витоптаний ґрунтово-рослинний покрив, зірвані квіти, зламані гілки, придушені представники тваринного світу чи комахи та ін.). Отже, екологічна поведінка є частиною екологічної свідомості і залежить від неї.

Розглядаючи ж науково обґрунтовану екологічну свідомість, пам'ятаємо, що вона завжди містить елемент активності, який відображається у багатьох її властивостях, особливо в раціональності. Цей елемент активності не обов'язково реалізовується в діях, а може виражатися в позиції, думці, в спробах дослідження причинності змісту екологічної свідомості або її зв'язків і відносин (Медведев зі співавт., 2001).

Залежно від ряду умов, які визначаються особливостями екологічної свідомості і деякими зовнішніми обставинами, в тому числі і високим рівнем розвитку екологічних ідей в соціальному оточенні людини або колективу, цілком логічно виділяються три варіанти екологічної поведінки – пасивний, активний й несформований (або нейтральний).

За результатами досліджень іспанських вчених (Sánchez et al., 2010) з аналітичної точки зору, «екологічно свідомий індивід або «еколог» – це той, хто бере участь у широкому діапазоні поведінки щодо навколишнього середовища, а також дотримується певних цінностей та поглядів». Тобто, екологічна свідомість еквівалентна ставленню (або психологічному) виміру поведінки, яка відповідає природі. На формування поведінки проекологічного напрямку впливають як ендогенні (внутрішні), так й екзогенні (зовнішні) фактори. Так, автор пропонує інтегрувати відомі теоретичні соціо-екологічні підходи щодо екологічної свідомості та теорії екологічної поведінки, які охоплюють чотири виміри: афективний, когнітивний, диспозиційний та активний.

Соціальні психологи включили афективний вимір (головним чином, зосереджуючись на примітивних віруваннях чи світогля-

дах) у пояснювальних моделях поведінки, яка стосується навколишнього середовища. В області соціальної психології широко поширюється думка, що ці первісні вірування впливають на конкретніший, ширший набір ставлень до екологічних проблем та більший (прямий) вплив на поведінку, яка відповідає природі. До прикладу, М. Санчес (Sánchez et al., 2010) вважає, що екологічний світогляд (що відображається в афективному вимірі) є визначальним компонентом екологічної свідомості, хоча і не єдиним. Вагомим моментом аналізу цих примітивних переконань або загальних цінностей є значення, якими вони наділяються при формуванні екологічного ставлення (та поведінки) у межах цінностей (переконань) – ставлень (особистісних) – ієрархічних моделей поведінки.

Моральний вимір поведінки, яка стосується навколишнього середовища, був введений в дію шляхом визначення рівня особистого зобов'язання щодо поведінки (Schwartz, 1977). Ця особиста норма розуміється як ступінь, до якої людина бере на себе відповідальність за екологічні проблеми і вважає, що важливо вжити заходів (або взяти на себе витрати), незалежно від того, що роблять інші). З іншого боку, почуття самоефективності (або внутрішньої ефективності) розуміється як сукупність переконань або суджень щодо здатності людини здійснювати індивідуальні дії (або щодо того, що можна зробити для вирішення проблеми). Почуття високої самоефективності має важливе значення для прийняття раціональних рішень щодо розробки поведінкових моделей (Lopez-Garrido, 2020). Виходячи з цієї точки зору, припускається, що переконані про взаємодію людини і середовища (або ще краще, ті, хто демонструє високі цінності в афективному вимірі екологічної свідомості) висловлюють почуття морального обов'язку і вважають себе здатними до залучення до екологічної поведінки більшою мірою, ніж інші. Часом таке ставлення відображається у готовності взяти на себе особисті витрати, що випливають із певної екологічної політики (наприклад, сплата вищих податків за охорону навколишнього середовища). Коли ця готовність не поєднується з почуттям обов'язку діяти індивідуально, люди, як правило, екстерналізують відповідальність за покращення навколишнього середовища та приймають пасивну проєкологічну роль.

Для того, щоб інтерпретувати різні рівні особистої відповідальності та самоефективності (або тієї ролі, яку індивід відіграє у керуванні поведінкою), треба мати на увазі два аспекти: важливість доступної інформації та тип поведінки. Інформація необхідна для запуску особистих норм, які керують поведінкою індивіда,

та для підвищення почуття самоефективності. Водночас можна розраховувати на те, що різні установки (та рівні інформації) залежать від характеру поведінки.

У свою чергу, диспозиційний вимір охоплює дві різні грані, або компоненти:

1) особисте ставлення до індивідуальних дій (або особистої участі) з точки зору почуття самоефективності та сприйняття індивідуальної відповідальності;

2) екологічне ставлення відображається у готовності взяти на себе витрати на різні заходи екологічної політики.

Когнітивний вимір визначає рівень інформації (та знань) людей про екологічні проблеми. Саме на когнітивному вимірі має значення та інформація, що надходить до індивіда та спонукає ініціювати відповідні типи поведінки. Екологічні проблеми можуть бути вирішені тільки освіченими громадянами, які усвідомлюють свою відповідальність перед природою та майбутніми поколіннями.

В основі ж активної форми проєкологічної поведінки лежить переконання, зміст якого може бути абсолютно різним залежно від виду та спрямованості екологічної свідомості (Медведєв зі співавт., 2001). На прийняття активної форми проєкологічної поведінки впливає цілий ряд психологічних характеристик. Так, можна відзначити, що чим більше виражена рефлексія, тим частіше людина схильна вибирати активну форму. Можна припустити, що підкреслена виразність у свідомості рефлексуючої людини проблеми пошуку свого місця в структурі світобудови, екзистенційних переживань, штовхає її на ряд дій, які б «виправдали» її існування у світі. В цьому проявляється її самозаспокоєння і впевненість у власній самоефективності.

Для того, щоб інтерпретувати різні рівні особистої відповідальності та самоефективності (або тієї ролі, яку індивід відіграє у керуванні поведінкою), треба мати на увазі два аспекти: важливість доступної інформації та тип поведінки. Інформація необхідна для запуску особистих норм, які керують поведінкою індивіда, та для підвищення почуття самоефективності.

Важливо відмітити, що поведінка екологічно орієнтованої особистості формується при пізнанні природи та спілкуванні з нею через свої почуття: захоплення, радість, здивування, розчулення, гнів, обурення, співчуття тощо. Почуття любові до природи формується через сприйняття світу природи, що включає естетичний рівень сприйняття природи; чуйність на життєві прояви природних об'єктів; естетичне освоєння природи; пізнання світу природи з обробкою одержуваної інформації; практична взаємодія зі світом природи. Не ігноруємо також знання, оскільки екологічні

проблеми можуть бути вирішені тільки освіченими громадянами, які усвідомлюють свою відповідальність перед природою та майбутніми поколіннями.

Останні десятиліття ознаменувалися як розквіт інформаційного світу, його цифровізації, що принесло з собою кардинальні зміни у суспільстві і природному довкіллі як наслідок. Вже неодноразово було доведено вплив інформації на свідомість і відповідно поведінку людини. Не виключенням є й проєкологічна поведінка, що формується у сучасної людини як особистості інформаційного суспільства.

Висновки. Сьогодні існує безліч варіацій психологічних характеристик еколого орієнтованої діяльності особистості, тому єдиного її

«портрету» поки не існує. Незважаючи на це, є ряд провідних характеристик, які корелюють з екологічно відповідальною поведінкою як такою. Екологічно орієнтована (проєкологічна) поведінка є суспільним явищем, а проєкологічна особистість володіє екологічними знаннями, має екологічні цінності, мотивації, альтруїстична та моральна, відповідальна й самоєфективна. Усі ці риси, що притаманні проєкологічній особистості, відображаються у її відповідному способі життя. Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо створення портрету проєкологічно активної особистості в інформаційному суспільстві, а також психологічні механізми формування відповідних моделей проєкологічної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Kollmuss A., Agyeman J. Mind the Gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?. *Environmental education research*. 2002. Vol. 8, no. 3. P. 239–260. URL: <https://doi.org/10.1080/13504620220145401> (date of access: 30.06.2022).
2. Lopez-Garrido, G (2020, Aug 09). Self-efficacy. *Simply Psychology*. www.simplypsychology.org/self-efficacy.html (date of access: 30.06.2022).
3. Markowitz E. M. et al. Profiling the “pro-environmental individual”: a personality perspective. *Journal of personality*. 2012. Vol. 80, no. 1. P. 81–111. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2011.00721.x> (date of access: 30.06.2022).
4. Pauli G. A. *The blue economy: 10 years, 100 innovations, 100 million jobs*. Taos, NM : Paradigm Publications, 2010.
5. Sánchez J. M., Lafuente R. Defining and measuring environmental consciousness. *Revista internacional de sociología*. 2010. Vol. 68, no. 3. P. 731–755. URL: <https://doi.org/10.3989/ris.2008.11.03> (date of access: 30.06.2022).
6. Schultz P. W., Zelezny L. C. Values and proenvironmental behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 1998. Vol. 29, no. 4. P. 540–558. URL: <https://doi.org/10.1177/0022022198294003> (date of access: 30.06.2022).
7. Schwartz S. H. Normative influences on altruism. *Advances in experimental social psychology*. 1977. P. 221–279. URL: [https://doi.org/10.1016/s0065-2601\(08\)60358-5](https://doi.org/10.1016/s0065-2601(08)60358-5) (date of access: 30.06.2022).
8. Гиросов Э. В. Экологическая культура как высшая форма гуманизма. *Философия и общество*. 2009. № 4. С. 74–92.
9. Куць Н. Екологічна свідомість українців & довкілля : аналіт. док. Екологія. Право. Людина. 30 с. URL: <https://doi.org/chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/ekosvidomist.pdf> (дата звернення: 30.06.2022).
10. Медведев В., Алдашева А. Экологическое сознание: учебное пособие : навч. посіб. М : Логос, 2001. 384 с.
11. Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності : монографія / Ю. Швалб та ін. ; ред. Ю. Швалб. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 330 с.
12. Титаренко Л.Г. Экологический аспект образа жизни: основные ценности и типы поведения. *Социологические исследования*. 2015. № 2 С.106-112. Електронний ресурс. URL: https://www.researchgate.net/publication/289671344_EKOLOGICESKIJ_ASPEKT_OBRAZA_ZIZNI_OSNOVNYE_CENNOSTI_I_TIPY_POVEDENIA (дата звернення: 30.06.2022).
13. Эколого-психологические факторы современного образа жизни : монографія / ред. Ю. Швалб. Житомир : Изд-во ЖДУ им. И. Франко, 2009. 458 с.

REFERENCES:

1. Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239–260. <https://doi.org/10.1080/13504620220145401>
2. Lopez-Garrido, G (2020, Aug 09). Self-efficacy. *Simply Psychology*. www.simplypsychology.org/self-efficacy.html (date of access: 30.06.2022).
3. Markowitz, E. M., Goldberg, L. R., Ashton, M. C., & Lee, K. (2012). Profiling the “pro-environmental individual”: A personality perspective. *Journal of Personality*, 80(1), 81–111. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2011.00721.x>
4. Pauli, G. A. (2010). *The blue economy: 10 years, 100 innovations, 100 million jobs*. Paradigm Publications.
5. Sánchez J. M., & Lafuente, R. (2010). Defining and measuring environmental consciousness. *Revista internacional de sociología*, 68(3), 731–755. <https://doi.org/10.3989/ris.2008.11.03>
6. Schultz, P. W., & Zelezny, L. C. (1998). Values and proenvironmental behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(4), 540–558. <https://doi.org/10.1177/0022022198294003>

7. Schwartz, S. H. (1977). Normative influences on altruism. *У Advances in experimental social psychology* (p. 221–279). *Elsevier*. [https://doi.org/10.1016/s0065-2601\(08\)60358-5](https://doi.org/10.1016/s0065-2601(08)60358-5)
8. Hirusov, E. V. (2009). Ekolohycheskaia kultura kak vysshaia forma humanyzma. *Fylosofyia i obshchestvo*, (4), 74–92. [in Russian].
9. Kuts, N. (b. d.). Ekolohichna svidomist ukrainsiv & dovkilia [Ecological consciousness of Ukrainians & the environment: analytical document]. *Ekolohiia. Pravo. Liudyna – Ecology. Right. Man*. <https://doi.org/chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/ekosvidomist.pdf> [in Ukrainian].
10. Medvedev, V., Aldasheva, A. (2001). Ekolohycheskoie soznaniie: Uchebnoie posobiie [Environmental Consciousness: A Study Guide]. Lohos. [in Russian].
11. Shvalb, Yu. (Red.). (2009). Ekoloho-psykholohycheskiie faktory sovremennoho obraza zhyzni [Personal determinants of environmentally-oriented lifestyle: monograph]. Kyiv: Yzd-vo ZhDU ym. Y. Franko [in Ukrainian].
12. Shvalb, Yu., Vernik, O., Vovchuk-Blakytina, O., & Rudomino-Dusiatska, O. (2018). Osobystisni determinanty ekoloho-orientovanoi zhyttiediialnosti [Personal determinants of ecologically oriented life activities] (Iu. Shvalb, Red.). Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
13. Tytarenko L.H. (2015). Ekolohycheskyi aspekt obraza zhyzny: osnovnyie tsennosti y typy povedeniia [Ecological aspect of lifestyle: core values and behaviors]. *Sotsyolohycheskye yssledovaniia – Sociological research*, 2. S. 106–112. https://www.researchgate.net/publication/289671344_EKOLOGICESKIJ_ASPEKT_OBRAZA_ZIZNI_OSNOVNYE_CENNOSTI_I_TIPY_POVEDENIA (data zvernennia 30.06.2022) [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28.07.2022.
The article was received 28 July 2022.

УДК 159.923:005.332.4
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-2>

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Гриник Ірина Ярославівна,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

sirinka@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3210-3499>

Хавула Роман Михайлович,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

romankhavula@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8240-0184>

Мета – дослідити сучасний стан розробки проблеми конкурентоспроможності особистості в психологічній науці. Актуальність дослідження зумовлена динамічним розвитком сучасного світу, що потребує висококваліфікованих конкурентоспроможних фахівців, здатних до ефективної діяльності на рівні європейських стандартів.

Методи: теоретичний аналіз психологічного феномена конкурентоспроможності, порівняння, синтез та узагальнення сучасних наукових досліджень конкурентоспроможності.

Результати. На основі опрацювання фахової психологічної літератури поглиблено розуміння конкурентоспроможності, а також узагальнено і систематизовано наукові підходи зарубіжних та вітчизняних дослідників щодо визначення сутності, основних складових, умов та факторів розвитку конкурентоспроможної особистості. Результати дослідження планується покласти в основу емпіричного дослідження та розробки програми психологічного сприяння розвитку конкурентоспроможності особистості.

Висновки. З'ясовано, що конкурентоспроможність особистості визначається ступенем відповідності особистісних якостей і професійних знань, умінь та навичок конкурентоспроможного фахівця об'єктивним вимогам професійної діяльності і соціально-економічним умовам. Автори статті зазначають, що до особистісних компонентів конкурентоспроможного фахівця відносять аксіологічну, когнітивну, проксеологічну і рефлексивну компоненти. У різноманітних концептуальних моделях розвитку конкурентоспроможної особистості розглянуто: як об'єкт розвитку – інтегральні характеристики особистості; як фундаментальну умову – перехід на вищий рівень самосвідомості, як рушійні сили – суперечлива єдність Я-діючого, Я-відображеного і Я-творчого; як результат розвитку – творча самореалізація. Виявлений перспективний вектор подальших досліджень означеної проблеми, а саме побудова моделі процесу психологічного супроводу, спрямованого на розвиток конкурентоспроможної особистості.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоздатність, автономія, мобільність, спеціальна компетентність, соціальна компетентність, особистісна компетентність, професійна компетентність, професіоналізм.

THEORETICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF COMPETITIVE PERSONALITY

Hrynyk Iryna Yaroslavivna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Practical Psychology
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

sirinka@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3210-3499>

Khavula Roman Mykhailovych,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Practical Psychology
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

romankhavula@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8240-0184>

Purpose. The goal is to investigate the current state of development of the problem of individual competitiveness in psychological science. The relevance of the research is determined by the dynamic development of the modern world, which requires highly qualified competitive specialists capable of effective activity at the level of European standards.

Methods. The following methods were used: theoretical analysis of the psychological phenomenon of competitiveness, comparison, synthesis and generalization of modern scientific research on competitiveness.

Results. Based on the study of specialized psychological literature, the understanding of competitiveness has been deepened, and the scientific approaches of foreign and domestic researchers regarding the definition of the essence, main components, conditions and factors of the development of a competitive personality have been generalized and systematized. The results of the study are planned to be used as a basis for empirical research and the development of a program of psychological assistance in the development of individual competitiveness.

Conclusions. It was found that the competitiveness of an individual is determined by the degree of correspondence of personal qualities and professional knowledge, abilities and skills of a competitive specialist to the objective requirements of professional activity and socio-economic conditions. The authors of the article note that the personal components of a competitive specialist include axiological, cognitive, proxeological and reflective components. In various conceptual models of the development of a competitive personality, the following are considered: as an object of development – integral characteristics of the personality; as a fundamental condition – the transition to a higher level of self-awareness, as driving forces – the contradictory unity of the I-acting, I-reflected and I-creative; as a result of development – creative self-realization. A promising vector for further research of the specified problem has been identified, namely the construction of a model of the process of psychological support aimed at the development of a competitive personality.

Key words: *competition, competitiveness, autonomy, mobility, special competence, social competence, personal competence, professional competence, professionalism.*

Вступ. Сучасній особистості необхідні гнучкість і нестандартність мислення, вміння швидко адаптуватися до змін й умов життя, науково-технічного прогресу, нових видів діяльності, нових форм спілкування. А це можливо лише за умови високого рівня професійної компетентності, наявності розвинених професійних здібностей. У зв'язку з тим актуальним стає завдання визначити сутність конкурентоспроможності фахівця, її складових частин, які мають сформувати основу для процесу формування здібностей у майбутніх фахівців.

Конкурентоспроможність – соціально орієнтовна система здібностей, властивостей і якостей особистості, яка характеризує її потенційні можливості у досягненні успіху (у навчанні, професійній та позапрофесійній життєдіяльності), що визначає адекватну індивідуальну поведінку у динамічних умовах, забезпечує впевненість у собі, гармонію з собою і навколишнім світом. Для формування таких соціально орієнтованих якостей особистості необхідні нові, інноваційні умови.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Найяскравіше означена проблема конкурентоспроможності розглядалася у контексті дослідження персоналу зарубіжними та вітчизняними дослідниками. Особливості структури конкурентоспроможної особистості досліджено у працях Н. Абабілової. Вчена виокремила соціально-адаптивний, змістовно-процесуальний та особистісно-управлінський компоненти та обґрунтувала педагогічні умови формування конкурентоздатності майбутніх перекладачів (Абабілова, 2010). О. Ільєнко розглядає системно-синергетичний підхід як найбільш продуктивний для

формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців, а конкурентоспроможність спеціаліста висвітлює як інтегральну характеристику особистості, що є єдністю професійно-значущих, соціально-значущих, особистісних якостей, та включає до свого складу його професійну компетентність, професіоналізм, професійну майстерність, професійну мобільність, професійну спрямованість і професійну готовність. Виокремлені якості забезпечують високий професійний статус спеціаліста, високу рейтингову позицію на галузевому ринку праці, що в цілому сприяє високому попиту на його професійні послуги.

Особливості розвитку конкурентоспроможності майбутніх студентів різних спеціальностей у процесі професійної підготовки у закладах вищої освіти досліджувалися В. Хапіловою. Вчена виокремила психологічні чинники, які впливають на становлення конкурентоздатності майбутніх менеджерів та визначила соціально-психологічні умови формування конкурентоздатності майбутніх менеджерів у вищому навчальному закладі (Халіпова, 2006).

Однак у науковій літературі відсутня систематизація наукових підходів щодо визначення сутності, основних складових частин, умов та факторів розвитку конкурентоспроможної особистості, не розкрито особистісні компоненти конкурентоспроможного фахівця.

З метою формування основи щодо подальшого ґрунтовного дослідження доцільно провести теоретичний аналіз проблеми конкурентоспроможності особистості.

Методи дослідження. У процесі нашого дослідження використано методи

теоретичного аналізу психологічного феномена конкурентоспроможності, порівняння, синтез та узагальнення сучасних наукових досліджень конкурентоспроможності.

Результати та дискусії. Як науковий термін «конкурентоспроможність» з'явився у психолого-педагогічних науках лише наприкінці ХХ століття, хоча давно є поширеним у галузі економіки. Науковці пояснюють розмитістю й невизначеністю змістового наповнення терміна, яке є доволі новим для психології і потребує детальнішого вивчення.

Зауважимо, що деякі зарубіжні та вітчизняні науковці вважають, що терміни «конкурентоспроможність», «конкурентоздатність», «конкурентоздібність» є синонімами, а інші дослідники – навпаки, розділяють ці терміни.

За В. Хапіловою, термін «конкурентоспроможність» доцільно використовувати для відображення «неживих» об'єктів, а «конкурентоздатність» стосується «живого» суб'єкта і відображає індивідуальні якості, здібності і властивості суб'єкта, за наявності яких він може мати високий рівень професіоналізму (Халіпова, 2006).

Дослідниця М. Невмержицька вказує, що спроможність є можливістю реалізувати свої уміння, а здатність – уміння здійснити задумане. Тому «конкурентоздатність» є наявністю у людини відповідних властивостей, які дозволяють їй стати переможцем у конкурентній боротьбі, а «конкурентоспроможність» – це наявність можливостей конкурувати (Невмержицька, 2014).

Аналіз різноманітних визначень понять «конкурентоздатність», «конкурентоспроможність» дає змогу зробити висновки, що ці два терміни не є синонімами, оскільки відображають специфічні особливості у конкуренції.

Ми поділяємо думки вітчизняних науковців (Абабілова, 2010; Бондар, 2008; Скорнякова, 2016) про те, що терміни «конкурентоспроможність», «конкурентоздатність» пов'язані між собою та складають єдине ціле. Конкурентоспроможність забезпечується формуванням професійної компетентності, є передумовою для конкурентоздатності як особистісного утворення.

Для детальнішого аналізу сутності конкурентоспроможності особистості варто дослідити взаємозв'язки із поняттям «конкуренція». Конкуренція проявляється в усіх сферах життя, є запорукою успіхів та досягнень. Сучасне суспільство не може уникнути конкуренції. Величезну увагу розумінню конкуренції присвячують дослідники у галузі економіки, менеджменту.

Однак у нашому дослідженні ми звертаємо увагу на психологічну основу конкуренції. Термін «конкуренція» тлумачать як психологічну взаємодію суб'єктів (особистість, група,

організація) за обмежений ресурс з використанням різних психологічних стратегій; як суперництво, активне змагання між окремими особистостями, що прагнуть досягти однієї мети, яке легко переходить у конфлікт при відповідному збігу обставин і активному застосуванні конфліктогенів спілкування; як один з типів міжособистісної взаємодії (Скорнякова, 2016).

Отже, конкуренція є живим і динамічним процесом змін із невідомим результатом. Якщо результат відомий заздалегідь, жодної боротьби не відбувається. Конкуренція є цінністю лише тому, що її результати невідомі та є відмінними від тих, до яких кожен з учасників конкурентної боротьби свідомо прагне (Александрова, 2006).

Конкурентоспроможність особистості у наукових психологічних доробках асоціюється із успішністю у професійній та особистій діяльності.

Цікавими для нашого дослідження є погляди В. Москаленко про те, що конкурентоспроможність пов'язана із соціалізацією особистості. Соціалізація трактується як складний і багатогранний процес становлення особистості, входження в соціальне середовище через засвоєння вимог суспільства, цінностей, ідеалів (Москаленко, 2013).

В. Андреев тлумачить поняття «конкурентоспроможна особистість» у контексті прагнень і здатності до високої якості та ефективності діяльності, лідерства, змагальності та напруження між конкурентами (Андреев, 2013).

Дослідники (Андріяко, 2010; Жданко, 2021; Митина, 2002) наділяють конкурентоспроможну особистість вмінням виконувати діяльність ефективніше за інших, прагнути до соціального, особистісного та професійного розвитку, а також прагненням до успіху, проявів творчості та автономності у прийнятті рішень. Так, Т. Андріяко у своїй праці стверджує, що вартісними стають такі якості, як самостійність у прийнятті рішень, здатність пристосовуватися до нових умов, готовність до нових форм спілкування (Андріяко, 2010).

Автономія як складова частина конкурентоспроможної особистості передбачає вибір професійного та життєвого шляху і вміння досягати поставлених цілей. Автономність сприяє розвитку особистісних якостей і забезпечує здатність до самоконтролю і реалізації власних бажань.

У наукових дослідженнях Л. Мітіної визначено такі інтегральні якості конкурентоспроможної особистості, як компетентність, гнучкість та особистісну спрямованість. Завдяки ним особистість може виражати власний творчий потенціал, ставлення до цінностей, до себе та інших людей. Завдяки високому рівню

розвитку інтегральних характеристик формується позитивний імідж у відносинах з іншим та професійній діяльності (Митина, 2002).

Технологія розвитку інтегральних характеристик конкурентоспроможної особистості Л. Мітіної базується на технології трансформації мотиваційної, інтелектуальної, афективної та поведінкової структур особистості, внаслідок чого зовнішня детермінація діяльності змінюється на внутрішню. Згідно з теорією конкурентоспроможної особистості Л. Мітіної, існують чотири стадії оптимізації поведінки особистості, саме підготовка, усвідомлення, переоцінка і дія. На першій стадії задіяні мотиваційні процеси особистості, на другій – когнітивні, на третій – афективні, а на четвертій – поведінкові (Митина, 2002).

Т. Жданко зазначає, що усе більшої ваги набувають такі якості, як пізнавальна активність, критичність мислення, стресостійкість, лідерство, креативність (Жданко, 2021).

На думку науковця М. Варій, конкурентоспроможна особистість характеризується високим рівнем адаптаційних можливостей, відкритістю до нових видів діяльності та форм спілкування, збереженням позитивного внутрішнього психоенергетичного потенціалу (Варій, 2007).

Особистість, яка здатна швидко адаптуватися до постійних змін у суспільстві, до нових видів діяльності та форм спілкування за умови збереження позитивного внутрішнього психоенергетичного потенціалу, може бути конкурентоспроможною лише тоді, коли зайнята тим, що приносить їй задоволення, незалежно від часових та енергетичних затрат.

Ми поділяємо думку численних науковців (Андріяко, 2010; Жданко, 2021) про те, що сприяють розширенню можливостей конкурентоспроможної особистості такі якості, як мобільність та відкритість до сприйняття нового. Мобільність трактується як здатність оперативно змінювати свій статус у суспільстві та у професійній сфері зокрема.

Американський психолог А. Бандура у своїй концепції самоефективності стверджує, що конкурентоспроможна особа повинна володіти нетрадиційним підходом у виконанні поставлених цілей, бути самостійною, творчою, володіти розмаїттям ідей, бути допитливою (Бандура, 2001).

У науковій літературі виокремлюють ділові якості конкурентоспроможної особистості, а саме активність, прагматичність та мобільність, комунікативні якості (товариськість, доброзичливість, відкритість, відвертість), емоційно-вольові якості (оптимізм, життєрадісність, захопленість, самостійність, незалежність, організованість, ризиковість) (Скорнякова, 2016).

Ми підкреслюємо, що соціальне середовище формує вимоги до конкурентоспроможної особистості, які є важливим компонентом формування життєстійкості суб'єкта, оскільки виокремлений компонент охоплює феноменологію становлення особистості. До основних аспектів життєстійкості особистості відносять мотивацію досягнення задуманого, трудову активність, здоровий спосіб життя, сформоване вміння справлятися зі стресом, рівень освіти, адаптацію та соціалізацію (Чиханцова, 2021). Психологічні основи життєстійкості особистості, аналіз та змістове наповнення факторів детально досліджувала у своїх наукових доробках О. Чиханцова.

У цілому результати аналізу за означеною проблемою дозволяють нам до особистісних компонентів конкурентоспроможного фахівця віднести аксіологічну, когнітивну, праксеологічну і рефлексивну компоненти. Ознайомлення з висновками теоретичних напрацювань учених дало змогу, в контексті дослідження, говорити про різноманітні концептуальні моделі розвитку конкурентоспроможної особистості, а саме: як об'єкт розвитку – інтегральні характеристики особистості; як фундаментальну умову – перехід на вищий рівень самосвідомості; як рушійні сили – суперечлива єдність Я-діючого, Я-відображеного і Я-творчого; як результат розвитку – творча самореалізація.

Для психологічного забезпечення сприяння розвитку конкурентоспроможності особистості важливо формувати у особистості прагнення до самопізнання, саморозуміння, своїх дій і поведінки, самовиховання для підвищення рівня самосвідомості, з метою підвищення конкурентоспроможності особистості; формувати адекватність оцінки себе та інших людей для успішного входження в соціокультурний простір; удосконалювати формування оптимістичної життєвої позиції, побудови життєвих цілей щодо збереження психічного здоров'я; розвивати навички спілкування: уміння слухати, передавати інформацію вербальними та невербальними засобами, конструктивно вирішувати конфлікти; розвивати комунікативні навички: рефлексію, емпатію (здатність емоційно сприймати стан іншої людини, розвиток співпереживання); формування знань і практичних навичок самоаналізу, аналізу професії, порівняння власних здібностей із вимогами професії, коригування варіантів розвитку кар'єри в контексті особистісного та життєвого самовизначення.

У деяких наукових працях поняття конкурентоспроможності особистості співвідноситься із термінами «професіоналізм», «професійна компетентність».

А. Маркова у своїх працях розглядає професіоналізм у зрізі досягнень високих результатів

у професійній діяльності та позитивну установку на професійну діяльність, відкритість та пошук нового, бажання до самовдосконалення. Дослідниця описує такі професійні компетентності: спеціальну, соціальну та особистісну компетентність (Маркова, 1996). Спеціальна компетентність передбачає високий професіоналізм та вміння проектувати і прогнозувати майбутній професійний розвиток.

Соціальна компетентність включає в себе здатність до співпраці, володіння навичками професійного спілкування та соціальною відповідальністю за результати діяльності. Особистісна компетентність є сформованістю прийомів самореалізації в рамках професійної діяльності, включає в себе готовність до професійного росту та розвитку, індивідуального самозбереження.

Так, К. Платонов називає майстерність властивістю особистості, що приходить з певним досвідом, як досягнення високого рівня професійних умінь, що досягаються на основі гнучкості і творчому підході. Отже, професійним фахівцем можна стати лише у процесі професійної діяльності, з набуттям професійного досвіду. У дослідженнях описано співвідношення понять професіоналізму та професійної компетентності. Професіоналізм є ширшим поняттям, ніж професійна компетентність. Стверджують, що «професіоналізмом фахівця можна називати інтегральну характеристику його індивідуальних, особистісних і суб'єктно-діяльнісних якостей, які розглядаються в якості цілісного утворення і дають йому можливість на максимальному рівні успішності вирішувати професійні завдання» (Скорнякова, 2016).

Ми повністю поділяємо думку дослідника О. Ільєнко, який вважає, що професіоналізм є основою конкурентоспроможної особистості, але відображає лише професійну складову частину конкурентоспроможності (Ільєнко, 2014).

Отже, конкурентоспроможність та професіоналізм не є синонімами, але є взаємопов'язаними феноменами.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, конкурентоспроможність фахівця варто розуміти як особистісне утворення, яке представляється як єдність професійної компетентності та професійно-особистісних якостей, які визначають здатність фахівця здійснювати діяльність, перевершуючи досягнення конкурентів. Розглянуті нами теоретичні та експериментальні напрямки збагатили феномен конкурентоспроможності особистості. Конкурентоспроможна особистість характеризується такими складовими частинами, як високий рівень працездатності, прагнення якісного кінцевого результату, стресостійкість, здатність долати труднощі, творчість, прагнення до професійного самовдосконалення, ризикованість, комунікабельність, прагнення до співпраці, здатність швидко опанувати нову справу, здатність до самоосвіти, саморозвитку. Основними умовами побудови моделі процесу психологічного супроводу, спрямованого на розвиток конкурентоспроможної особистості, є використання цілісного, діяльнісного, компетентісного та особистісно-орієнтованого підходів, що розглядається нами як перспектива подальших досліджень у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абабілова Н.М. Конкурентоздатність – необхідна умова розвитку особистості. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського: зб. наук. праць*. Спецвипуск «Сучасні тенденції педагогічної науки України та Ізраїлю : шлях до інтеграції». Одеса, 2010. С. 9–13.
2. Александрова О.С. Конкуренція : благо чи зло. Специфіка та тенденції розвитку. Київ : Обрій, 2006. 144 с.
3. Андреев В.И. Конкурентология: учебный курс для творческого саморазвития конкурентоспособности. Казань : Центр инновационных технологий, 2013. 468 с.
4. Андрияко Т.Ю. Педагогічна сутність і структура конкурентоспроможності фахівця. *Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку*. Вип. № 3. 2010.
5. Бандура А. Теория социального научения. Москва : Евразия, 2001. 320 с.
6. Бондар В.І. Конкурентоспроможність і конкурентоздатність як домінуючі характеристики сучасного фахівця – освітянина : понятійно-категоріальний контекст. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звітно-наук. конф. викладачів ун-ту за 2007 р.*; М-во освіти і науки України, Нац. пед. у-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2008. С. 3–6.
7. Варій М.П. Загальна психологія : навчальний посібник. 2-ге видання. Київ : «Центр учбової літератури», 2007. 968 с.
8. Жданко Т.А. Образователно-професіонального пространства ВУЗа как педагогическое условие формирования конкурентоспособности личности студента : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Иркутск, 2021. 210 с.
9. Ільєнко О.Л. Сутність поняття «конкурентоспроможність спеціаліста» у психолого-педагогічних науках. *Актуальні проблеми державного правління, педагогіки та психології*. 2014. № 1. С. 89–92.
10. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва, 1996. 196 с.
11. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности. Москва : МПСИ, 2002. 400 с.
12. Москаленко В.С. Соціалізація особистості. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.

13. Невмержицька М.В. Формування конкурентоспроможної особистості в умовах масового суспільства : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 ; КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2014. 201 с.
14. Скорнякова О.В. Компетентнісний підхід у підготовці конкурентоспроможного фахівця. *Київський науково-педагогічний вісник*. 2016. Вип. 9(09). С. 51–57.
15. Хапілова В.П. Соціально-психологічні умови формування конкурентоздатності майбутніх менеджерів : дис. канд. пед. наук : 13.00.04 ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2006. 173 с.
16. Чиханцова О. Психологічні основи життєстійкості особистості : монографія. Київ : Талком, 2021. 319 с.
17. Fil O.A. (2005). Competitive management team. 28-th International Congress of Psychology (August 8–13, 2004, Berling, China).
18. Shils E. The virtue of civility: selected essays on liberalism, tradition and civil society. Indianapolis, 1997. P. 188–224.

REFERENCES:

1. Ababilova N.M. (2010). Konkurentozdatnist – neobkhidna umova rozvytku osobystosti [Competitiveness is a necessary condition for personality development]. *Naukovyi visnyk Pivdenoukrajinskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. K.D. Ushynskoho: zb. nauk. prats. Spetsvypusk «Suchasni tendentsii pedahohichnoi nauky Ukrainy ta Izrailiu : shliakh do intehratsii – Scientific Bulletin of the South Ukrainian State Pedagogical University named after K.D. Ushinsky: coll. of science works Special issue "Modern trends in pedagogical science of Ukraine and Israel»*, Odesa. 9–13 [in Ukrainian].
2. Aleksandrova O.S. (2006). Konkurentsia : blaho chy zlo. Spetsyfika ta tendentsii rozvytku. [Competition: good or bad. Specificity and development trends]. Kyiv : Obrii [in Ukrainian].
3. Andreev V.I. (2013). Konkurentologija : uchebnyj kurs dlja tvorcheskogo samorazvitija konkurentosposobnosti [Competitiveness: a training course for the creative self-development of competitiveness]. Kazan: Centr innovacionnyh tehnologij [in Russian].
4. Andriiako T.Iu. (2010). Pedahohichna sutnist i struktura konkurentospromozhnosti fakhivtsia [Pedagogical essence and structure of specialist's competitiveness]. *Pedahohichna nauka: istoriia, teoriia, praktyka, tendentsii rozvytku – Pedagogical science: history, theory, practice, development trends*. Issues 3 [in Ukrainian].
5. Bandura A. (2001). *Teorija social'nogo nauchenija [Social learning theory]*. M.: Evrazija [in Russian].
6. Bondar V.I. (2008) Konkurentospromozhnist i konkurentozdatnist yak dominantni kharakterystyky suchasnoho fakhivtsia – osvityanyna : poniatiino-katehoriialnyi kontekst [Competitiveness as dominant characteristics of a modern specialist – an educator: conceptual and categorical context]. *Yednist navchannia i naukovykh doslidzhen – holovnyi pryntsyp universytetu: materialy zvitno-nauk. konf. vykladachiv un-tu za 2007 r.; M-vo osvity i nauky Ukrainy, M. P. Drahomanov National pedagogical university – The unity of education and scientific research is the main principle of the university: materials of reporting sciences. conf. university teachers for 2007; Ministry of Education and Science of Ukraine, M. P. Drahomanov National pedagogical university*. Kyiv. 3–6. [in Ukrainian].
7. Varii M.P. (2007). *Zahalna psykhohohiia: navchalnyi posibnyk. 2-he vydannia [General psychology: a study guide. 2nd edition]*. Kyiv : «Tsentr uchbovoi literatury» [in Ukrainian].
8. Zhdanko T.A. (2021). Obrazovatel'no-professional'nogo prostranstva VUZa kak pedagogicheskoe uslovie formirovaniia konkurentosposobnosti lichnosti studenta [Educational and professional space of the university as a pedagogical condition for the formation of the competitiveness of the student's personality]: *Candidate's thesis*. Irkutsk [in Russian].
9. Iliencko O.L. (2014). Sutnist poniattia «konkurentospromozhnist spetsialista u psykhohoho-pedahohichnykh naukah [The essence of the concept of competitiveness of a specialist in psychological and pedagogical sciences]. *Aktualni problemy derzhavnoho pravlinnia, pedahohiky ta psykhohohii – Actual problems of state administration, pedagogy and psychology*, 1. 89–92 [in Ukrainian].
10. Markova A.K. (1996). *Psihologija professionalizma [Psychology of professionalism]*. Moskva [in Russian].
11. Mitina L.M. (2002). *Psihologija razvitija konkurentosposobnoj lichnosti [Psychology of the development of a competitive personality]*. Moskva : MPSI [in Russian].
12. Moskalenko V.S. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti [Socialization of personality]*. Kyiv : Feniks [in Ukrainian].
13. Nevmerzhytska M.V. (2014). Formuvannia konkurentospromozhnoi osobystosti v umovakh masovoho suspilstva [Formation of a competitive personality in mass society]. *Candidate's thesis*. Kyiv: KNU im. T.H. Shevchenka [in Ukrainian].
14. Skorniakova O.V. (2016). Kompetentnisnyi pidkhid u pidhotovtsi konkurentospromozhnoho fakhivtsia [A competent approach in training a competitive specialist]. *Kyivskyi nauково-pedahohichnyi visnyk – Kyiv Scientific and Pedagogical Bulletin*. Issue 9(09). 51–57 [in Ukrainian].
15. Khapilova V.P. (2006). Sotsialno-psykhohohichni umovy formuvannia konkurentozdatnosti maibutnikh menedzheriv [Socio-psychological conditions for the formation of competitiveness of future managers]. *Candidate's thesis*. Kyiv: Instytut psykhohohii im. H.S. Kostiuksa APN Ukrainy [in Ukrainian].
16. Chykhantsova O. (2021). Psykhohohichni osnovy zhyttiistiikosti osobystosti: monohrafiia [Psychological foundations of personality vitality: monograph]. Kyiv: Talkom [in Ukrainian].
17. Fil O.A. (2005). Competitive management team. 28-th International Congress of Psychology (August 8–13, 2004, Berling, China).
18. Shils E. (1997). The virtue of civility: selected essays on liberalism, tradition and civil society. Indianapolis. P. 188–224.

УДК 159.972:616.895]-057.36«364»
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-3>

ПРОЯВИ СИМПТОМІВ МОРАЛЬНОЇ ТРАВМИ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Козігора Марія Анатоліївна,
аспірантка кафедри загальної та клінічної психології
Волинський національний університет імені Лесі Українки
kozihora.mariia@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9597-952X>

Метою нашого дослідження є теоретико-емпіричне вивчення симптомів моральної травми (МТ) у трьох групах: цивільного населення, військовослужбовців, які беруть участь в охороні об'єктів критичної інфраструктури, та учасників активних бойових дій під час широкомасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 році.

Методи. У дослідженні взяли участь студенти та викладачі Луцького педагогічного коледжу (n=105), вчителі загальноосвітніх шкіл Волинської області (n=6), військовослужбовці Національної гвардії України (n=90) та пілоти бригади тактичної авіації (n=80), разом 281 особа. У дослідженні використовувалися такі методи і методики: опитувальники для визначення впливу симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР) (PCL-5), ступеня важкості депресії (Patient Health Questionnaire, PHQ-9), рівня тривожності (A Brief Measure for Assessing Generalized Anxiety Disorder, GAD-7) та симптомів моральної травми (Moral Injury Symptom Scale – Military Version Short Form, MISS-M-SF). Результати обраховувалися за допомогою статистичного методу – однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA, SPSS v.24.0 (IBM Corp. Released 2016).

Результати. МТ – конструкт, що виражає переживання внаслідок дій, які суперечать внутрішнім переконанням або моральному кодексу особистості. Цей вид травми здебільшого досліджується у військовослужбовців, оскільки вони виконують бойові завдання та піддаються тривалому травматичному стресу. Незважаючи на специфіку, усе більше з'являється досліджень моральної травматизації цивільного населення, зокрема й медичних працівників, які працюють із різними пацієнтами. Результати нашого дослідження свідчать про те, що найбільше моральному травмуванню піддаються військовослужбовці, які брали та беруть участь у військових діях (M=39,70, SD=10,50). Результати свідчать про те, що військові Національної гвардії мають найнижчі показники морального травмування (M=29,94, SD=9,29). Це може бути пов'язано із тим, що вони охороняють об'єкти критичної інфраструктури та державний кордон в тих місцях, де не ведуться активні бойові дії.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що МТ під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну отримують не тільки військові, які виконують бойові завдання, а й цивільне населення, оскільки цивільні психологічно не були підготовлені до початку війни.

Ключові слова: моральна травматизація, посттравматичний стресовий розлад, моральний кодекс, внутрішні переконання, тривалий травматичний стрес.

MANIFESTATIONS OF MORAL INJURY SYMPTOMS IN MILITARY PERSONNEL AND CIVILIAN PERSONS IN THE WAR PERIOD

Kozihora Mariia Anatoliivna,
Postgraduate Student at the Department of General and Clinical Psychology
Lesya Ukrainka Volyn National University
kozihora.mariia@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9597-952X>

The **purpose** of our research is a theoretical-empirical study of the symptoms of moral injury (MI) in three groups: the civilian persons, military personnel participating in the protection of critical infrastructure facilities, and active combatants during the full-scale Russian military invasion into Ukraine in 2022.

Methods. They took part in the study students and teachers of the Lutsk Pedagogical College (n=105), teachers of secondary schools of Volyn region (n=6), service members of the National Guard of Ukraine (n=90) and pilots of the tactical aviation brigade (n=80), totally 281 persons, participated in the study. The methods as follows were used in the study: questionnaires to determine the impact of post-traumatic stress disorder (PTSD), (PCL-5), symptoms depression severity (Patient Health Questionnaire, PHQ-9), anxiety level (A Brief Measure for Assessing Generalized Anxiety Disorder, GAD-7) and moral trauma symptoms (Moral Injury Symptom Scale – Military Version Short Form, MISS-M-SF). The data were analyzed using the statistical method – one-factor analysis of ANOVA, SPSS v.24.0 (IBM Corp. Released 2016) variance.

Results. MI is a construct expressing experiences because of actions that contradict the inner convictions or the moral code of an individual. This type of injury is mostly studied in military personnel because they perform combat tasks and are exposed to prolonged traumatic stress. Regardless of the specifics, there are more studies of moral traumatization of the civilian persons, including medical personnel engaged with various patients. The results of our research indicate that the most morally traumatized persons are military personnel who took part in and are participating in military operations ($M=39,70$, $SD=10,50$). The results indicate that National Guard soldiers have the lowest rates of moral injury ($M=29,94$, $SD=9,29$). This may be because they guard critical infrastructure facilities and the state border in places where active hostilities are not taking place.

Conclusions. The results of the study indicate that MI during full-scale Russian military invasion into Ukraine is not only received by military personnel performing combat tasks, but also by the civilian persons, since civilians were not prepared psychologically before the start of the war.

Key words: moral traumatization, post-traumatic stress disorder, moral code, internal beliefs, long-term traumatic stress.

Вступ. Події сьогодення значною мірою впливають на психологічний стан кожного громадянина України. Війна вносить корективи в звичний спосіб життя, змушуючи шукати вихід із ситуації задля збереження власного життя та життя рідних. Багато людей зі східних регіонів змінюють місце проживання або залишаються в своїх домівках, ризикуючи життям.

Люди, які постійно перебувають у стресових ситуаціях, зокрема під час воєнного стану, найбільше можуть зазнавати моральної травми (МТ), оскільки бачать або стикаються із ситуаціями, які часто суперечать внутрішнім переконанням.

Метою статті є теоретико-емпіричне вивчення симптомів моральної травми (МТ) у трьох групах: цивільного населення, військовослужбовців, які беруть участь в охороні об'єктів критичної інфраструктури, та учасників активних бойових дій під час широкомасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 році.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми. Дослідження МТ розпочалося ще з 90-х років минулого століття, коли Дж. Шей вперше ввів його в науковий обіг у своїй праці «Ахіллес у В'єтнамі: бойова травма та знищення характеру» (Shay, 1994). Пізніше він концептуалізував МТ як травму, яка виникає внаслідок зради з боку авторитетної особи в ситуації високого ризику (Shay, 2014).

Б. Літц та його колеги визначають МТ як усвідомлені дії, що суперечать або порушують правила поведінки людини щодо «правильності» або «неправильності», і стаються внаслідок власних дій чи дій інших. На війні військовослужбовці стикаються з численними морально-етичними викликами. Вони можуть діяти таким чином, що порушують глибоко укорінені моральні переконання, або вони можуть відчувати конфлікт через неетичну поведінку інших. Воїни також можуть бути свідками сильних людських страждань і жорстокості, які похитують їхні основні переконання щодо людства (Litz et al., 2009).

МТ може виникнути під час вчинення правопорушень (тобто реакцій, спрямованих на себе) або якщо військовослужбовець стає

свідком або жертвою правопорушення (реакції, спрямовані на інших), яке порушує його моральні принципи. Дослідження свідчать про те, що ветерани з МТ можуть відчувати порушення соціального благополуччя, в результаті чого виникає депресія, ПТСР, спроби суїцидів, тривожність, зміни в міжособистісній взаємодії (Chesnut et al., 2020).

Оскільки кожен рід військ має свою специфіку та виконує різні функції під час участі у бойових діях, важливо досліджувати МТ серед різних категорій. Однією із таких категорій є військовослужбовці Національної гвардії. У науковій літературі тільки деякі дослідження Національної Гвардії США стосуються вивчення МТ: К. Браян та ін. досліджували подібність і відмінність в ознаках та симптомах ПТСР та МТ. Вони визначили, що поєднання цих двох конструктів пов'язане з підвищеним ризиком суїцидальних думок і поведінки (Bryan et al., 2018). Р. Мартін та ін. досліджували як МТ пов'язана та взаємодіє з міжособистісними факторами для прогнозування ризику самогубства (Martin et al., 2017).

В Україні І. Приходько та ін. досліджували динаміку адаптаційних ресурсів та рівень психологічної безпеки особистості військовослужбовців Національної гвардії України, які брали участь у бойових діях на сході України та визначили, що їхній бойовий досвід та динаміка адаптаційних ресурсів і психологічної безпеки особистості відрізняються від бійців, які проходять службу в інших підрозділи збройних сил. Попри отримані вагомі результати, це дослідження не містить даних стосовно МТ у цій категорії військовослужбовців (Prykhodko et al., 2019, Prykhodko et al., 2020).

Незважаючи на те, що МТ здебільшого розглядають в контексті бойового травмування, дедалі більше з'являється досліджень щодо впливу морально-травмуючих подій на цивільне населення, а також дистресу медичних працівників, які працювали з COVID-19 (Засєкіна, Козігора, 2022).

У цьому контексті МТ розглядається як зміна внутрішнього переконання людини, оскільки порушується уявлення про те, що

є правильним, а що – ні. Моральна шкода узгоджується з усіма компонентами моралі та представлена моральними нормами та моральними судженнями, що розвиваються в моральних міркуваннях, моральній поведінці, моральних емоціях та моральних наслідках (Zasiekina, Zasiekin, 2020).

А. Чартоловні та команда виділяють такі передумови виникнення МТ у медичних працівників: працівник стає свідком небезпечних умов для пацієнта і при цьому не може йому допомогти або має замало ресурсів для допомоги; вибір тих, кому медпрацівники мають допомогти вижити; страх заразитися хворобою від пацієнта та передати її близьким (Cartolovni et al., 2021). Як стверджує П. Бартзак, виникнення ПТСР може бути проявом МТ, і цей причинно-наслідковий зв'язок є помічений не тільки у військовослужбовців, а й у цивільного населення (Bartzak, 2015).

2. Методологія та методи. У дослідженні взяли участь військовослужбовці Національної гвардії України, які беруть участь в охороні об'єктів критичної інфраструктури та державного кордону (n=90), льотчики бригади тактичної авіації (n=80) та цивільне населення (n=111). Діагностичним інструментом стали такі опитувальники: PCL-5, PHG-9, GAD-7 та MISS-M-SF.

PCL-5 – шкала самооцінки, яка базується на критеріях DSM-IV для діагностики ПТСР. Він складається із 20 питань, кожне з яких оцінюється від 0 до 4 балів, залежно від вираженості симптому. Питання за цією шкалою відображаються у відповідних кластерах симптомів ПТСР згідно із класифікацією DSM-5: А (опис травматичної події); В (інтрузія, 1–5 питання), С (уникнення, 6–7 питання), D (негативні думки та емоції, 8–14 питання), Е (надмірна реактивність, 15–20 питання) (Bezsheiko, 2016). Для підрахунку результатів ми використали два підходи: підрахунок по кластерах симптомів та загальний підрахунок відповідей. Мінімально можливий бал – 0, максимально можливий – 80. Оцінка внутрішньої узгодженості (альфа Кронбаха) становить 0,94. Тест-ретестова надійність становить 0,96 за 2–3 дня, і 0,88 за 1 тиждень (Blanchard et al., 1996).

Опитувальник PHG-9 – використовується для визначення ступеня важкості депресії. Шкала складається із дев'яти запитань, на які можна вибрати відповідь «не турбували взагалі», «протягом декількох днів», «більше половини цього часу», «майже кожного дня». За кожну відповідь нараховуються бали від 0 до 3. Загалом можна набрати від 0 до 27 балів. Залежно від суми балів ми можемо визначити: мінімальну депресію (1–4); легку (субклінічну) депресію (5–9); депресію помірної тяжкості (10–14); депресію середньої тяж-

кості (15–19); важку депресію (20–27). Бал ≥ 10 є інформативним у значенні великого депресивного розладу з чутливістю та специфічністю 83% (Кокун та ін., 2019). Надійність опитувальника визначалася з допомогою альфи Кронбаха 0,89 серед 3000 пацієнтів первинної ланки. Тест-ретестова надійність оцінювалася під час особистого та телефонного інтерв'ю з цими ж особами і становить 0,84 (Kroenke et al., 2001).

GAD-7 – опитувальник для визначення генералізованої тривожності. Респонденту пропонується сім запитань із чотирма варіантами відповіді: «не турбували взагалі», «протягом декількох днів», «більше половини цього часу», «майже кожного дня». Загальна сума балів може бути від 0 до 21 балу. За опитувальником можна класифікувати рівні тривожності: мінімальний (0–4), помірний (5–9), середній (10–14), високий (15–21). Оцінка внутрішньої узгодженості (альфа Кронбаха) становить 0,92, тест-ретестової надійності – 0,83 (Spitzer et al., 2006).

MISS-M-SF – шкала симптомів моральної травми. Шкала складається із десяти запитань, кожне з яких має декілька варіантів відповідей. Пункти 5, 6, 7, 9, 10 є оберненими, тому рахуються в оберненому порядку. Сумарний бал за шкалою може розміщуватися в діапазоні від 10 до 100. Внутрішня узгодженість шкали є високою (альфа Кронбаха $\alpha=0,72$, (95% CI 0,68–0,76). Тест-ретестова надійність з розривом 10 днів становить 0,87 (95% CI 0,79–0,92) (Koenig et al., 2018). У дослідженні ми використали стандартизовану та адаптовану шкалу симптомів МТ. Надійність шкали визначалася через показники внутрішньої узгодженості за допомогою альфи Кронбаха, що становить 0,70 та тест-ретестової надійності (n=32), що становить $r=0,67$, $p \leq 0,01$ (Засєкіна, Козігора, 2022).

3. Результати та дискусії. МТ не класифікується як психічний розлад, проте може впливати на сфери емоційного, психологічного, поведінкового, соціального та духовного функціонування особистості. МТ зосереджується на симптомах, пов'язаних із переживанням відчуття провини, сорому чи огиди, що може сприяти розвитку проблем психічного здоров'я, включно з депресією, ПТСР та тривожними розладами (Гордовська, 2021).

У дослідженні симптомів МТ взяли участь військовослужбовці Національної гвардії України, які охороняють об'єкти критичної інфраструктури та державний кордон України з Білорусією (n=90); учасники бойових дій, а саме льотчики бригади тактичної авіації (n=80) та цивільне населення (студенти і викладачі КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради та вчителі загальноосвітніх шкіл Волинської області, n=111).

Усім учасникам дослідження пропонувалося пройти опитувальник, який складався із чотирьох блоків. Після отримання згоди на дослідження опитування здійснювалося онлайн за допомогою google форми (студенти та викладачі педагогічного коледжу) та в письмовій формі (вчителі загальноосвітніх шкіл, військовослужбовці). Дозвіл на дослідження отримане Етичним комітетом Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA був проведений для визначення симптомів ПТСР, ступеня важкості депресії, рівня тривожності та моральної травми серед цивільного населення, військових Національної гвардії, та військових, які брали участь у бойових діях (табл. 1).

Усі показники (PCL, PHQ, GAD) мають середній розмір ефекту ($\eta^2=0,42$, $\eta^2=0,41$, $\eta^2=0,38$), крім слабого розміру ефекту моральної травми ($\eta^2=0,18$). Розмір ефекту свідчить про те, що існують значущі відмінності між усіма досліджуваними групами.

Як видно з табл. 1, існує значні відмінності між усіма змінними PCL ($F(2, 278)=102,72$, $p<0,001$), PHQ ($F(2, 278)=96,03$, $p<0,001$), GAD ($F(2, 278)=81,61$, $p<0,001$) та MT ($F(2, 278)=30,88$, $p<0,001$).

Серед усіх категорій досліджуваних спостерігаються значущі відмінності у показниках симптомів ПТСР та MT. Про незначущі відмінності свідчать показники у субшкалах PHQ та GAD між учасниками бойових дій та військовослужбовцями Національної гвардії. Середньогрупові показники трьох груп відображені у таблиці 2.

Як видно з таблиці 2, для цивільного населення середні показники симптомів

ПТСР ($M=30,70$, $SD=15,29$) та MT ($M=33,39$, $SD=13,62$) майже на одному рівні. Найвищий середній показник MT спостерігається в учасників бойових дій ($M=39,70$, $SD=10,05$). Це пов'язано з тим, що вони знаходяться безпосередньо у зоні небезпеки та піддаються постійному негативному психологічному впливу. Крім виконання своїх посадових обов'язків, вони опиняються в нестандартних ситуаціях, які пов'язані не тільки зі збереженням власного життя або життя інших, а й вчиненням вбивства або шкоди.

Отримані дані узгоджуються із результатами сучасних зарубіжних досліджень. Так, події, пов'язані з особистою відповідальністю, з більшою ймовірністю призводять до негативних внутрішніх емоцій та переживань (провини, сорому, відсутність самопрощення), тоді як події, пов'язані з іншою відповідальністю, – до зовнішніх (гнів, проблеми з довірою, відсутність прощення інших). Обидва типи пов'язані з духовними проблемами: втрата віри, сумнів у моралі. Доки ці внутрішні конфлікти не будуть вирішені, вони можуть загострювати соціальні проблеми (ізоляція, агресія, вчинення правопорушень) та симптоми психічного здоров'я (тривогу, депресію, зловживання психоактивними речовинами, ризик самогубства (Barnes et al., 2019).

У дослідженнях Т. Ходжсона та ін. визначаються сім травмуючих ситуацій військової служби, які викликають симптоми MT: аморальні вчинки (стають очевидцями або роблять самі), смерть і травми (стають очевидцями або вчиняють самі), зрада (іншими або собі), етичні дилеми (гуманізація/дегуманізація або прийняття рішень), насильство, відплата, релігійні/духовні проблеми (Hodgson et al., 2021).

Таблиця 1

Однофакторний дисперсійний аналіз

Залежна змінна	F	Значущість	Розмір ефекту
PCL	102,719	,000	0,42
PHQ	96,030	,000	0,41
GAD	81,612	,000	0,38
MT	30,883	,000	0,18

Таблиця 2

Середньогрупові показники PCL, PHQ, GAD, MT у трьох групах досліджуваних

Залежні змінні	Цивільні		Військовослужбовці Національної гвардії		Учасники бойових дій	
	Середнє (M)	Середнє відхилення (SD)	Середнє (M)	Середнє відхилення (SD)	Середнє (M)	Середнє відхилення (SD)
PCL	30,70	15,29	7,56	7,86	13,10	10,60
PHQ	10,27	5,73	2,62	3,27	2,91	3,43
GAD	8,11	4,65	2,26	2,74	2,54	2,97
MT	33,39	13,62	25,94	9,29	39,70	10,05

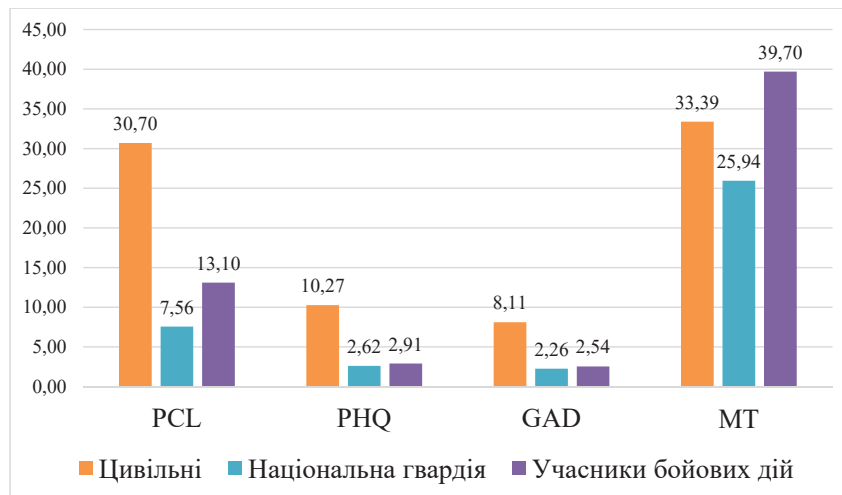

Рис. 1. Середнє значення показників за субшкалами

Із рисунку 1 бачимо, що для цивільного населення характерні високі показники MT та симптомів ПТСР. Оскільки цивільне населення, на відміну від військових, не проходить спеціальне навчання, як діяти в критичних ситуаціях, їм важче впоратися із наслідками, і тому це може проявлятися в депресивних станах, роздратованості, апатії, агресивності та ін.

MT у ветеранів та військовослужбовців, які беруть участь в активних бойових діях, характеризується серйознішими наслідками для психічного здоров'я, включаючи тяжчі симптоми ПТСР, депресію та тривогу, підвищений ризик самогубства. Навіть після контролю за тяжкістю симптомів ПТСР наявність MT залишається ключовим фактором ризику виникнення депресії, тривоги та самогубств, що ще більше підтверджує, що MT є окремим конструктом (Koenig et al., 2021).

Отримані дані узгоджуються із результатом останніх досліджень Г. Коєнінга (Koenig et al., 2018) та Б. Гріффіна (Griffin et al., 2019), які зазначають, що MT – особливий вид травми, який призводить до особистісного внутрішнього конфлікту. Вони стверджують, що ветерани або військовослужбовці з MT можуть страждати від психологічних і релігійних (духовних) симптомів внутрішніх етичних конфліктів, які виникають через порушення власного етичного кодексу. Такі внутрішні переживання можуть призвести до негативних емоційних станів, озлобленості до себе та оточуючих.

Як стверджують Н. Фані та команда, у цивільного населення MT пов'язана зі ступенем впливу травми. Їхні моральні страждання пов'язані з реакціями на травму, включаючи ПТСР та депресію. Найбільший рівень дис-

тресу спостерігається в людей, схильних до суїцидальної поведінки (Fani et al., 2021).

Дослідження В. Неша вказує на те, що дружини та діти військовослужбовців можуть безпосередньо переживати потенційні морально-шкідливі події чоловіка (батька) через засоби масової інформації, історії, якими поділилися члени родини чи друзі та через інших людей. Інформація про війну, передана члену сім'ї військовослужбовця, вважається прямим впливом війни, яка суперечить моральним переконанням незалежно від того, як вона була отримана. Візуальні образи смерті, а також знання про жорстокі дії є прикладом прямого впливу війни на моральні переконання цивільного населення (Nash, et al., 2013). Таким чином, можна припустити наявність вторинної MT у членів родини військових, що може бути предметом подальших досліджень.

Висновки. Результати проведеного дослідження симптомів MT серед цивільного населення, військовослужбовців Національної гвардії, які беруть участь в охороні об'єктів інфраструктури та державного кордону, і льотчиків бригади тактичної авіації, які беруть участь у бойових діях, дозволяють стверджувати, що найбільшого морального травмування під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну зазнають військовослужбовці, які беруть участь у бойових діях, та цивільне населення. Досить несподіваними для нас виявилися результати нацгвардійців, які показали найнижчі результати за усіма вимірюваними шкалами методик серед трьох категорій досліджуваних. Перспективами дослідження вважаємо дослідження симптомів вторинної MT у членів родини військовослужбовців та цивільного населення під час війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гордовська Т.І. Конструкт моральної травми та його концептуальний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». Херсон. 2021. № 4. С. 7–16. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu-2312-3206/2021-4-1>
2. Засекіна Л., Козігора М. Крос-культурна адаптація та стандартизація шкали симптомів моральної травми. *Психологічні перспективи* : наук. збірник. Луцьк. 2022. Вип. 39. С. 139–152. URL: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zas>
3. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О. Психологічна оцінка суїцидального ризику у військовослужбовців.: метод. посіб. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2019. С. 106–108.
4. Barnes H. A., Hurley R. A., & Taber K. H. Moral injury and PTSD: Often co-occurring yet mechanistically different. *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 2019. Vol. 31(2). Pp. A4–103. URL: <https://doi.org/10.1176/appi-neuropsych.19020036>
5. Bartzak P. J. Moral injury is the wound: PTSD is the manifestation. *Medsurg Nurs*, 2015. Vol. 24(3). Pp. 10–11.
6. Bezsheiko V. Adaptation of the Clinician-Administered PTSD Scale and PTSD Checklist for Ukrainian population. *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 2016. URL: <https://dev-ojs.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/8> (дата звернення: 15.07.2022).
7. Blanchard E. B., Jones-Alexander J., Buckley T. C., & Forneris C. A. Psychometric properties of the PTSD Checklist (PCL). *Behaviour Research and Therapy*, 1996. Vol. 34(8). Pp. 669–673. URL: [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(96\)00033-2](https://doi.org/10.1016/0005-7967(96)00033-2)
8. Bryan C. J., Bryan A. O., Roberge E., Leifker F. R., & Rozek D. C. Moral injury, posttraumatic stress disorder, and suicidal behavior among National Guard personnel. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2018. Vol. 10(1), Pp. 36–45. URL: <https://doi.org/10.1037/tra0000290>.
9. Čartolovni A., Stolt M., Scott P. A., & Suhonen R. Moral injury in healthcare professionals: a scoping review and discussion. *Nursing ethics*, 2021. Vol. 28(5). Pp. 590–602. URL: <https://doi.org/10.1177/0969733020966776>
10. Chesnut R. P., Richardson C. B., Morgan N. R., Bleser J. A., Perkins D. F., Vogt D., ... & Finley E. Moral injury and social well-being: a growth curve analysis. *Journal of traumatic stress*, 2020. Vol. 33(4). Pp. 587–597. URL: <https://doi.org/10.1002/jts.22567>
11. Fani N., Currier J. M., Turner M. D., Guelfo A., Kloess M., Jain J., ... & Turner J. A. Moral injury in civilians: associations with trauma exposure, PTSD, and suicide behavior. *European journal of psychotraumatology*, 2021. Vol. 12(1). URL: <https://doi.org/10.1080/20008198.2021.1965464>
12. Griffin B. J., Purcell N., Burkman K., Litz B. T., Bryan C. J., Schmitz M., ... & Maguen S. Moral injury: An integrative review. *Journal of Traumatic Stress*. 2019. Vol. 32(3). Pp. 350–362. URL: <https://doi.org/10.1002/jts.22362>
13. Hodgson T. J., Carey L. B., & Koenig H. G. Moral injury, Australian veterans and the role of chaplains: An exploratory qualitative study. *Journal of religion and health*, 2021. Vol. 60(5), Pp. 3061–3089. URL: <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01417-0>
14. IBM Corp. Released 2016. IBM SPSS Statistics for Windows, Version 24.0. Armonk, NY: IBM Corp.
15. Koenig H. G., & Al Zaben F. Moral injury: An increasingly recognized and widespread syndrome. *Journal of religion and health*, 2021. Vol. 60(5). Pp. 2989–3011. URL: <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01328-0>.
16. Koenig H. G., Ames D., Youssef N. A., Oliver J. P., Volk F., Teng E. J., ... & Pearce M. Screening for moral injury: the moral injury symptom scale—military version short form. *Military medicine*, 2018. Vol. 183(11–12). Pp. 659–665. URL: <https://doi.org/10.1093/milmed/usy017>
17. Kroenke K., Spitzer R. L., & Williams J. B. The PHQ-9: validity of a brief depression severity measure. *Journal of General Internal Medicine*, 2001. Vol. 16(9). Pp. 606–613. URL: <https://doi.org/10.1046/j.1525-1497.2001.016009606.x>
18. Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. Vol. 29(8). Pp. 695–706. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
19. Martin R. L., Houtsma C., Bryan A. O., Bryan C. J., Green B. A., & Anestis M. D. The impact of aggression on the relationship between betrayal and belongingness among U.S. military personnel. *Military Psychology*, 2017. Vol. 29(4). Pp. 271–282. URL: <https://doi.org/10.1037/mil0000160>
20. Nash W. P., & Litz B. T. (2013). Moral injury: A mechanism for war-related psychological trauma in military family members. *Clinical child and family psychology review*, 2013. Vol. 16(4). Pp. 365–375. URL: <https://doi.org/10.1007/s10567-013-0146-y>
21. Prykhodko I. I., Bielai S. V., Hrynzovskyi A. M., Zhelaho A. M., Hodlevskiy S. O., & Kalashchenko S. I. Medical and psychological aspects of safety and adaptation of military personnel to extreme conditions. *Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland: 1960)*, 2020. Vol. 73(4). Pp. 679–683. URL: <https://doi.org/10.36740/-WLEk202004110>
22. Prykhodko I., Matsehora Y., Bielai S., Hunbin K., & Kalashchenko S. Classification of coping strategies influencing mental health of military personnel having different combat experience. *Georgian Medical News*, 2019. Vol. 297, Pp. 130–135.
23. Shay, J. *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. New York, NY : Scribner, 1994. P. 246.
24. Shay, J. Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*, 2014. Vol. 31. Pp. 182–191. URL: <https://doi.org/10.1037/a0036090>
25. Spitzer R. L., Kroenke K., Williams J. B., & Löwe B. A brief measure for assessing generalized anxiety disorder: the GAD-7. *Archives of Internal Medicine*, 2006. Vol. 166(10). Pp. 1092–1097. URL: <https://doi.org/10.1001/archinte.166.10.1092>

26. Zasiiekina L., Zasiiekin S. Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 2020. Vol. 28(1). Pp. 41–58. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>

REFERENCES:

1. Hordovska, T. I. (2021). Konstrukt moralnoi travmy ta yoho kontseptualnyi zmist [The construct of moral trauma and its conceptual content]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya «Psykhologichni nauky» – Scientific bulletin of Kherson state university. Series “Psychological sciences”*, 4, 7–16 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-4-1>
2. Zasiiekina, L., Kozihora, M. Kros-kulturna adaptatsiia ta standartyzatsiia shkaly symptomiv moralnoi travmy [Cross-Cultural Adaptation and Psychometric Properties of Moral Injury Symptoms Scale]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 39, 139–152 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.29038/2227-13762022-39-zas>
3. Kokun, O. M., Ahaiev, N. A., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Kornia L. V. Psykhologichna otsinka suitsyadnogo ryzyku u viiskovosluzhbovtiv [Psychological assessment of suicidal risk in military personnel]. Kyiv: NDTs HP ZSU [in Ukrainian].
4. Barnes, H. A., Hurley, R. A., & Taber, K. H. (2019). Moral injury and PTSD: Often co-occurring yet mechanistically different. *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 31(2), A4–103. <https://doi.org/10.1176/appi.neuropsych.-19020036>
5. Bartzak, P. J. (2015). Moral injury is the wound: PTSD is the manifestation. *Medsurg nursing: official journal of the Academy of Medical-Surgical Nurses*, 24(3), 10–11.
6. Bezsheiko, V. (2016). Adaptation of the Clinician-Administered PTSD Scale and PTSD Checklist for Ukrainian population. *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 1(1), e010108. URL: <https://dev-ojs.e-medjournal.com/index.php/psp/-article/view/8>
7. Blanchard, E. B., Jones-Alexander, J., Buckley, T. C., & Forneris, C. A. (1996). Psychometric properties of the PTSD Checklist (PCL). *Behaviour Research and Therapy*, 34(8), 669–673. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(96\)00033-2](https://doi.org/10.1016/0005-7967(96)00033-2)
8. Bryan, C. J., Bryan, A. O., Roberge, E., Leifker, F. R., & Rozek, D. C. (2018). Moral injury, posttraumatic stress disorder, and suicidal behavior among National Guard personnel. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10(1), 36–45. <https://doi.org/10.1037/tra0000290>
9. Čartolovni, A., Stolt, M., Scott, P. A., & Suhonen, R. (2021). Moral injury in healthcare professionals: a scoping review and discussion. *Nursing ethics*, 28(5), 590–602. <https://doi.org/10.1177/0969733020966776>
10. Chesnut, R. P., Richardson, C. B., Morgan, N. R., Bleser, J. A., Perkins, D. F., Vogt, D., ... & Finley, E. (2020). Moral injury and social well-being: a growth curve analysis. *Journal of traumatic stress*, 33(4), 587–597. <https://doi.org/10.1002/jts.22567>
11. Fani, N., Currier, J. M., Turner, M. D., Guelfo, A., Kloess, M., Jain, J., ... & Turner, J. A. (2021). Moral injury in civilians: associations with trauma exposure, PTSD, and suicide behavior. *European journal of psychotraumatology*, 12(1). <https://doi.org/10.1080/20008198.2021.1965464>
12. Griffin, B. J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B. T., Bryan, C. J., Schmitz, M., ... & Maguen, S. (2019). Moral injury: An integrative review. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 350–362. <https://doi.org/10.1002/jts.22362>
13. Hodgson, T. J., Carey, L. B., & Koenig, H. G. (2021). Moral injury, Australian veterans and the role of chaplains: An exploratory qualitative study. *Journal of religion and health*, 60(5), 3061–3089. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01417-0>
14. IBM Corp. Released 2016. IBM SPSS Statistics for Windows, Version 24.0. Armonk, NY: IBM Corp.
15. Koenig, H. G., & Al Zaben, F. (2021). Moral injury: An increasingly recognized and widespread syndrome. *Journal of religion and health*, 60(5), 2989–3011. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01328-0>
16. Koenig, H. G., Ames, D., Youssef, N. A., Oliver, J. P., Volk, F., Teng, E. J., ... & Pearce, M. (2018). Screening for moral injury: the moral injury symptom scale–military version short form. *Military medicine*, 183(11–12), 659–665. <https://doi.org/10.1093/milmed/usy017>
17. Kroenke, K., Spitzer, R. L., & Williams, J. B. (2001). The PHQ-9: validity of a brief depression severity measure. *Journal of General Internal Medicine*, 16(9), 606–613. <https://doi.org/10.1046/j.1525-1497.2001.016009606.x>
18. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical psychology review*, 29(8), 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
19. Martin, R. L., Houtsma, C., Bryan, A. O., Bryan, C. J., Green, B. A., & Anestis, M. D. (2017). The impact of aggression on the relationship between betrayal and belongingness among U.S. military personnel. *Military Psychology*, 29(4), 271–282. <https://doi.org/10.1037/mil0000160>
20. Nash, W. P., & Litz, B. T. (2013). Moral injury: A mechanism for war-related psychological trauma in military family members. *Clinical child and family psychology review*, 16(4), 365–375. <https://doi.org/10.1007/s10567-013-0146-y>
21. Prykhodko, I. I., Bielai, S. V., Hrynzovskyi, A. M., Zhelaho, A. M., Hodlevskyi, S. O., & Kalashchenko, S. I. (2020). Medical and psychological aspects of safety and adaptation of military personnel to extreme conditions. *Wiadomości lekarskie (Warsaw, Poland : 1960)*, 73(4), 679–683. <https://doi.org/10.36740/WLek-202004110>
22. Prykhodko, I., Matsehora, Y., Bielai, S., Hunbin, K., & Kalashchenko, S. (2019). Classification of coping strategies influencing mental health of military personnel having different combat experience. *Georgian Medical News*, 297, 130–135.

23. Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. New York, NY: Scribner. P. 246.
24. Shay, J. (2014). Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*, 31, 182–191. <https://doi.org/10.1037/a0036090>
25. Spitzer, R. L., Kroenke, K., Williams, J. B., & Löwe, B. (2006). A brief measure for assessing generalized anxiety disorder: the GAD-7. *Archives of Internal Medicine*, 166(10), 1092–1097. <https://doi.org/10.1001/archinte.166.10.1092>
26. Zasiakina, L., Zasiakin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>

Стаття надійшла до редакції 26.07.2022.

The article was received 26 July 2022.

УДК 159.923:316.46:81'246.2-057.87
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-4>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ-БІЛІНГВІВ

Пундєв Володимир Васильович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
rrr969@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0407-4229>

Метою викладеного у статті дослідження було з'ясування ще неповною мірою вивченого аспекту структури лідерських якостей у студентів-білінгвів та розробка психолого-педагогічних рекомендацій викладачам з розвитку лідерських якостей у таких багатомовних студентів. **Методом** дослідження був констатувальний експеримент із задіянням таких психологічних методик, як: діагностика лідерських здібностей (Є. Жариков, Є. Крушельницький), «Діагностика комунікативних і організаторських схильностей» (Б. Федоришин), «Я – лідер» (А. Лутошкін). До вибірки увійшли 50 студентів ФПСР ОНУ імені І.І. Мечникова першого курсу очної форми навчання 2021 року. **Результати.** За першою методикою виявили, що у 40% випробовуваних лідерські якості виражені слабо, їм бажано розвивати свої якості лідера, бути більш рішучими та ініціативними. Середній рівень виявлено у 52%, ці люди на додачу до всього вольові, терплячі, добре пристосовуються до нових умов. Високий рівень лідерських якостей відзначається у двох випробовуваних. Два студенти набрали більше 40 балів, що свідчить про те, що вони як лідери схильні до диктату. За третьою методикою був з'ясований п'ятикомпонентний розподіл здатності досліджуваних бути лідером у зв'язку з рівнем розвиненості їхніх організаторських і комунікативних якостей. Щоб конкретизувати, які саме лідерські якості потребують подальшого розвитку, було проведено діагностику студентів-білінгвів за допомогою тесту «Я – лідер», де конкретизуються 8 різновидів лідерських якостей. Отримано, що з найбільш високим рівнем лідерської характеристики випробовуваних (36%) була якість «усвідомлення мети»; на найбільш низькому рівні – якість «знання правил організаторської роботи» (не розвинена у 28% випробовуваних). **Висновки.** Серед випробовуваних велика кількість проявляла недостатній рівень розвитку лідерських якостей, це оцінюється нами як негативна тенденція в їхніх особистісних та соціальних позиціях; тому ми дали психолого-педагогічні рекомендації з розвитку лідерських якостей студентів-білінгвів. Їхня практична реалізація допоможе визначити напрям, який потребує доопрацювання, та вибрати методи і прийоми для подальшого розвитку лідерського потенціалу.

Ключові слова: комунікативність, організаторські схильності, білінгвізм, багатомовність, лідерство, рекомендації з розвитку лідерських якостей.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE LEADERSHIP QUALITIES STRUCTURE OF BILINGUAL STUDENTS

Pundev Volodymyr Vasyliovych,
PhD in Psychology,
Associate Professor at the Department of Social and Applied Psychology
Odessa I.I. Mechnikov National University
rrr969@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0407-4229>

The **purpose** of the research presented in the article was to clarify the not yet fully studied aspect of the structure of leadership qualities in bilingual students and to develop psychological and pedagogical recommendations for the progress of leadership qualities in such multilingual students. The research **method** was an ascertaining experiment with the use of the following psychological methods: diagnosis of leadership abilities (E. Zharikov, E. Krushelnyskyi), "Diagnostics of communicative and organizational tendencies" (B. Fedoryshyn), "I am a leader" (A. Lutoshkin). The sample included 50 students of the FPSW Odessa I.I. Mechnikov National University in 2021. **Results.** According to the first method, it was found that 40% of the subjects have weak leadership qualities, it is desirable for them to develop their leadership qualities, to be more decisive and proactive. The average level is found at 52%, these people, in addition to everything, are strong-willed, patient, and adapt well to new conditions. A high level of leadership qualities is found only in two subjects. Two students scored more than 40 points, which indicates that they are prone to authoritarianism. According to the third method, a five-component distribution of the subjects' ability to be a leader was

determined in connection with the level of development of their organizational and communicative qualities. In order to specify exactly, which leadership qualities need further development, a study of bilingual students was carried out using the "I am a leader" test, which specifies 8 types of leadership qualities. It was found that the highest level of leadership characteristic of the subjects (36%) was the quality of "awareness of the goal"; at the lowest level – the quality of "knowledge of the organizational work rules" (was not developed in 28% of subjects). **Conclusions.** Among the tested, a large number showed an insufficient level of leadership qualities development, we estimate this as a negative trend in their personal and social positions; therefore, we gave psychological and pedagogical recommendations for the progress of leadership qualities of bilingual students. Their practical implementation will help determine the direction that needs refinement and choose methods and techniques for further development of leadership potential.

Key words: *communicativeness, organizational tendencies, bilingualism, multilingualism, leadership, recommendations for leadership qualities development.*

Вступ. Білінгвізм – це посередник сучасної комунікації, що кардинально перетворює соціальний аспект існування людини. Щоб людська взаємодія стала більш ефективною та адекватною цілям спілкування, учасники комунікації повинні володіти відповідними суб'єктивними з точки зору теорії організацій та керівництва особливостями, які будуть визначати вертикальні характеристики обміну інформацією, сприйняття і розуміння іншої людини та вироблення лідерської стратегії взаємодії (Антонова, 2016). Компонентом соціального потенціалу росту виділяється комунікативно-лідерський потенціал, який нами розуміється як комплекс властивостей, що полегшують процес спілкування, на основі якого формуються інтегральні лідерські властивості, психологічна контактність і комунікативна сумісність, соціальний інтелект (Буяк, 2015). Останнім часом сформувався чітке соціальне замовлення на підготовку у системі вищої освіти такого рівня кваліфікації фахівця, який має яскраво виражені організаторські навички, внутрішні прагнення до соціальної активності, здатність до пропонування нових ідей і ведення оточуючих за собою як лідери.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Виділення груп лідерських якостей дозволяє: визначити необхідні науково-практичні напрями для розробки психологічного забезпечення розвитку лідерських якостей студентів-білінгвів; цілеспрямовано вибудувати психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей у середовищі вишу, орієнтувати студентів на відповідні зразки поведінки.

Загалом, дослідники феномену лідерства доходять висновку, що наявність у індивіда перерахованих теоретично лідерських рис не гарантує наявну лідерську особистість, але лідерські якості розглядаються як індивідуальні здібності або ресурси, які вже розвинуті чи будуть розвинені і використані. Тому ми й припускаємо, що білінгвальні компетенції мають прямо впливати на рівень лідерських якостей особистості.

Феномену поняття «лідерство» присвячена велика кількість теоретичних та емпі-

ричних досліджень, воно охарактеризовано складністю, великою різноманітністю і змінами трактувань, які вносяться кожним етапом наукового поступу, та різними науками – психологією, менеджментом, педагогікою (Антонова, 2016). У ХХ ст. було складено більш ніж 350 визначень лідерства (Lashway, 2006). На наш погляд, сучасною та інтегративною є модель лідерства, що була представлена в 2011 році в книзі «Три рівні лідерства: як розвивати свої лідерські якості, вміння і навички», написаної Дж. Скуллером. Переважно цю модель класифікують як «Інтегровану психологічну» теорію лідерства, також ця модель відома як модель лідерства 3Р – Public, Private, Personal leadership (Scouller, 2011: 34–35).

Припущення цієї моделі полягає в тому, що найсильнішим з цих трьох рівнів є персональне лідерство – це «внутрішній» рівень, що включає у себе харизму, лідерські вміння, навички, переконання, емоції і несвідомі звички. «У самому серці лідера знаходиться його самосвідомість, його успіх до самовладання і спеціальна компетентність, його відчуття зв'язку з тим, хто його оточує. Це – внутрішнє ядро, джерело зовнішньої ефективності лідерства індивіда» (Кесьян, 2009: 86). Теоретично можна зробити висновок, що лідер – це найбільш авторитетна особистість у групі, яка шляхом використання перш за все своїх особистісних якостей займає ключове положення у соціальних, моральних та інших ситуаціях, груповій діяльності. І найбільш важливим стає питання діагностики структури та рівня вираженості лідерських якостей особистості.

2. Методологія та методи. Проведені нами та описані далі дослідження дозволили дати просту оцінку рівня виразності лідерських якостей білінгвів, але вони забезпечували можливість констатування та отримання первісної кількісної оцінки якостей і зручність математичної обробки; сприяли об'єктивності оцінок, не залежали від суб'єктивних установок особи, що проводить дослідження. У 2021 році ми ще не мали можливості порівнювати зміни лідерських якостей моно-, полі-,

та білінгвів, бо ще не проводили лонгitudні порівняння для виявлення розвитку якостей, це потребує окремих досліджень восени 2022 та 2023 рр.

Вивчення рівня лідерських якостей студентів-білінгвів проходило за такими методиками, як: діагностика лідерських здібностей (Є. Жариков, Є. Крушельницький), «Діагностика комунікативних і організаторських схильностей» (Б. Федоришин), «Я – лідер» (А. Лутошкін).

Діагностика лідерських здібностей (Є. Жариков, Є. Крушельницький). Тут пропонується 50 висловлювань, з відповідей на ці питання робиться висновок про те, чи володіє особа персональними психологічними якостями, необхідними лідеру. Якщо сума балів виявилася менш 25, то якості лідера виражені слабо. Якщо сума балів у межах від 26 до 35, то якості лідера виражені середньо; від 36 до 40, то лідерські якості виражені сильно; більше 40, то така людина як лідер схильна до диктату.

Діагностика комунікативних і організаторських схильностей. Шкала оцінок містить 5 шкальних рівнів залежно від величини коефіцієнтів. Респонденти, які отримали коефіцієнти першої шкальної групи, мають найбільш низький рівень розвитку комунікативних і організаторських здібностей; які отримали шкальну оцінку 5 – найбільш високий. Респонденти з найвищими значеннями коефіцієнтів відчувають яскраво виражену сформовану потребу в комунікативній і організаторській діяльності, активно прагнуть до неї, ініціативні в пошуку таких справ, успішне виконання яких вимагає високого рівня розвитку комунікативних та організаторських здібностей, легко орієнтуються в найбільш важких життєвих і професійних ситуаціях, вважають за краще самостійні рішення, наполегливо роблять необхідні дії для повної реалізації прийнятих рішень.

Тест «Я – Лідер». За допомогою такої методики можна оцінити лідерські здібності, тут автор виділяє 8 різновидів лідерських якостей: вміння управляти собою, усвідомлення мети (знаю, що хочу), вміння вирішувати проблеми, наявність творчого підходу, вплив на оточуючих, знання правил організаторської роботи, організаторські здібності, вміння працювати з групою.

Опитувальник має питання «нещирості», якщо на кожен з них поставлено більше 1 балу, то вважається, що випробуваний у відповідях на питання був неправдивий.

3. Результати вивчення розвитку лідерських якостей студентів-білінгвів. Вибірка включала 50 студентів ФПСР ОНУ імені І.І. Мечникова першого курсу очної форми навчання 2021 року. Під час проведення кон-

статувального етапу експерименту випробувані отримали докладну інструкцію, як заповнювати психодіагностичні методики.

Дані, отримані після обробки результатів методики діагностики лідерських здібностей, зображені на рис. 1.

У 40% випробовуваних лідерські якості виражені слабо. Це говорить про те, що їм необхідно розвивати свої якості лідера, бути більш рішучими та ініціативними. Середній рівень виявлено у 52%, ми можемо сказати, що ці люди є вольовими, терплячими, добре пристосовуються до нових умов. Слід зазначити, що саме у цих двох груп слід розвивати лідерські якості, щоб випробувані стали більш психічно стійкими, надійними, самокритичними, здатними вирішувати нетрадиційні завдання оригінальними методами. Високий рівень лідерських якостей відзначається у двох випробуваних. Два студенти набрали більше 40 балів, що свідчить про те, що вони як лідери схильні до диктату.

Здатність людини бути лідером багато в чому залежить від розвиненості організаторських і комунікативних якостей. Саме тому ми провели діагностику комунікативних і організаторських схильностей (Б. Федоришин), рис. 2.

Дуже низький рівень спостерігається у 8% і 4% випробовуваних по комунікативних і організаторських схильностях відповідно, тут випробувані характеризуються низьким рівнем прояву комунікативних і організаторських схильностей. 16% і 8% випробовуваних комунікативні та організаторські схильності притаманні на рівні нижче середнього. Вони не прагнуть до спілкування, почуваються скучно в новій компанії, колективі, воліють проводити час наодинці із собою, обмежують свої знайомства, відчувають труднощі у встановленні контактів з людьми і у виступі перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають

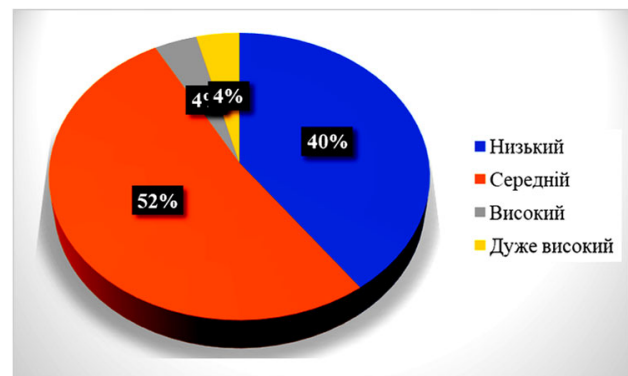

Рис. 1. Результати діагностики рівня вираженості лідерських якостей за методикою діагностики лідерських здібностей

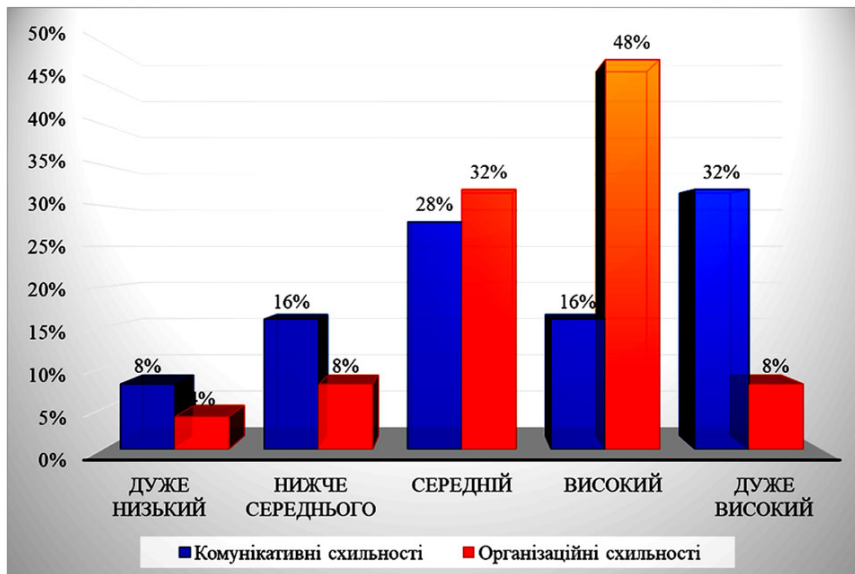

Рис. 2. Результати діагностики рівня комунікативних і організаторських схильностей за методикою діагностики комунікативних і організаторських схильностей (Б. Федоришин)

образи, прояв ініціативи у суспільній діяльності вкрай занижений, у багатьох справах вони вважають за краще уникати прийняття самостійних рішень. Для 28% і 32% випробовуваних характерний середній рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони прагнуть до контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомих, відстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їхніх схильностей не відрізняється високою стійкістю. Ця група досліджуваних потребує подальшої серйозної та планомірної виховної роботи з формування та розвитку комунікативних та організаторських схильностей.

16% і 48% випробовуваних належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних і організаторських схильностей. Вони не губляться у новій обстановці, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу у спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні прийняти самостійне рішення у важкій ситуації. Все це вони роблять не з примусу, а згідно з внутрішніми прагненнями.

Випробовувани, що володіють дуже високим рівнем прояву комунікативності й організаторських схильностей, а це 32% і 8%, відчують потребу в комунікативній і організаторській діяльності та активно прагнуть до неї. Вони швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поведуться у новому колективі, ініціативні, воліють у важливій справі або у складній ситуації приймати самостійні рішення, відстоюють свою думку

і домагаються, щоб вона була прийнята товаришами, можуть внести пожвавлення в незнайому компанію, люблять організувати різні ігри, заходи, наполегливі в діяльності, яка їх приваблює. Вони самі шукають такі справи, які б задовольняли їхню потребу в комунікації та організаторській діяльності.

Для того щоб конкретизувати, які саме лідерські якості потребують подальшого розвитку, нами була проведена діагностика за допомогою тесту «Я – лідер» (А. Лутошкін). Автор виділяє 8 різновидів лідерських якостей. Оброблені результати такої методики представлені на рис. 3. Нам би хотілося відзначити, що за інструкцією такої методики необхідно особливу увагу приділити відповідям на деякі питання для того, щоб визначити, чи був випробовуваний щирим у своїх відповідях. Після такої процедури нами було виявлено 10 бланків з нещирими відповідями, відповідно вони не були враховані в кінцевих результатах.

1. Вміння управляти собою. Низький рівень розвиненості цієї якості виявлено у 24%. Це говорить про те, що цим студентам не вистачає гнучкості у спілкуванні, вони не завжди можуть контролювати свої емоції. Середній рівень за такою якістю виявлено у 56%. Ці люди здатні довести свою точку зору без негативних емоцій. Високий рівень розвиненості якості «вміння керувати собою» спостерігається у 20% випробовуваних. Ці люди мають навички саморегуляції, вони стресостійкі і здатні прогнозувати результати своєї поведінки, вміють сказати «ні», коли це необхідно. Такі люди вміють аргументувати і пояснювати свою точку зору,

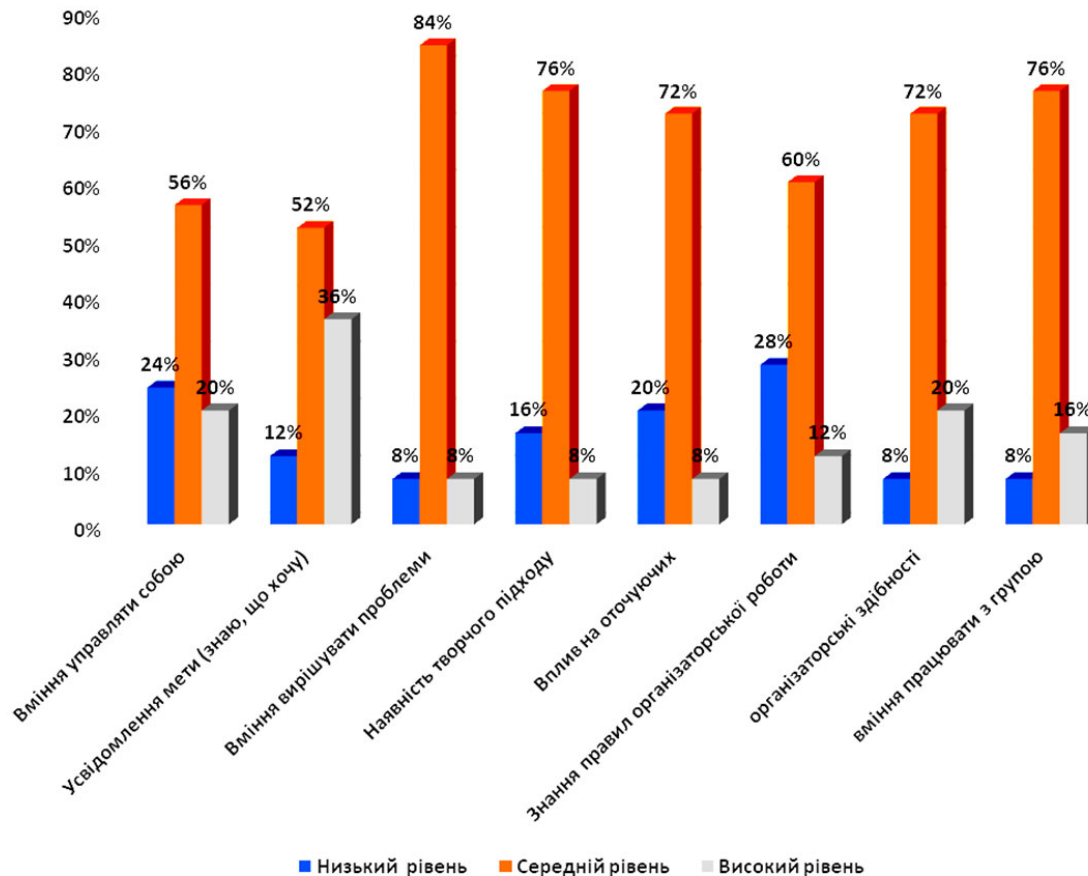

Рис. 3. Результати діагностики лідерських якостей за методикою «Я – Лідер»

здатні висловлювати власні ідеї, регулювати свої почуття і емоції у спілкуванні.

2. Усвідомлення мети (знаю, що хочу). Така якість слабо розвинена у 12% випробовуваних. Для цих людей є проблемою постановка самої мети, вони не можуть скласти ієрархію цілей і визначити, що насправді для них важливо. Середній рівень розвитку спостерігається у 52%. Ці студенти знають, чого хочуть, але їм необхідно аналізувати свої цілі, чи досить зусиль вони докладають на їх досягнення і наскільки реальні поставлені цілі. Високий рівень виявлено у 36% випробовуваних. Цей відсоток випробовуваних усвідомлює поставлені цілі. Однак, незважаючи на те, що вони знають, чого прагнути, необхідно час від часу переглядати свої цілі, щоб вони відповідали новим обставинам, а також, можливо, залучати до досягнення своїх цілей оточуючих.

3. Вміння вирішувати проблеми. На слабкому рівні ця якість розвинена у 8% випробовуваних. Цим студентам не вдається виділити в проблемі головне, у них не досить досвіду у вирішенні певних завдань. Для розвитку у собі цієї якості необхідно вивчити досвід інших, перш ніж приймати рішення. Середній рівень спостерігається у 84%. Такі студенти здатні вирішувати проблеми, проте їм

слід звернути увагу на те, чи розглядають вони різні варіанти вирішення проблеми або використовують той, що першим «прийшов на розум». Високий рівень виявлено у 8%. Ці випробовувані можуть не тільки вирішити проблему, але також проаналізувати різні варіанти її вирішення й оцінити те, наскільки це рішення відповідає реальній ситуації, тобто взяти до уваги такі фактори, як час, ресурси, матеріальні кошти тощо.

4. Наявність творчого підходу. Низький рівень розвитку цієї якості виявлено у 16%. Ці випробовувані мислять шаблонно, вони сильно прихильні традиціям, бояться невизначеності. Середній рівень спостерігається у більшості випробовуваних – 76%. Ці студенти мають творчий підхід і цінують його в інших людях. Однак для такої групи людей творчий підхід не завжди є основним для вирішення проблем. Високий рівень виявлено всього у 8%. Ці студенти вірять у свої творчі здібності, не бояться на них покладатися у різні вирішення завдань, щоб знайти нестандартне вирішення проблеми. Відчувають потребу в змінах.

5. Вплив на оточуючих. Така якість слабо розвинена у 20% випробовуваних. Насамперед цим студентам необхідно встановити хороші особисті стосунки з оточуючими, їм

слід приділяти більше уваги іншим студентам і висловлювати свої зацікавленість у спілкуванні з людьми. На середньому рівні ця риса розвинена у 72%. Такі випробовувані непогано знаходять спільну мову з оточуючими їх людьми, але вони не досить авторитетні, щоб впливати на людей, хоча до їхньої думки, безумовно, прислухаються. Високий рівень виявлено у 8% випробовуваних. У цих студентів авторитетна позиція серед оточуючих, вони знають, як знайти підхід до кожного, щоб домогтися свого. Однак занадто сильний вплив і маніпуляція іншими людьми може привести до негативної реакції з боку оточуючих.

6. Знання правил організаторської роботи. На низькому рівні ця риса розвинена у 28% випробовуваних. Цим студентам необхідно звернутися до правил організаторської роботи. Вони повинні чітко розуміти поставлені перед ними завдання і свої повноваження, вміти виділити в завданні головне і другорядне і правильно розподіляти свій час. Середній рівень спостерігається у 60%. Для такого рівня характерні планування своїх дій, прийняття колективних рішень, вони здатні скласти реальний план дій, беручи до уваги багато чинників (час, матеріальні засоби, колектив). Високий рівень знання правил організаторської роботи виявлено всього у 12% випробовуваних. Ці студенти ретельно готуються до виконання завдання, радяться, вивчають досвід інших, узгоджують свої роботу, розподіляють роботу між товаришами з урахуванням їхніх здібностей, наявних у них знань і умінь. Одним словом, такі випробовувані здатні організувати роботу від початку до кінця і проаналізувати свої дії, виявляючи позитивний досвід, промахи і помилки, для більш успішної роботи в майбутньому.

7. Організаторські здібності. Така якість слабо розвинена у 8% випробовуваних. Вони рідко проявляють ініціативу, уникають прийняття самостійних рішень. Потрібна подальша виховна робота з формування та розвитку цієї якості особистості. На середньому рівні організаторські здібності розвинені у 72%. Ці студенти можуть організувати себе і оточуючих для виконання поставленого завдання, здатні приймати рішення у складних ситуаціях. Високий рівень розвитку такої якості спостерігається у 20% випробовуваних. Така група людей здатна приймати самостійні рішення в різних ситуаціях. Ці люди відстоюють свою думку і домагаються прийняття своїх рішень. Люблять організувати ігри, різні заходи. Наполегливі й одержимі в діяльності.

8. Вміння працювати з групою. Низький рівень виявлено у 8% випробовуваних. Для людей на такому рівні характерно проявляти недостатню увагу до членів групи, вони не можуть знайти підхід до кожного і правильно

розподілити обов'язки. Середній рівень розвитку такої якості виявлений у більшості випробовуваних – 76%. Ці люди погоджують свої дії з групою, враховують можливості людей, з якими вони працюють. На високому рівні вміння працювати з групою розвинене у 16%. У цих випробовуваних уже з'явилася своя манера, свій спосіб в організації колективних справ, певний стиль. У разі необхідності, працюючи з групою, вони можуть навчити і проінструктувати своїх помічників.

Таким чином, за результатами трьох методик ми можемо зробити висновок, що у більшості студентів лідерські якості розвинені на достатньому рівні, але варто відзначити, що серед випробовуваних спостерігаються і студенти з низьким рівнем розвитку лідерських якостей. Не виявлено жодного студента, у якого за всіма методиками і за всіма показниками був би високий рівень розвитку якостей. Виходячи з результатів дослідження, ми також можемо зробити висновок про необхідність надання психолого-педагогічних рекомендацій щодо формування лідерських якостей студентів-білінгвів.

Програма розвитку лідерських якостей студентів-білінгвів передбачує спеціальну підготовку, що включає у себе формування системи цінностей, і через стимулювання здатності до саморозвитку розвиток особливих комунікативних, організаторських здібностей.

Для того щоб розуміти, в якому напрямі працювати над розвитком лідерських якостей, потрібно усвідомлювати свої слабкі місця. Багато людей, які прагнуть зайняти лідерські позиції, вважають за краще діяти за натхненням, інстинктивно, їм не вдається змінити себе і розвиватися з плином часу. Водночас психологи констатували основні перешкоди, що стоять на шляху лідерського росту. Насамперед це саме внутрішні бар'єри. Вони – результат нашого минулого досвіду, переконань, обмежень і звичок, та найчастіше трапляються такі бар'єри, як: *боязнь нових ситуацій; неоднозначність поставлених цілей; нетерплячість і очікування миттєвих змін; зневіра у власних силах; негативна поведінка і очікування оточуючих; недостатні компетенції, вміння і навички.*

Рушійна сила програми для змін – визнання наявності особистих обмежень. Кожен із перерахованих вище бар'єрів можна перемогти та повірити в успіх, навіть якщо здається, що немає передумов до цього. Проаналізувавши перераховані бар'єри, з'являється можливість краще зрозуміти себе, дізнатися, над чим потрібно працювати, і після цього виконувати необхідні вправи для розвитку лідерських якостей.

Висновки. За результатами констатуючого експерименту з'ясувалося, що серед

досліджених нами студентів-білінгвів преважують студенти з достатнім рівнем розвитку лідерських якостей. Однак той факт, що серед випробовуваних виявлено і респондентів з недостатнім рівнем розвитку лідерських якостей, оцінюється нами як негативна тенденція в особистісних позиціях майбутніх фахівців; недостатній рівень розвитку лідерських якостей визнаний нами фактором, здатним як ускладнити в майбутньому виконання випус-

кником професійних обов'язків психолога, так і привести до професійної дезадаптації.

Ми дали психолого-педагогічні рекомендації студентам і викладачам з розвитку лідерських якостей студентів-білінгвів. Їхня практична реалізація допоможе як студентам, так і педагогам краще розібратися в лідерських якостях, визначити напрям, який потребує доопрацювання та вибрати методи і прийоми для подальшого розвитку свого лідерського потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова. З. Психологічні особливості лідерства та керівництва. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 4. С. 120–127.
2. Буяк Б. Феномен лідерства в історико-філософській ретроспективі. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди»*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2015. Вип. 36. С. 238–253.
3. Кесьян Т.В. Лідерство як важливий аспект організаційних здібностей. *Збірник наукових праць ПНУ імені Івана Огієнка*. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Вип. 5. 2009. С. 193–205.
4. Lashway L., Mazarella J.A., & Grundy T. Portrait of a leader. / In S.C. Smith, & P.K. Piele (Eds.). *School Leadership: Handbook for Excellence in Student Learning*. Cjrwin Press. 2006. 462 p.
5. Scouller J. *The Three Levels of Leadership: How to Develop Your Leadership Presence, Know-how and Skill*. Cirencester : Management Books. 2011. 318 p.

REFERENCES:

1. Antonova, Z. (2016). *Psychological features of leadership and management*. *Pedahohika i psykhologhiia profesiinnoi osvity – Pedagogy and psychology of professional education*, 4, 120–127. [in Ukrainian].
2. Buiak, B. (2015). *Fenomen liderstva v istoriko-filosofskii retroperspektyvi* [The phenomenon of leadership in historical and philosophical retrospect]. *Humanitarian Bulletin of the State Higher Educational Institution "Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after H.S. Skovoroda"*. *Pedagogy. Psychology. Philosophy*, 36, 238–253 [in Ukrainian].
3. Kesian, T.V. (2009). *Liderstvo yak vazhlyvyi aspekt orhanizatsiinykh zdibnostei* [Leadership as an important aspect of organizational abilities]. *Zbirnyk naukovykh prats PNU imeni Ivana Ohiiienka, Instytut psykhologhii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy – Collection of scientific works of Ivan Ohienko PSU, Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk, APN of Ukraine*, 5, 193–205 [in Ukrainian].
4. Lashway, L., Mazarella, J.A., & Grundy, T. Portrait of a leader. In S.C. Smith, & P. K. Piele (Eds.). (2006). *School Leadership: Handbook for Excellence in Student Learning*. Cjrwin Press. 462 p.
5. Scouller, J. (2011). *The Three Levels of Leadership: How to Develop Your Leadership Presence, Know-how and Skill*. Cirencester: Management Books. 318 p.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2022.
The article was received 29 July 2022.

УДК 159.923:17.022.1:616-006

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-5>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ОСІБ, ХВОРИХ НА ОНКОЛОГІЮ

Сергет Ірина Вікторівна,
аспірантка кафедри психології
Херсонський державний університет
nort150469@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7202-9940>

У статті розглядаються аспекти ціннісних орієнтацій, мотивації осіб з підтвердженим онкологічним діагнозом, соціально-психологічні особливості трансформації життєвих цінностей осіб, хворих на онкологію. **Мета дослідження** полягає у теоретико-емпіричному дослідженні впливу онкологічного захворювання на психологічні аспекти трансформації життєвих цінностей осіб, хворих на онкологію. **Методи дослідження.** З метою вирішення поставлених дослідницьких завдань у роботі застосовано низку методів, а саме: теоретико-методологічний аналіз, систематизація та узагальнення психологічних даних за проблемою дослідження. Емпіричним методом дослідження вибрано методику «Ціннісні орієнтації» Мілтона Рокича. Статистичні методи дослідження: методи математичної статистики, порівняльний аналіз, коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона. У дослідженні взяли участь пацієнти з встановленим онкологічним діагнозом із різними сферами ураження. Загальний обсяг вибірки становить 79 осіб, з них 19 – пацієнти-чоловіки та 50 – пацієнтки-жінки, які перебувають на стаціонарному та амбулаторному лікуванні у «Херсонському обласному онкологічному диспансері» з тривалістю хвороби від 2 місяців.

Результати дослідження. Встановлено, що під час онкологічного захворювання у особистості порушується не тільки біологічний аспект існування, а і соціальний. Отримані нами дані вказують на специфіку трансформаційних процесів з їх зосередженістю на цінностях, яким притаманно створювати мотиви-цілі для максимально комфортного існування власного «Я» з мінімальною увагою до соціальних аспектів життя.

Висновки. На підставі отриманих результатів дослідження ми бачимо, що у період лікування онкологічної хвороби особистість вибирає як значущі цінності, на яких концентрує свою увагу, так і ті, що становлять безпеку та фундаментальність власного «Я» у особистому, родинному житті. Цінності, які належать до соціального життя, перспектив розвитку особистості у соціумі, займають індіферентну або незначущу позицію у житті людей з онкологічною хворобою.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, мотивації, трансформація, онкологічне захворювання.

LIFE VALUES TRANSFORMATION OF CANCER PATIENTS

Serhet Iryna Viktorivna,
Postgraduate Student at the Department of Psychology
Kherson State University
nort150469@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7202-9940>

The article considers the aspects of value orientations, motivations of people who were diagnosed cancer, social and psychological life values transformation of cancer patients.

Article objective is the theoretic and empiric investigation of the cancer influence on psychological aspects of life values transformation of cancer patients.

Methods. In order to solve the research tasks there were many methods used, specifically, theoretical and methodological analysis, systematization and generalization of psychological data based on the research problem, the empiric method chosen was Personal values survey by Milton Rokeach.

Statistical methods of the research are the methods of mathematical statistics, comparative analysis, and the Pearson correlation coefficient. Patients who were diagnosed cancer of different localizations participated in the research. Total sample size consists of 79 people, 19 of which are male patients and 50 female patients, who receive oncologic treatment in the departments of “Kherson regional oncological hospital” with the disease duration for more than two months.

Research results. According to the results of our research it was established that the oncologic disease interferes not only the biologic aspect of person existence but also the social one. The data we received points to the character of transformation processes with their focus on the values inherent to creating the motives-targets for the maximum comfortable existence of the own self with minimum attention to the social aspects of life.

Conclusion. On the basis of the research results received we see that during the period of cancer treatment person chooses safety and fundamentals of own self in personal and family life as the core values to focus on. The values which refer to the social life, perspectives of personality development in the society occupy indifferent and insignificant place in the life of people who has cancer.

Key words: values, value orientations, motivations, transformation, oncologic disease.

Вступ. Актуальність дослідження полягає в обґрунтуванні положення про наявність психологічних аспектів трансформації життєвих цінностей, вибору мотивації для подолання важкої онкологічної хвороби у контексті уявлення сенсу власного життя. Ситуація онкологічного захворювання з його особливостями, а саме присутністю больового синдрому, загрозою виникнення рецидивів та метастаз, постає травматичною для особистості і супроводжується екзистенційним пошуком сенсу життя, який має тривожний характер, сконцентрований на особистих хвилюваннях. Перебудування звичного, сформованого роками засобу життя, його ціннісних регуляторів, важкість створення зв'язку між досвідом минулого та цінностями теперішнього, постають як необхідне завдання, як засіб пристосування до життєвої кризи, що супроводжує лікування онкологічного діагнозу. Стресогенність життєвої ситуації на тлі онкологічної хвороби, коли людина втрачає віру у можливість контролю над власним життям та віру у свободу вибору майбутнього, впливає на трансформацію ціннісних орієнтацій та мотивів досягнення цілей (Романовська, 2014).

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Феномен «цінностей» та вплив ціннісних орієнтацій на світогляд особистості цікавить людство з часів філософа Платона та не втрачає своєї актуальності у сьогоденні. Дослідники в галузі соціальної психології ХХ століття розглядають цінності як суб'єктивний феномен, який є складником структури спрямованості особистості, що зумовлює її поведінку (Головаха, Кроник, 2008). «Ціннісні орієнтації» є похідним, найбільш широким поняттям, ніж поняття «цінності». Вони створюють структурний зв'язок цінностей та ціннісних орієнтацій суб'єкта, світогляд якого є синтезом особистої психології людини та наявного соціального середовища, в якому вона перебуває, демонструючи індивідуальну форму репрезентації цінностей. Ціннісні орієнтації забезпечують стійкість та цілісність особистості, будують структуру свідомості, тактики, стратегії, види діяльності, а також впливають на контроль та організацію мотиваційної сфери індивіда, його інструментальні орієнтації та спілкування. Їх формування протікає у процесі соціалізації та соціальної адаптації і закріплюються життєвим досвідом (Мандрикова, 2008). Вони координують вектор інтересів, прагнень людини, рівень індивідуальних домагань, які особистість формує, спираю-

чись на оцінки, що надає собі, обставинам життя, навколишньому середовищу. Видатний психолог Д.О. Леонт'єв у своїх дослідженнях ціннісних орієнтацій вважає важливим чинником наявність зв'язку між провідним мотивом та цілями, які ставить для себе особистість у своєму житті, тобто як перетворюються цінності у мотиви і стимули для можливості впливати на створення внутрішнього психологічного обґрунтування власного існування, а саме визначення сенсу життя індивіда (Леонт'єв, 2005). Сучасний етап вивчення життєвих перспектив особистості розглядається у трьох напрямках: мотиваційному (П. Фресс, Ж. Нюттен, В. Ленс, Н. Фрезер), подієвому (Д.О. Леонт'єв, В.С. Хомік, Є.В. Шелобанова), типологічному (К.О. Абульханова-Славська, Т.М. Березіна). Такий підхід дає можливість визначити базові теоретичні уявлення про створення у свідомості життєвих перспектив з їх змістом, структурою, функціонуванням і таким чином визнати багатовимірний образ майбутнього, який складається з ціннісно-сміслових, емоційно-оціночних, когнітивних, організаційно-діяльних вимірів майбутнього (Головаха, Кроник, 2008). Дослідники структури системи ціннісних орієнтацій особистості наголошують, що активна життєва позиція, вірність, цільність, надійність вибраних життєвих принципів, наполегливість у досягненні вибраних цілей, відсутність суперечності у системі ціннісної орієнтації та стійкість системи цінностей є показником автономної, зрілої особистості; і навпаки, суперечливість особистості – показник незрілості та ознака маргіальності (Мельничук, 2016).

Цінності, як і ціннісні орієнтації, організовані у цілісну ієрархічну систему та впорядковані за ступенем важливості, впливають на регуляцію поведінки та на діяльність індивіда у найбільш вагомих ситуаціях життя. Зміни у такій системі пов'язані зі змінами особистості загалом (Боришевський, Шевченко, Володарська, 2011). Американський психолог Мілтон Рокіч, автор методу прямого ранжування цінностей (методика «Ціннісні орієнтації»), розрізняє у особистості три типи переконань: екзистенційні, оціночні, прогностичні. Дослідник відносить цінності до останнього типу переконань та вважає цінності як стійке переконання, що дозволяє особистості визначати сенс існування (термінальні цінності) та засоби поведінки (інструментальні цінності) (Гурова, Ральникова, 2004). Проведення теоретичного обґрунтування проблеми доз-

воляє поставити питання про можливу наявність впливу онкологічного захворювання на трансформацію життєвих цінностей та вибір мотивації стратегій життя у зв'язку з переживанням особистістю травми діагностування смертельної хвороби.

2. Методологія та методи. Використовуючи тестові методики, ми маємо змогу продіагностувати психологічні аспекти впливу онкологічного захворювання на психологічні аспекти трансформації життєвих цінностей осіб, хворих на онкологію. Для дослідження психологічних аспектів трансформації життєвих цінностей нами використано методику з вивчення ціннісно-мотиваційної сфери особистості Мілтона Рокича «Ціннісні орієнтації». Обстеження проводилося індивідуально. Респондентам запропоновано уважно вивчити таблицю цінностей, які пред'явлені у двох списках, по 18 у кожному. Наступним кроком необхідно кожній з них присвоїти ранговий номер за мірою значущості, де на першому місці найбільш значима і так по порядку, щоб найменш важлива залишилася на останньому, 18 місці. Першими досліджується набір термінальних цінностей, другими – набір інструментальних.

У дослідженні взяли участь пацієнти із встановленим онкологічним діагнозом із різними сферами ураження. Загальний обсяг вибірки

становить 79 осіб віком від 20 до 60 років, із них 19 – пацієнти-чоловіки та 50 – пацієнтки-жінки, які перебувають на стаціонарному та амбулаторному лікуванні у «Херсонському обласному онкологічному диспансері» з тривалістю хвороби від 2 місяців. Жодний з досліджуваних на момент опитування не був у термінальному стані, з медичної точки зору хвороба мала позитивний прогноз.

3. Результати та дискусії. Результати дослідження термінальних та інструментальних цінностей сформовані нами у групи та представлені у таблицях 1 та 2, згідно з призначеним за пріоритетністю рангом:

- бажані, значущі цінності;
- ідиферентні;
- незначущі.

У напрямі термінальних цінностей нами було визначено три групи спрямованості особистості до мети існування, цілей: особисті, соціальні, абстрактні цінності. У напрямі інструментальних цінностей нами було сформовано три групи переконань, які з погляду досліджуваних зможуть допомогти реалізувати цілі існування: цінності власного «Я», цінності самовпевненості, цінності досягнень (див. табл. 1; див. табл. 2).

Цінності у таблиці 1 ми групували за рахунком зосередження концентрації уваги

Таблиця 1

Результати ранжування термінальних цінностей (цінності-цілі) (n=79)

Особисті цінності	Місце у житті	Соціальні цінності	Місце у житті	Абстрактні цінності	Місце у житті
Здоров'я	1	Продуктивне життя	7	Розваги	12
Щасливе подружнє життя	2	Свобода	8	Творчість	13
Любов	3	Наявність вірних друзів	9	Краса природи та мистецтва	14
Життєва мудрість	4	Цікава робота	10	Щастя інших	15
Матеріальне забезпечення життя	5	Розвиток	11	Впевненість у собі	16
Активна життєва діяльність	6			Громадське покликання	17
				Пізнання	18

Таблиця 2

Результати ранжування інструментальних цінностей (цінності-засоби) (n=79)

Цінності власного «Я»	Місце у житті	Цінності самовпевненості	Місце у житті	Цінності досягнень	Місце у житті
Життєрадісність	1	Незалежність	7	Високі запити	13
Виховання	2	Терпимість	8	Нетерпимість до недоліків у собі та інших	14
Відповідальність	3	Чуйність	9	Широта поглядів	15
Акуратність	4	Освіченість	10	Раціоналізм	16
Старанність	5	Самоконтроль	11	Сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів	17
Чесність	6	Тверда воля	12	Ефективність у справах	18

особистості на отриманні комфорту для власного «Я», соціальної направленості «Я» та часу, що «Я» приділяє громадському спілкуванню. Таблицю 2 нами сформовано за принципом цінностей, завдяки яким особистість може отримувати задоволення від життя для себе особисто – власне «Я»; для себе з відчуттям контролю над власним життям; для себе як погляд у майбутнє.

За результатами отриманого кореляційного аналізу груп термінальних цінностей (див. табл. 3) виявлено, що показник «Соціальні цінності» у чоловіків та жінок негативно корелює із показником «Особисті цінності» ($r = -0,43$), показник «Особисті цінності» негативно корелює із показником «Абстрактні цінності» ($r = -0,32$). Згідно з нашим розрахунком, ми бачимо сконцентрованість особистості на власному «Я», і при цьому відносно пасивне ставлення до соціальної реалізації і низьку зацікавленість у абстрактних та соціальних цінностях життя.

Аналізуючи результати отриманого кореляційного аналізу груп інструментальних цінностей (див. табл. 4) виявлено, що показник «Цінності власного «Я» у чоловіків та жінок негативно корелює із показником «Цінності самовпевненості» ($r = -0,68$), показник «Цінності власного «Я» негативно корелює із показником «Цінності досягнень» ($r = -0,92$). Згідно з нашим розрахунком груп інструментальних цінностей, ми маємо змогу побачити зосередження уваги особистості на цінностях власного «Я» і відносно байдуже ставлення до цінностей самовпевненості та цінностей досягнень. З нашого дослідження ми маємо змогу спостерігати, що чинники життєвих цінностей, які співвідносяться зі станом здоров'я, наявністю щасливого подружнього життя, любові, життєвої мудрості, матеріального забезпечення, активної життєвої діяльності є основою психоемоційного комфорту та нада-

ють відчуття контролю над власним життям у людини, хворої на онкологію. Вплив цікавої роботи, наявності вірних друзів, свобода, розвиток, розваги, громадське покликання, впевненість у собі, пізнання, продуктивне життя, щастя інших не мають первинного значення та належного впливу на створення сенсу та цілей у онкологічних хворих.

За результатами дослідження розподілу рангів для всіх пацієнтів (див. рис. 1) ми маємо змогу довести, що цінності здоров'я, любові, щасливого подружнього життя, життєрадісності, відповідальності мають значиме положення; цінності, пов'язані з життєвою мудрістю, цікавою роботою, матеріальним забезпеченням життя, наявністю вірних друзів, громадським покликанням, пізнанням, продуктивним життям, розвитком, свободою, щастям інших, незалежністю, освіченістю, раціоналізмом, самоконтролем, сміливістю у відстоюванні своєї думки, терпимістю, широтою поглядів, ефективністю у справах, мають індиферентні значення; цінності, які відповідають за відношення до розваг, творчості, високих запитів до життя, нетерпимість до недоліків у себе та інших є незначущими.

За даними розподілу числових змінних (див. рис. 2) ми можемо побачити, що значимий ранг у групах термінальних цінностей займають «особисті цінності», індиферентна позиція належить «соціальним цінностям», а «абстрактні цінності» займають незначущу позицію. За даними розподілу числових змінних у групах інструментальних цінностей на першу, значущу позицію постають цінності власного «Я», індиферентну позицію займають цінності самовпевненості та цінності досягнень. Таким чином, ми маємо змогу довести, що особисті цінності та цінності власного «Я» в групах термінальних і інструментальних цінностей займають значущу позицію.

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляції груп термінальних цінностей

	Особисті цінності	Соціальні цінності	Абстрактні цінності
Особисті цінності	1,0		
Соціальні цінності	-0,43	1,0	
Абстрактні цінності	-0,32	0,56	1,0

Таблиця 4

Коефіцієнт кореляції груп інструментальних цінностей

	Цінності власного «Я»	Цінності самовпевненості	Цінності досягнень
Цінності власного «Я»	1,0		
Цінності самовпевненості	-0,68	1,0	
Цінності досягнень	-0,92	0,75	1,0

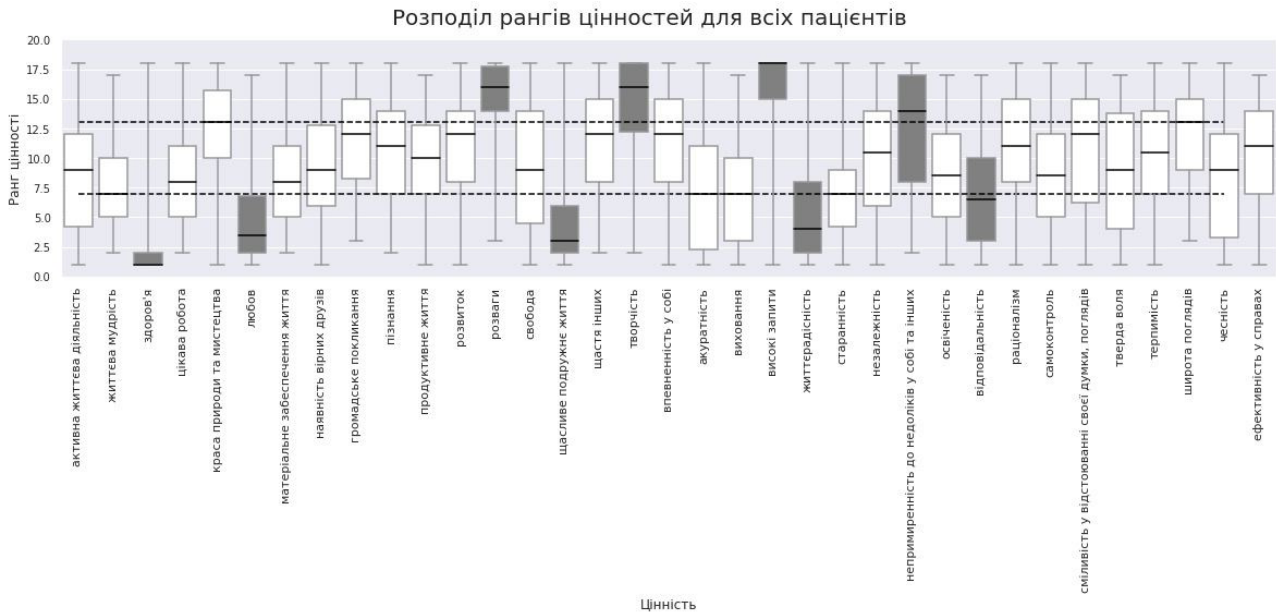

Рис. 1. Розподіл рангів термінальних та інструментальних цінностей (n=79)

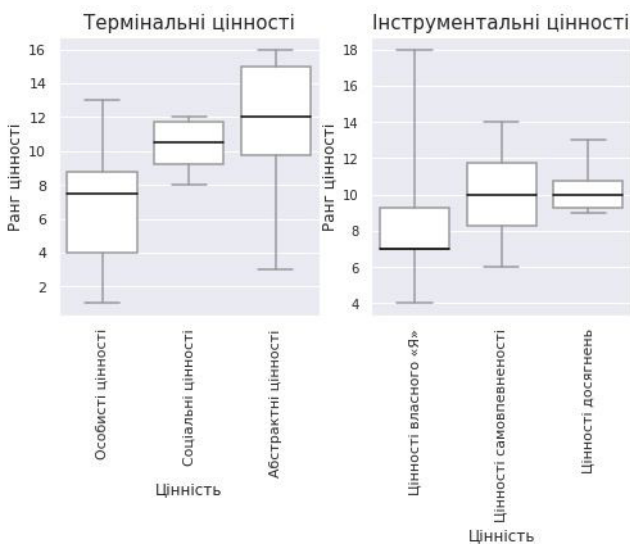

Рис. 2. Розподіл виразності цінностей за групами (n=79)

Висновки. За результатами нашого дослідження встановлено, що онкологічна патологія, за наявності якої порушується як біологічний аспект існування, такі соціальний контекст, в якому розгортається життя хворої людини, провокує трансформацію життєвих цінностей осіб, хворих на онкологію. Аналізуючи цінно-

сті життя пацієнтів з онкологічним діагнозом, ми бачимо, що значиме місце у зміненому смертельною хворобою житті належить цінностям особистого «Я»: здоров'ю, любові, щастю подружнього життя, життєрадісності, відповідальності. Саме вони утворюють сенс у системі суб'єктивної психологічної самоорганізації особистості, яка перебуває у травматичному стані переживання онкологічного захворювання. Наявність негативної кореляції у чоловіків та жінок між показниками «Особисті цінності» та «Соціальні цінності» ($r = -0,43$), показниками «Особисті цінності» і «Абстрактні цінності» ($r = -0,32$), а також негативної кореляції між показниками «Цінності власного «Я» та «Цінності самовпевненості» ($r = -0,68$), «Цінності власного «Я» та «Цінності досягнень» ($r = -0,92$) дають нам змогу стверджувати, що трансформація життєвих цінностей під час онкологічної хвороби вибудовує у пацієнтів вектор спрямованості інтересів та сенсів життя на цінності, які сконцентровані навколо комфорту власного «Я». У стані важкої хвороби людина займає індиферентну, або байдужу позицію до соціальних аспектів життя, соціальних досягнень, перспектив у майбутніх соціальних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боришевський М., Шевченко О., Володарська Н. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2011. 200 с.
2. Романовська Д.Д. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Чернівці : Технодрук, 2014. 133 с.
3. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Смысл, 2008. 267 с.
4. Гурова О.С., Ральникова И.А. Исследование субъективных представлений о жизненных перспективах участников локальных войн. *Вестник алтайской науки. Серия «Психология»*. 2004. № 3(2). С. 50–54.

5. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени. 2005. URL: <http://www.follow.ru/article/344>
6. Мандрикова, Е.Ю. Современные подходы к изучению временной перспективы личности. *Психологический журнал*. 2008. Т. 29. №4. С. 54–65.
7. Мельничук І. Методичні засади духовного розвитку особистості. *Психологія діалогу і світ людини* : збірник наукових праць / за ред. Г. Дьяконова, Г. Горської. Т. 6. Кіровоград : ФОП Александрова М.В., 2016. С. 200–209.
8. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. 2-е изд. / Проект под рук. В.А. Ядова. Москва, 2013. 376 с.

REFERENCES:

1. Boryshevskiy, M., Shevchenko, O., Volodarska, N. (2011). *Psykhologichni zakonomirnosti rozvytku dukhovnosti osobystosti* [Psychological patterns of personality spirituality development]: Monography. Kyiv: Pedagogic opinion [in Ukrainian].
2. Romanovska, D.D. (2014). *Profilaktyka posttravmatychnykh stresovykh rozladiv: psykhologichni aspekty* [Prophylaxis of posttraumatic stress disorders: psychological aspects]. Chernivtsi : Tekhnodruk [in Ukrainian].
3. Golovaha, Ye.I, Kronik, A.A. (2008). *Psihologicheskoye vryemya lichnosti* [Psychological time of personality]. 2nd edition, corrected and added, Moscow: Smysl [in Russian].
4. Gurova, O.S., Ralnikova, I.A. (2004). *Isslyedovaniye subyektivnykh predstavleniy o zhyznyeniyh perspektivah uchastnikov lokalnykh voyn* [The research of subjective perceptions about life perspectives of local wars participants]. *Vestnik altayskoy nauki. Seriya: Psihologiya – Newsletter of Altay science. Psychology edition*, 3(2), 50–54 [in Russian].
5. Leontyev, D.A. (2005). *Tsennostnyye predstavleniya v individualnom i gruppovom soznanii: vidy, determinant i izmeneniya vo vryemyeni* [Value perceptions in the individual and group consciousness: types, determinants and changes in time. Access regimen]. Retrieved from: <http://www.follow.ru/article/344> [in Russian].
6. Mandrikova, Ye.Yu. (2008). *Sovremennyye podhody k izycheniyu vremennoy perpektivy lichnosti* [Modern approaches to the study of time perspective of personality]. *Psihologicheskii zhurnal – Psychological journal*, 29(4). 54–65. [in Russian].
7. Melnychuk, I. (2016). *Metodychni zasady dukhovnoho rozvytku. Psykhologhiia dialohu i svit liudyny: zbirnyk naukovykh prats* [Methodical grounds of personality spiritual development. Psychology of dialogue and human world: collection of scientific works] / edited by H. Diakonov, H. Horskoii Vol. 6. Kirovohrad: FOP Aleksandrova M.V., 200–209 [in Ukrainian].
8. *Samoregulyatsyya i prognozirovaniye sotsyalnoho povyedyeniya lichnosti: Dispozitsionnaya kontseptsyya* [Self-regulation and prognosing of social behavior of personality: Dispositional concept]. 2nd advanced edition / Project under the guidance of V.A. Yadova. 2013. Moscow, 376 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28.07.2022.
The article was received 28 July 2022.

УДК 005.32:334.72:330.131.5

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-6>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Сердюк Олександр Анатолійович,
магістр психології, викладач кафедри психології
Університет розвитку людини «Україна»

alexserdiuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4740-0592>

Мета – виявити комплекс особистісних якостей, що сприяють ефективній підприємницькій діяльності, та особливості їх розвитку.

Методи: тест на загальні здібності до підприємництва (GET TEST); тест-опитувальник самоорганізації діяльності; тест самодетермінації; шкала самоефективності Р. Шварцера, М. Єрусалема. Вибірку дослідження склали 62 особи – представники малого бізнесу (успішні підприємці та початківці), що належали до трьох основних сфер діяльності (продаж товарів, надання послуг, виробництво).

Результати. Основними мотивами підприємницької діяльності є мотиви ініціативи і активності, поваги та самоповаги, самореалізації, ризику. Порівняння здібностей до підприємництва серед успішних підприємців та початківців показало достовірні відмінності: зокрема, в успішних підприємців більш вираженими є потреба в досягненнях, цілеспрямованість та рішучість, потреба в незалежності; найбільш вираженими у них є схильність до творчості, вміння йти на розумний ризик, цілеспрямованість та рішучість. В особистісній детермінації підприємницького успіху важливе значення належить факторам особистісної автономії, самовираженню, цілеспрямованості, планованості та самоефективності.

Висновки. Провідна роль в психологічних чинниках підприємницької діяльності належить мотивації самореалізації особистості, практично наряду з мотивами комерційного успіху та свободи і незалежності. Внутрішньою основою успішної підприємницької діяльності людини є прагнення до свободи і незалежності, самоефективність; віра в свої можливості; потреба в досягненнях; вольові та організаційні здібності; визначеність цілей; осмисленість життя; цілеспрямованість; самоорганізація; здатність контролювати події життя; наполегливість і планованість; інноваційність; прагнення до новизни; інтуїція; вміння йти на розумний ризик; схильність до творчості.

Ключові слова: підприємницька діяльність, підприємницька мотивація, самореалізація, особистісний потенціал підприємця.

THE PSYCHOLOGICAL FACTORS OF EFFECTIVE ENTREPRENEURSHIP

Serdiuk Oleksandr Anatoliiovych,

Master in Psychology, Lecturer at the Department of Psychology

"Ukraine" University,

alexserdiuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4740-0592>

The article **goal** is to identify a set of personal qualities that contribute to effective entrepreneurship and the specific development of such qualities.

Methods: the test for general entrepreneurial abilities (GET TEST); the test-questionnaire for self-organization; the self-determination test; the General Self-Efficacy Scale developed by R. Schwarzer, M. Jerusalem. The research sample consisted of 62 people – representatives of small businesses (successful entrepreneurs and beginners) who belonged to three main activity spheres (goods sales, provision of services, production).

Results. The main entrepreneurial motives are the desire for initiative and activity, respect and self-respect, self-realization, risk acceptance. The entrepreneurial abilities compared among successful entrepreneurs and beginners showed some reliable differences: in particular, successful entrepreneurs had higher need for achievements, better purposefulness and determination, their need for independence was more pronounced; their creativity, the ability to accept reasonable risks, purposefulness and determination were more strongly expressed. As for personal determinants of entrepreneurial success, the factors of personal autonomy, self-expression, purposefulness, planning and self-efficacy were greatly important.

Conclusions. The psychological factor influencing most strongly entrepreneurial activities was an individual's motivation for self-realization, the motives of commercial success, freedom and independence were important to the nearly same degree. The internal basis for an individual's successful entrepreneurship included: the desire for freedom and independence, self-efficacy; the faith in one's own abilities; the need for

achievement; willpower and organizational abilities; existing life goals; meaningfulness of life; purposefulness; self-organization; the ability to control life events; perseverance and planning; innovativeness, desire for novelty and intuition; the ability to accept reasonable risks; creativity.

Key words: *entrepreneurship, entrepreneurial motivation, self-realization, an entrepreneur's personal potential.*

Вступ. Розгляд підприємницької діяльності як особливого виду професійної діяльності, що має свій зміст, структуру і критерії успішності, є достатньо обґрунтованим у сучасних вітчизняних дослідженнях (Карамушка, Худякова, 2011; Москаленко, Сила, 2018; Пачковський, 2007 та ін.). Практика країн з розвинутою економікою свідчить, що малі та середні підприємства є найбільш масовою формою ділового життя, і саме вони забезпечують соціально-економічну стабільність суспільства (De Noble, Jung, Ehrlich, 1999; Cooper, Peake, Watson, 2016). Оскільки підприємництво є особливим типом професійної діяльності, де на перший план виходить його взаємозв'язок з особистістю людини, то розвиток підприємництва і характер такого розвитку безпосередньо залежать від активності самого суб'єкта підприємницької діяльності. Ефективність же підприємницької діяльності визначається мірою її успішності, що припускає наявність психологічних чинників, що зумовлюють цю успішність, а саме внутрішніх, психологічних якостей самого підприємця.

Гостра нестабільність на ринку праці в Україні, проблеми безробіття, зумовлені спочатку пандемією COVID-19, тепер війною – чинники економічної незахищеності населення. Тому досвід підприємницької діяльності, особливо для молоді, – це і гарантія працевлаштування у майбутньому, і можливість реалізувати свій особистісний потенціал, і розвиток відчуття незалежності та автономії, що надзвичайно важливо для професійного та особистісного становлення. У цьому ключі підприємництво є, свого роду, соціальним «страхувальним клапаном», можливість удатися до якого знижує напруженість в суспільстві.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Поняття «підприємництво» в сучасному розумінні визначається як інноваційна діяльність, пов'язана із використанням наявних можливостей із максимальною користю (Креденцер, 2015; Москаленко, Сила, 2018; Пачковський, 2007 та ін.). Підприємництво як специфічний вид діяльності, що сприяє розвитку особистості, її творчій активності в процесі самореалізації, розглядають Т. Кулаковський та О. Кулаковська (2016). В сучасних визначеннях підприємництва наявний полісемантизм. Підприємництво розглядається як особливий тип поведінки людини, а також як різновид професійної або трудової діяльності (Москаленко, Сила, 2018; Пачковський, 2007). Найбільш повним, на нашу думку, є погляд В. Моска-

ленко (2003), згідно з яким підприємництво аналізується як поведінка, як діяльність та як модель особистості.

Одним із важливих напрямків аналізу підприємницької діяльності є вивчення проблеми успішності підприємницької діяльності. Значна кількість досліджень присвячена виявленню зв'язку успішності діяльності із мотивацією, заснованому на теорії потреби у досягненнях Д. Мак-Клелланда (1965). Також, на думку американських дослідників Р. Хізрича і М. Пітерса, у структурі мотиваційної сфери підприємців визначальним є мотив набуття через підприємництво власної незалежності та матеріальний інтерес (Хізрич, Пітерс, 1992). Серед основних мотивів підприємницької діяльності виділяють: мотиви особистісного зростання, самореалізації (Dubini, 1989); прагнення свободи і незалежності, досягнення успіху у своїй справі, насичене професійне спілкування, можливість отримання високого прибутку (Пачковський, 2007).

При виділенні особистісних чинників мотивації підприємницької діяльності особливу увагу дослідники приділяють вивченню ймовірного зв'язку мотивації із такими особистісними якостями, як впевненість у власних можливостях, наполегливість, реалістичність, здатність до розвитку (Лазорко, 2015; Cooper, Peake, Watson, 2016; Peterson, Seligman, 2004). Такі особистісні детермінанти успішного підприємництва, як здатність до ризику, до інноваційного типу мислення, творчості та активності відрізняють підприємницьку діяльність від консервативної орієнтації, обумовлюють її спрямованість на динамічне зростання. Суб'єктний підхід до аналізу підприємництва реалізується лише в деяких сучасних підходах психології (Setiawan, 2014). У межах такої дослідницької традиції проблема підприємництва розглядається не з позицій структури професійної діяльності, а з позицій структури особистості, її психотипу, який дозволяє людині продукувати і здійснювати інновацію, спираючись переважно на власні сили. У рамках суб'єктного підходу людина постає як суб'єкт діяльності, що впроваджує в життя певну систему цінностей, ідеалів, власну індивідуальність.

Мета статті полягає у виявленні комплексу особистісних якостей, що сприяють ефективній підприємницькій діяльності.

Методологія і методи дослідження. В емпіричному дослідженні застосовувався такий діагностичний інструментарій: тест на

загальні здібності до підприємництва (GET TEST); тест-опитувальник самоорганізації діяльності; тест самодетермінації; шкала самоефективності Р. Шварцера, М. Єрусалема; розроблена нами анкета, спрямована на виявлення факторів, що сприяють розвитку прагнення до підприємницької діяльності, стимулів для початку власного бізнесу та особистісних якостей підприємця. Для статистичного аналізу отриманих даних використовувались методи математичної статистики: описова статистика, кореляційний, регресійний, факторний аналіз, порівняння групових середніх за Т-критерієм Ст'юдента для незалежних вибірок.

Дослідження здійснювалось у приватних підприємствах м. Києва і Київської області, що належали до трьох основних сфер діяльності (продаж товарів, надання послуг, виробництво). У дослідженні взяло участь 62 особи – успішних підприємців та початківців, що нещодавно розпочали свою підприємницьку діяльність, – представників малого бізнесу.

Результати і дискусія. Джерела мотивації приходу до підприємництва ми з'ясували на основі розробленої нами анкети. У таблиці 1 наведено дані стосовно найбільш значимих стимулів для підприємницької діяльності наших досліджуваних. Такими є бажання реалізації власних інтересів, мрій, бажання бути незалежним, розрахунок на фінансову користь, наявність ідеї на бізнес, розрахунок на гнучкий графік роботи тощо.

Таблиця 1
Стимули для підприємницької діяльності

Стимули для підприємництва	(%)
Бажання реалізації власних інтересів, мрій	69
Бажання бути незалежним	65
Розрахунок на фінансову користь	49
Наявність ідеї на бізнес	36
Розрахунок на гнучкий графік роботи	31
Схильність до ризику	20
Страх не знати роботу	20
Традиції і сімейний бізнес	13

Більшість підприємців основними мотивами підприємницької діяльності зазначали мотиви ініціативи і активності, мотивів поваги та самоповаги, самореалізації, мотиви ризику (таблиця 2). У своїй діяльності підприємці прагнуть проявляти активність, ініціативу, засновуючи власну справу; також прагнуть *поваги та самоповаги*, вважаючи діяльність підприємця статусною, реалізуючи певні амбіції; *самореалізації*, оскільки підприємницька діяльність сприяє розвитку своїх здібностей, знань, професійних умінь; частина респондентів називали також *мотиви ризику*, реалізуючи прагнення представити інноваційний продукт, бажання ризикнути і отримати щось нове.

лізуючи прагнення представити інноваційний продукт, бажання ризикнути і отримати щось нове.

Таблиця 2
Мотиви підприємницької діяльності

Початківці	(%)	Успішні підприємці	(%)
Мотиви свободи і незалежності	44,4	Мотиви ініціативи і активності	60,8
Мотиви комерційного успіху	33,3	Мотиви самореалізації	54,8
Мотиви ініціативи і активності	31,9	Мотиви свободи і незалежності	40,9
Мотиви поваги та самоповаги	22,1	Мотиви комерційного успіху	29,5
Мотиви самореалізації	16,7	Мотиви поваги та самоповаги	28,9
Мотиви ризику	16,7	Мотиви ризику	15,6

Таким чином, аналіз виявлених у результаті опитування мотивів показав, що основними є такі: свободи і незалежності, самореалізації, комерційного успіху, ініціативи і активності. Значною кількістю висловлювань також представлено групи мотивів поваги і самоповаги та ризику. Як бачимо, внутрішні мотиви посідають в ієрархії підприємців більш високі місця, ніж зовнішні. Таким чином, можна говорити про те, що мотиви успішних підприємців, які займають в ієрархії мотивів підприємницької діяльності перші позиції (самореалізації, бажання отримати більш високий дохід, прагнення досягнень, свободи і незалежності), мають для них більш високе значення, ніж бажання працювати за фахом і реалізовувати себе як спеціаліст певного напрямку. Комерційний успіх та матеріальне благополуччя, що також мають важливе значення для підприємця, очевидно, зумовлене прагненням до свободи та незалежності. Отримані нами дані узгоджуються з висновками Ю. Пачковського (2007) стосовно того, що у вітчизняного підприємця саме усвідомлення особистої незалежності і самостійності у діях є тим джерелом активності, що визначає діяльність і поведінку ділової людини, складає основу її мотивації. Очевидно, саме ця мотивація є *психологічною основою підприємницького успіху особистості* як суб'єкта підприємництва в розрізі його особистісних компонентів.

Широкий спектр особистісних якостей підприємця змушує шукати серед них найбільш важливі, без яких успіх підприємницької діяльності буде істотно ускладнений.

Отримані результати щодо наявності здібностей до підприємництва серед успішних підприємців та початківців наведені на рис. 1.

Із даних рисунка бачимо, що в успішних підприємців порівняно з початківцями більш вираженими є такі характеристики, як потреба в досягненнях, цілеспрямованість та рішучість, потреба в незалежності.

Достовірні відмінності за допомогою t-критерію рівності середніх для незалежних вибірок було виявлено за трьома характеристиками: схильність до творчості, вміння йти на розумний ризик та цілеспрямованість.

Звичайно, підприємницькі здібності – це найбільш складна для сприйняття і, як наслідок, найменш аналізована частина ресурсів

людини, це спеціальні здібності, що визначають її можливості успішно займатися підприємницькою діяльністю.

Для ефективної підприємницької діяльності та становлення особистості успішного підприємця надзвичайно важливі уміння і навички самоорганізації та самодетермінації діяльності (Bond, Feather, 1988).

Результати вивчення взаємозв'язків параметрів самоорганізації та самодетермінації діяльності підприємців з основними підприємницькими здібностями та якостями представлені в таблиці 3.

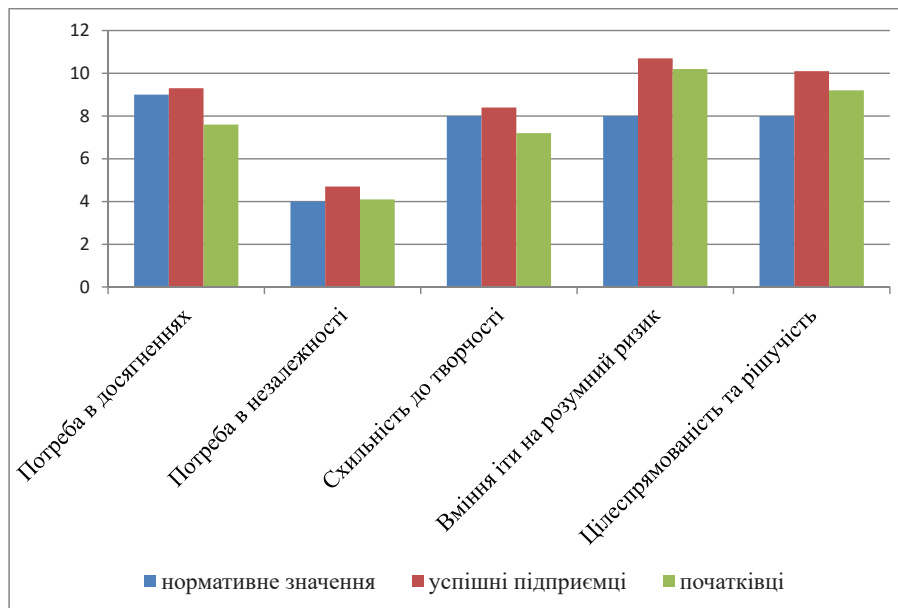

Рис. 1. Середні значення підприємницьких здібностей GET TEST

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляції Пірсона між показниками самоорганізації і самодетермінації діяльності та підприємницькими здібностями

		Підприємницькі здібності				
		Потреба в досягненнях	Потреба в незалежності	Схильність до творчості	Вміння йти на розумний ризик	Цілеспрямованість та рішучість
Самоорганізація	Планомірність	-,32*	-,23	,39**	,59**	-,24
	Цілеспрямованість	,77**	,41**	,38*	-,37**	,65**
	Наполегливість	,56**	,49**	,39**	,24	,19
	Фіксація (гнучкість)	-,19	,01	-,22	-,10	,36*
	Самоорганізація	-,33*	-,69**	,05	-,12	-,42**
	Орієнтація на теперішнє	,24	,18	,54**	,36*	,14
Самодетермінація	Автономія	,46**	,67**	,44**	,44**	,57**
	Самовираження	,57**	,50**	,24	-,14	,58**

** Кореляція значима на рівні 0,01 (двостороння); * Кореляція значима на рівні 0,05 (двостороння).

Отримані дані свідчать про достатньо сильні зв'язки показників самоорганізації і самодетермінації підприємців з їхніми підприємницькими здібностями. Зокрема, автономія корелює з усіма показниками підприємницьких здібностей. Самовираження, планомірність, цілеспрямованість також мають сильні та середньої сили зв'язки з підприємницькими здібностями.

Показник самоорганізації має обернені кореляційні зв'язки з потребою в незалежності та цілеспрямованістю і рішучістю, очевидно, це є свідченням важливості розвитку самоорганізації особистості для успішності її підприємницької діяльності.

На основі факторного аналізу у структурі особистісних якостей, що забезпечують успішність підприємницької діяльності (таблиця 4), було виділено 4 фактори, 80,43% в загальній дисперсії даних.

На основі даної таблиці ми можемо проаналізувати виокремлені фактори, що забезпечують успішність підприємницької діяльності, назвавши їх умовно «самодетермінації», «досягально-цільовий», «компетентності», «самоорганізації».

Аналіз змістовного наповнення факторів свідчить про те, що особистісними основами успішної підприємницької діяльності людини є прагнення до свободи і незалежності, прагнення до саморозвитку та самореалізації, самоефективність особистості, віра у свої можливості, потреба в досягненнях; вольові і організаційні здібності людини, здатність структурувати свою поведінкову, визначеність цілей, осмисленість життя та цілеспрямованість, самоорганізація, здатність контролювати події життя, наполегливість,

планомірність, цілеспрямованість; інноваційність мислення, прагнення до новизни, розвинута інтуїція, вміння йти на розумний ризик, зважена оцінка власних можливостей, схильність до творчості

Така характеристика факторів дає пояснення особистісних основ ефективної підприємницької діяльності, оскільки сукупність параметрів, що піддавалась процедурі факторного аналізу, була визначена на основі обґрунтованих компонентів структури особистісних рис, що визначають підприємницький успіх людини.

Висновки

1. Провідна роль у психологічних чинниках підприємницької діяльності належить мотивації самореалізації особистості, практично наряду з мотивами комерційного успіху та свободи і незалежності. Основними мотивами підприємницької діяльності є мотиви ініціативи і активності, мотивів поваги та самоповаги, самореалізації, мотиви ризику.

2. Результати дослідження здібностей до підприємництва серед успішних підприємців та початківців показали наявність достовірних відмінностей: в успішних підприємців більш вираженими є такі характеристики, як потреба в досягненнях, цілеспрямованість та рішучість, потреба в незалежності; найбільш вираженими у них є схильність до творчості, вміння йти на розумний ризик та цілеспрямованість і рішучість.

3. Особистісні якості підприємців мають тісні внутрішні структурні взаємозв'язки і взаємозалежності. Що свідчить про складну та багатогранну особистісну детермінацію підприємницького успіху, важливе значення в якій належить факторам особистісної

Таблиця 4

Матриця компонент факторного аналізу

Фактори	Компонент			
	1	2	3	4
Факторне навантаження	36,64 %	21,45 %	11,75 %	10,58 %
Самовираження	,822	,020	-,121	,070
Потреба в незалежності	,769	-,342	-,318	,070
Цілеспрямованість та рішучість	,720	-,463	,057	,432
Автономія	,694	,078	,314	,169
Самоефективність	,673	,142	,388	,235
Наполегливість	,384	,781	-,269	-,395
Планомірність	,048	,776	-,154	,333
Потреба в досягненнях	-,481	,727	-,083	-,344
Цілеспрямованість	-,372	,669	,554	-,055
Вміння йти на розумний ризик	,045	-,040	,701	,145
Схильність до творчості	,384	,564	,671	,074
Орієнтація на теперішнє	,538	-,211	,620	-,159
Самоорганізація	-,598	-,050	-,109	,766
Фіксація (гнучкість)	-,155	-,218	-,216	,676

автономії, самовираження, цілеспрямованості, планомірності та самоефективності.

Внутрішньою основою успішної підприємницької діяльності людини є прагнення до свободи і незалежності, самоефективність; віра в свої можливості; потреба в досягненні; вольові та організаційні здібності; визначеність цілей; осмисленість життя; цілеспрямованість; самоорганізація; здатність контролювати події життя; наполегливість і планованість; інноваційність; прагнення до новизни; інтуїція; вміння йти на розумний ризик; схильність до творчості.

Факторами розвитку особистісних якостей, що сприяють успішності підприєм-

ницької діяльності, є показники самоде-термінації – автономія та самовираження; найбільший вплив на їх розвиток мають такі характеристики особистості, як «потреба в незалежності», «схильність до творчості», «самоорганізація», «самоефективність», «потреба в досягненні» та «планованість».

Перспективи подальших досліджень полягають у порівняльному дослідженні психологічних чинників ефективності підприємницької діяльності особистості в малому та середньому бізнесі, а також розробці системи ефективних заходів, спрямованих на розвиток особистісного потенціалу підприємця.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карамушка Л.М. Худякова, Н.Ю. Мотивація підприємницької діяльності. Київ-Львів : Сполом, 2011. 208 с.
2. Кулаковський Т.Ю., Кулаковська, О.Г. Підприємницькі наміри як передумова підприємницької діяльності. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 194–200.
3. Креденцер О.В. Поняття «внутрішньоорганізаційне підприємництво»: теоретичний аналіз проблеми. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. № 3. С. 66–72.
4. Лазорко О.В. Задоволеність працею як особистісний ресурс професійної безпеки фахівців стресогенних професій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 2. Том 1. С. 41–47.
5. Москаленко В.В. Підприємництво як предмет дослідження економічної психології. *Актуальні проблеми психології*. 2003. Том 1. Вип. 11. С. 17–20.
6. Москаленко В.В., Сила Т.І. Підприємливість як творчість. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Том 1, Вип. 48. С. 38–45.
7. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва. Київ : Каравела, 2006. 408 с.
8. Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство, или Как завести собственное дело и добиться успеха. Москва : Прогресс, 1992. 191 с.
9. Cooper D., Peake W., Watson W. Seizing opportunities: The moderating role of managerial characteristics on the relationship between opportunity-seeking and innovation efficacy in small business. *Journal of Small Business Management*. 2016. No 54. P. 1038–1058.
10. Dubini P. The influence of motivating and environment on business start-ups: som hints for publicies. *Journal of business venturing*. 1989. Vol.4. No 1. P. 11–26.
11. Bond M. J., & Feather N. T. Some correlates of structure and purpose in the use of time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1988. No 2. Vol. 55. P. 321–329.
12. McClelland D.C. Achivement and entrepreneurship: A longitudinal study. *Journal of Personality and social Psychology*. 1965. Vol. 1. P. 389–392.
13. Peterson C., Seligman M.E.P. Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification. N.Y. : Oxford University Press, 2004. 816 p.
14. Setiawan J. L. Examining Entrepreneurial Self-Efficacy among Students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2014. No 115. P. 235–242.

REFERENCES:

1. Karamushka, L.M. Hudjakova, N.Ju. (2011). Motivacija pidpriemnic'koï dijaj'nosti [Motivation of entrepreneurial activity]. K.-L'viv : Spolom [in Ukrainian].
2. Kulakovs'kij, T.Ju., Kulakovs'ka, O.G. (2016.). Pidpriemnic'ki namiri jak peredumova pidpriemnic'koï dijaj'nosti [Entrepreneurial intentions as a prerequisite for entrepreneurial activity]. *Nauka i osvita – Science and education*, 5, 194–200 [in Ukrainian].
3. Kredencer, O.V. (2015). Ponjattja «vnutrishn'oorganizacijne pidpriemnictvo»: teoretichnij analiz problemi [The concept of «intra-organizational entrepreneurship»: theoretical analysis of the problem]. *Organizacijna psihologija. Ekonomichna psihologija – Organizational psychology. Economic psychology*, 3, 66–72 [in Ukrainian].
4. Lazorko, O.V. (2015). Zadovolenist' praceju jak osobistisnij resurs profesijnoï bezpeki fahivciv stresogennih profesij [Job satisfaction as a personal resource of professional safety of specialists in stressful professions]. *Naukovij visnik Hersons'kogo derzhavnogo universitetu – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological sciences*, 1(2), 41–47 [in Ukrainian].
5. Moskalenko, V.V. (2003). Pidpriemnictvo jak predmet doslidzhenja ekonomichnoï psihologii [Entrepreneurship as a subject of economic psychology research]. *Aktual'ni problemi psihologii – Actual problems of psychology*, 1(11), 17–20 [in Ukrainian].
6. Moskalenko, V.V., Sila, T.I. (2018). Pidpriemlivist' jak tvorchist' [Entrepreneurship as creativity]. *Aktual'ni problemi psihologii – Actual problems of psychology*, 1(48), 38–45 [in Ukrainian].

7. Pachkovs'kij, Ju.F. (2006). Psihologija pidpriemnictva [Psychology of entrepreneurship]. K. : Karavela [in Ukrainian].
8. Hizrich, R., Piters, M. (1992). Predprinimatel'stvo, ili kak zavesti sobstvennoe delo i dobit'sja uspeha [Entrepreneurship, or How to start your own business and achieve success]. M. : Progress [in Russian].
9. Cooper, D., Peake, W., Watson, W. (2016) Seizing opportunities: The moderating role of managerial characteristics on the relationship between opportunity-seeking and innovation efficacy in small business. *Journal of Small Business Management*, 54. 1038–1058.
10. Dubini, P. (1989) The influence of motivating and environment on business start-ups: som hints for publicies. *Journal of business venturing*, 4(1). 11–26.
11. Bond, M. J., & Feather, N. T. (1988) Some correlates of structure and purpose in the use of time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2(55). 321–329.
12. McClelland, D.C. (1965) Achivement and entrepreneurship: A longitudinal study. *Journal of Personality and social Psychology*, 1. 389–392.
13. Peterson, C., Seligman, M.E.P. (2004) Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification. N.Y. : Oxford University Press, 816 p.
14. Setiawan, J. L. (2014) Examining Entrepreneurial Self-Efficacy among Students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 115. 235–242.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2022.
The article was received 29 July 2022.

УДК 159.923.2:316.647.5-057.87(477)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-7>

ВИМІРИ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Шебанова Віталія Ігорівна,
доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології
Херсонський державний університет
vitaliashebanova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1658-4691>

Дементьєва Капіталіна Георгіївна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
dkg0904@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2721-9398>

Чикур Лілія Дмитрівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
chicur63@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3790-0435>

Мета. У статті розглянуто виміри етнічної толерантності української студентської молоді.

Методи. Для збору даних щодо особливостей етнічної толерантності студентської молоді було застосовано опитувальник «Типи етнічної ідентичності» (Г.У. Солдатової, С.В. Рижової). У дослідженні взяли участь студенти I–II курсів трьох вищих навчальних закладів південного регіону України: Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (59 осіб), Херсонського державного університету (38 осіб) та Херсонського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом (19 осіб). Усі респонденти отримували вищу освіту за гуманітарними спеціальностями, що зумовило кількісну перевагу дівчат у складі вибірки. Вік досліджуваних – від 16 до 20 років (середній вік 18,12±0,86). Характерною відмінністю вибірки є етнолінгвістичний аспект: хоча всі респонденти є громадянами України, більшість досліджуваних використовує в побутовому спілкуванні російську мову.

Результати. Емпіричне дослідження етнічної толерантності української студентської молоді виявило, що провідним типом етнічної ідентичності досліджуваної студентської вибірки виявилася позитивна етнічна ідентичність, тобто оптимальний баланс толерантності щодо своєї та інших етнічних груп – цей показник переважає в 76,7% досліджуваних. Серед них у 28,4% позитивна етнічна ідентичність доповнена вираженими проявами етнічної індиферентності, що проявляється в неактуальності власної етнонаціональної приналежності.

Висновки. Домінування гіпоідентичності або гіперідентичності (у формі етнофанатизму та етнотроїзму) зустрічається в 10–13% студентів, що є невисоким показником, проте його не варто ігнорувати, ці випадки потребують пильної уваги дослідників. Перспективами подальших досліджень є виявлення психологічних механізмів формування когнітивних установок, емоційних переживань, складника національної ідентичності українського народу різних поколінь.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, українська молодь, етнічна толерантність, етнічна ідентичність.

DIMENSIONS OF ETHNIC TOLERANCE OF UKRAINIAN STUDENT YOUTH**Shebanova Vitaliia Igorivna,**Dr. in Psychology, Professor,
Professor at the Department of Psychology
*Kherson State University*vitaliashebanova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1658-4691>**Dementieva Kapitolina Georgiivna,**Ph.D. of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Applied Psychology
*Odesa I. I. Mechnikov National University*dkg0904@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2721-9398>**Chykur Liliia Dmitrivna,**Ph.D. of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature
*Odesa I. I. Mechnikov National University*chicur63@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3790-0435>

Purpose. The article considers the dimensions of ethnic tolerance of Ukrainian student youth.

Methods. To collect data on the peculiarities of ethnic tolerance of student youth, we used the questionnaire “Types of ethnic identity” (by G.U. Soldatova, S.V. Ryzhova). The study involved I–II year students of three universities in the southern region of Ukraine: Odesa I.I. Mechnikov National University (59 people), Kherson State University (38 people) and Kherson Institute of the Interregional Academy of Personnel Management (19 people). All respondents received higher education in the humanities, which led to a quantitative advantage of girls in the sample. Age of subjects – from 16 to 20 years (mean age 18,12±0,86). A characteristic difference of the sample is the ethnolinguistic aspect – although all respondents are citizens of Ukraine, the vast majority of respondents use Russian in everyday communication.

Results. An empirical study of ethnic tolerance of Ukrainian students found that the leading type of ethnic identity of the studied student sample was a positive ethnic identity, the optimal balance of tolerance towards their own and other ethnic groups – this figure prevails in 76,7% of respondents. Among them, 28,4% have a positive ethnic identity complemented by pronounced manifestations of ethnic indifference, which is manifested in the irrelevance of their own ethnicity.

Conclusions. The dominance of hypoidentity or hyperidentity (in the form of ethno-fanaticism and ethno-egoism) occurs in 10–13% of students, which is a low figure, but it should not be ignored, these cases require close attention of researchers. Prospects for further research are to identify psychological mechanisms for the formation of cognitive attitudes, emotional experiences, a component of the national identity of the Ukrainian people of different generations.

Key words: *identity, national identity, Ukrainian youth, ethnic tolerance, ethnic identity.*

Вступ. Проблема формування національної ідентичності виникла із самого початку будівництва сучасної української державності та дотепер не втрачає значущості. Особливо гострою вона стала у зв'язку з окупацією наших територій сусідньою державою та підтримкою цих дій частиною місцевого населення. Сепаратистські настрої всередині країни з болісною очевидністю поставили українське суспільство перед фактом, що без формування міцної колективної ідентичності неможливо забезпечити стабільну побудову демократичної держави. У східних і південних регіонах, історично асоційованих із російським впливом, ця тема є болісною та конфліктогенною, проте вкрай необхідною

для вивчення. Наше суспільство охоплене перманентною кризою національної (а також громадянської, етнічної, етнолінгвістичної, регіональної і навіть релігійної) ідентичності, наслідки якої суттєво впливають на здатність громадян мобілізуватися та консолідуватися для вирішення важливих суспільних завдань.

Оскільки Україна є молодою державою, очевидно, що процес формування національної ідентичності населення проходить кризові трансформації. Усі ми є сучасниками та співучасниками цих змін. Проте науковий пошук через свою інерційність (необхідність належної концептуалізації та операціоналізації досліджуваних понять, тривалу організацію емпіричних пошуків, осмислення даних

у певному історичному контексті тощо) зазвичай відстає від суспільних процесів.

Постає необхідність вивчення психологічних характеристик національної ідентичності нового покоління Z, яке виросло в унікальних умовах хаотичного постмодерного суспільства (так звані «зумери»). Це перша вікова когорта, що сформувалася в повністю глобалізованому, віртуалізованому та діджиталізованому світі. Нинішніх студентів, які народилися на початку 2000-х років, можна вважати вільними від сумнозвісної радянської ідентичності та колективних травм, властивих старшим поколінням. Водночас у турбулентному світі без сталих суспільних норм і ціннісних орієнтирів молоді люди вимушені самостійно вибудовувати власну ідентичність: соціально-рольову, гендерну, релігійну, політичну, громадянську та інші. Наразі цей процес є малоусвідомленим і некерованим, часто відбувається шляхом випадкових спроб та помилок, супроводжується ризикованими експериментами, болісним пошуком власного місця у складних і неоднозначних життєвих реаліях.

На основі проведеного аналізу наукових джерел маємо констатувати, що стан дослідження національної ідентичності як психологічного феномену, крізь призму якого можна вивчати важливі аспекти соціального життя та впливати на них, наразі не відповідає наявним потребам українського суспільства. Насамперед потребує розроблення й удосконалення методологічна база для аналізу цього явища, його якісної інтерпретації та кількісної оцінки.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Проблематику національної ідентичності найчастіше вивчають соціологи, політологи, філософи та управлінці. При цьому вони оперують психологічними поняттями «свідомість», «самосвідомість», «цінності», «внутрішній конфлікт», «ідентичність» тощо. Аналіз праць у зазначених галузях науки дає можливість зрозуміти закономірності формування національної ідентичності як на індивідуальному рівні, так і на рівні великої соціальної спільноти – нації.

За визначенням Е. Сміта, нація – це велика спільнота людей, які мають єдиний кодекс прав та обов'язків, а також спільні інституції в межах чітко визначеного соціального простору – демаркованої території, з якою члени спільноти ототожнюють себе та до якої відчувають свою приналежність (Сміт, 2006). *Держава* як різновид політичного об'єднання та *територіальна нація* як різновид спільноти виникли в тісному зв'язку одна з одною. Національне будівництво характерне для розвиненого індустріального й постіндустріального суспільства з розвинутою самоідентифікацією.

На переконання Е. Сміта, західна «громадянська» модель нації містить чотири головні компоненти: історичну територію, політико-юридичну спільноту, політико-юридичну рівність членів, спільну культуру та ідеологію (Сміт, 2006). Розглянемо їх детальніше.

Чітко визначені території. Ідеться про «історичну» землю, «рідний край», «колиску» народу. Місцевість і народ чинять взаємний сприяльний вплив протягом життя низки поколінь. Територія є скарбницею історичної пам'яті та асоціацій, місцем, де «жили, працювали, молились і боролися наші мудреці, святі й герої». Усе це робить рідний край унікальним: «його гори, річки, узбережжя та міста стають місцями шаноби й захоплення, значення яких під силу збагнути тільки членам нації» (Сміт, 2006). Територіальні ресурси стають власністю народу; «чужинці» не мають права їх використовувати.

Ідея Батьківщини (patria), сукупність законів та інституцій. Держава потребує регулювальних інституцій, які відображають спільні політичні очікування й цілі. Вони втілюються в законах, хартіях, конституціях та інших нормативних актах, які поважають та яких дотримуються всі громадяни (Сміт, 2006).

Поряд із розвитком почуття правової і політичної спільноти з'являється **почуття рівності** членів такої спільноти. Найсуттєвішим елементом нації є політичні, юридичні, громадянські, соціоекономічні права й обов'язки її представників (відповідно, ненадання цих прав та обов'язків чужинцям). Важливо, щоб усі члени нації мали юридичну рівність, незалежно від владного статусу та багатства виконували спільні закони.

Система цінностей і традицій населення або його серцевинної спільноти. Е. Сміт вважає: «Нації повинні мати певну систему спільної культури та громадянської ідеології, низку спільних порозумінь і сподівань, почуттів та ідей, що пов'язують населення з його рідним краєм» (Сміт, 2006). Творення спільної культури є завданням національних інститутів гуртування, насамперед державної системи освіти та засобів масової інформації. Національні спільноти об'єднуються спільною культурою, історичною пам'яттю, символами, міфами та традиціями. Там, де держава дозволяє існувати іммігрантським спільнотам із традиційною для них культурою, минає декілька поколінь, перш ніж нащадків іммігрантів допустять до кола «нації» через освітні інститути.

Варто сказати, що, крім західної *територіально-правової* моделі, в Азії та Східній Європі сформувалася інша концепція нації – *етнічна*. Її визначальною рисою є акцент на спільності походження та культури. Якщо

західна модель припускає, що індивід може самостійно вибрати, до якої нації приєднатися, східна модель проголошує, що людина (навіть якщо вона назавжди емігрувала на іншу територію) неминуче залишається членом спільноти, у якій народилася, і довічно несе на собі її печатку (Сміт, 2006).

Узагальнюючи риси обох моделей, Е. Сміт сформулював найголовніші риси національної ідентичності як колективного феномену:

- 1) історична територія, рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів спільноти;
- 5) спільна економіка та можливість вільно пересуватися територією (Сміт, 2006).

Отже, *нація* є сукупністю людей, які мають власну назву, історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадську культуру, спільну економіку, єдині юридичні права й обов'язки. Таке визначення розкриває складність абстрактної природи національної ідентичності. Нація фактично привласнює елементи інших різновидів колективної ідентичності (класової, релігійної, етнічної). Тому національна ідентичність може поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей, а національна ідеологія здатна приймати різні переконливі форми, такі як лібералізм, фашизм чи комунізм. Національну ідентичність, багатовимірну за своєю суттю, не можна звести до єдиного елемента, її також не можна легко або швидко прищепити населенню за допомогою штучних засобів (Сміт, 2006).

Силу національної ідентичності добре ілюструють функції, які вона виконує для груп та окремих індивідів. Е. Сміт виділяє зовнішні (територіальні, економічні та політичні) і «внутрішні» об'єктивні наслідки (Сміт, 2006). Нас особливо цікавить останній вимір.

Е.В. Грицай та М.В. Ніколко вважають найочевиднішою функцією національної ідентичності згуртування людей як громадян однієї держави та представників однієї нації. Соціальна солідарність має на меті формування комфортних умов проживання, а «ми»-інтенція дає можливість залучати представників різних груп у процес спільної активності задля подолання конкретних побутових і соціальних проблем (Грицай, Ніколко, 2009).

Завдяки обов'язковій стандартизованій системі масової освіти влада намагається змалку «прищепити» громадянам національні ідеали та цінності, самотню однорідну культуру. Держава розвиває соціальні зв'язки між окремими індивідами, створює набір спільних символів. Прапори, монети, гімни, пам'ятники, традиції, церемонії нагадують людям про їхню спільну національну спадщину та культурну спорідненість. На думку Е. Сміта, нація

перетворюється на гурт «натхнених вірою», спроможних долати труднощі та перешкоди (Сміт, 2006).

Зрештою, почуття національної ідентичності є засобом самовизначення та самоорієнтації індивіда крізь призму колективної особистості. Саме завдяки спільній самотній культурі ми спроможні дізнатися, хто ми в сучасному мінливому й непевному світі. Відчуття спільної приналежності зміцнює і надихає особистість, допомагає подолати невпевненість та дезорієнтованість у складній системі соціальних відносин (Шебанова та ін., 2022).

Процес самовизначення, тобто зв'язок індивіда з колективним національним «Я», що є ключем до формування національної ідентичності, породжує найбільше питань і сумнівів у вчених (Чикур, 2021).

У заявленому контексті важливе окреслення *ідентитетів*, які відповідають за самовизначення особистості в системі відносин суспільства. Ідентитет – це продукт свідомості (вищих форм самосвідомості), що стосується усвідомлення сутності свого «Я» через акти пов'язування та ототожнення себе з колективними сутностями локальної цивілізації, культури, нації, історичної доби. У цьому сенсі ідентичність маніфестує головні символи включення індивіда у спільноту (Чечельницька, 2013).

2. Методологія та методи. Для збору даних щодо особливостей етнічної толерантності студентської молоді було застосовано опитувальник «Типи етнічної ідентичності» Г.У. Солдатової та С.В. Рижової.

У дослідженні взяли участь студенти I–II курсів трьох вищих навчальних закладів південного регіону України: Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (59 осіб), Херсонського державного університету (38 осіб) та Херсонського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом (19 осіб). Усі респонденти отримували вищу освіту за гуманітарними спеціальностями, що зумовило кількісну перевагу дівчат у складі вибірки. Вік досліджуваних – від 16 до 20 років (середній вік 18,12±0,86). Характерною відмінністю вибірки є етнолінгвістичний аспект: хоча всі респонденти є громадянами України, більшість досліджуваних використовує в побутовому спілкуванні російську мову.

3. Результати та дискусії. Згідно з результатами опитувальника «Типи етнічної ідентичності» Г.У. Солдатової та С.В. Рижової провідною формою прояву ідентичності студентів (з відчутною перевагою) виявилася *позитивна етнічна ідентичність*, тобто поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. Середні результати шкал наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Описові статистики вибірки за типами етнічної ідентичності (N=116)

Середні тенденції та міри розподілу	Форми гіпоідентичності		Норма	Форми гіперідентичності		
	Етніцизм	Етнічна індиферентність	Позитивна етнічна ідентичність	Етноегоїзм	Етноізоляціонізм	Етнофанатизм
Середнє	3,70	10,33	16,22	5,41	4,70	6,29
Медіана	3,5	9	16	5	5	6
Стандартна помилка	0,26	0,31	0,24	0,22	0,21	0,18
Стандартне відхилення	2,82	3,31	2,60	2,42	2,25	1,92
Мінімум	0	5	11	1	0	0
Максимум	10	19	20	11	9	11
Перевірка нормальності						
Kolmogorov-Smirnov Z	1,52	1,86	1,38	1,09	1,33	1,77
Asymp. Sig.	0,02	0,00	0,04	0,18	0,06	0,00
Асиметрія (стандартна помилка 0,225)	0,8	1,03	-0,02	0,15	-0,19	-0,13
Екссес (стандартна помилка 0,446)	-0,93	0,43	-1,11	-0,45	-0,54	0,93

Примітка: розподіл вважається рівномірним, якщо значущість критерію Колмогорова-Смирнова (Asymp. Sig.) більша за 0,05

Оскільки більшість показників має нерівномірний розподіл, розглянемо відсоткову частку різних типів ідентичності у вибірці.

У процесі аналізу співвідношення шкал в індивідуальних результатах (профіль ідентичності) виявлено 56 осіб (48,27% вибірки), у яких *позитивна форма ідентичності* є провідною. Отже, більшість студентів люблять свій народ, не приховують власну національність, віддають перевагу способу життя свого народу. При цьому вони з інтересом ставляться до інших народів, поважають чужу мову й культуру, готові дружити, мати справи та мирно домовлятися з представниками будь-якої нації, незважаючи на відмінності.

Розробники методики зазначають, що в поліетнічному суспільстві (яким є український народ) позитивна етнічна ідентичність має характер норми та властива більшості. Вона задає оптимальний баланс толерантності щодо своєї та інших етнічних груп. Це дає змогу розглядати її як необхідну умову стабільного існування нації та мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі (Солдатова і др., 2008: 141).

Водночас 33 особи (28,44% вибірки) мають змішаний тип ідентичності, що поєднує виражені прояви норми та *етнічної індиферентності*, що проявляється в невизначеності й неактуальності етнічної приналежності.

У 15 студентів (12,93% вибірки) у профілях етнічної ідентичності переважають тільки форми *гіпоідентичності*. Розмивання власної етнічної ідентичності (етнічна індиферент-

ність) поєднується з вираженими проявами *етніцизму* – відходу від власної національної спільноти та пошуку критеріїв соціально-психологічної ідентифікації за іншими ознаками, поза категоріями нації чи етносу. Такі молоді люди не поважають власний народ та переживають сором за людей своєї національності, при цьому відчувають перевагу представників інших національностей і власну неповноцінність.

Ознаки гіпоідентичності не є проблемою з позиції суспільної взаємодії, оскільки вони пов'язані з високою толерантністю до представників інших націй та етнічних спільнот. Проте така невизначеність може мати наслідки для самої особистості (це буде з'ясовано на наступних етапах аналізу).

Водночас у 12 студентів (10,34% вибірки) виявлено трансформації самосвідомості за типом *гіперідентичності*, переважно сполучення етноегоїзму та етнофанатизму. Це може виражатися в неприйнятті способу життя інших народів, відчутті переваги українського народу, напруженості та роздратуванні в разі близького спілкування з представниками інших націй. Такі особи вважають, що взаємодія з людьми інших національностей може бути джерелом неприємностей, а також що для захисту інтересів своєї нації дозволені будь-які засоби та жертви. Гіперболізація етнічної ідентичності небезпечна посиленням деструктивності в міжетнічних відносинах, проявами нетерпимості й дискримінації інших за етнічною чи національною ознакою.

Порівняємо отримані результати з даними попередніх дослідників.

У крос-культурних дослідженнях Г.У. Солдатової було виявлено від 5 до 9,5% осіб із гіперетнічною самосвідомістю – закритих до спілкування або вороже налаштованих стосовно інших народів (частка відрізняється в різних національних групах) (Солдатова, 1998; Солдатова и др., 2008). Частка етнічно індіферентних осіб, які «ніколи серйозно не ставляться до національних проблем», виявилася практично однаковою в усіх національних вибірках і коливалася в межах 10–12%. При цьому майже в половині дорослих опитаних позиція індіферентності доповнювала загальну позитивну установку на міжетнічну взаємодію (Солдатова и др., 2008). Статистика нашої вибірки підтримує цю тенденцію, щоправда, частка «позитивно індіферентних» осіб є нижчою – лише 28,44%. У дослідженні української молоді, проведеному Д.В. Піонтковською, позитивна національна ідентичність була діагностована у 86,71% респондентів, натомість трансформовані типи, що відхиляються від норми, траплялися відносно нечасто – 13,29% респондентів (Піонтковська, 2017). У цьому випадку відсоткова доля виявлених відхилень є дещо меншою, ніж у нашій вибірці, що можна пояснити використанням модифікованої версії опитувальника.

Г.У. Солдатова пояснила психологічні механізми, що лежать в основі посилення етнічної індіферентності, так: в умовах загострення загальнонаціональних проблем, а також у ситуаціях міжетнічної напруженості зростання «байдужих» громадян може мати захисний характер і є своєрідним способом адаптації (Солдатова, 1998).

Як гіпо-, так і гіперідентичність є індикаторами стану «психічної інфляції», що відображають неузгодженість усвідомлених та несвідомих компонентів у структурі ідентичності. Трансформації етнічної самосвідомості активізуються внаслідок ідентифікації з колективною «тінню» – найбільш збитковою, неповноцінною стороною власної етногрупи. Неминучі спроби витіснити «колективну тінь» у сферу

несвідомого, що відбуваються у кризових ситуаціях, можуть мати різні наслідки.

Індивіди, у яких самосвідомість трансформується за типом *гіпоідентичності*, погано справляються з таким витісненням, воно стає ірраціональним. Витісняючи «колективну тінь», вони відчужуються від власної групи. Небажання підтримувати спільні етнокультурні цінності виражається у відчутті неповноцінності, збитковості, сорому за представників свого етносу, можливий негативізм і труднощі у спілкуванні зі співвітчизниками (Солдатова, 1998).

Індивіди, у яких самосвідомість трансформується за типом *гіперідентичності*, відчужують негативну «колективну тінь», проєктуючи її на іншу етнічну групу. В основі такої трансформації лежить гіпертрофоване прагнення до позитивної ідентичності, своєрідний «етнічний нарцисизм». Це передбачає перехід від природного розуміння переваг і досягнень власної етнічної групи до абсолютної переконаності в перевазі над «чужими». Гіперідентичність характеризує самосвідомість «наступального» типу, що відображає прагнення групи до домінування. У міжетнічній взаємодії це проявляється в різних формах нетерпимості: від роздратування як реакції на присутність членів інших етнічних груп до відстоювання політики обмеження їхніх прав і можливостей (Солдатова и др., 2008).

Висновки. Встановлено, що провідним типом етнічної ідентичності досліджуваної студентської вибірки виявилася позитивна етнічна ідентичність, тобто оптимальний баланс толерантності щодо своєї та інших етнічних груп (цей показник переважає в 76,7% досліджуваних). Серед них у 28,4% респондентів позитивна етнічна ідентичність доповнена вираженими проявами *етнічної індіферентності*, що проявляється в неактуальності власної етнонаціональної приналежності. Домінування гіпоідентичності або гіперідентичності (у формі етнофанатизму й етнотероризму) зустрічається в 10–13% студентів, що є невисоким показником, проте не варто його ігнорувати, ці випадки потребують пильної уваги дослідників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицай Е.В., Николко М.В. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого : монография. Вильнюс : ЕГУ, 2009. 220 с. URL: https://ru.ehu.lt/wp-content/uploads/2017/10/Ukraine_52e01433c9b89.pdf (дата звернення: 20.07.2022).
2. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Кам'янець-Подільський, 2017. 195 с.
3. Психодиагностика толерантности личности / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, Т.Ю. Прокофьева, О.А. Кравцова. Москва : Смысл, 2008. 172 с.
4. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. М.М. Климчука, Т.В. Цимбала. Київ : Ніка-Центр, 2006. 320 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> (дата звернення: 20.07.2022).
5. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. Москва : Смысл, 1998. 389 с.
6. Чечельницька Г.В. Філософське осмислення психоісторії: деякі фрагменти. *Філософія. Культура. Життя*. 2013. Вип. 39. С. 121–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkzh_2013_39_13 (дата звернення: 20.07.2022).

7. Чыкур Л.Д. До проблеми формування національної ідентичності молоді південних регіонів України. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості* : збірник наукових праць III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 30 вересня – 1 жовтня 2021 р. Херсон : ФОР Вишемирський В.С., 2021. С. 316–320. URL: https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/_ЗБІРНИК_Матеріали%20конференції_30.09.2021_01.10.2021.pdf?id=e30b3df0-a7b0-44f3-ae78-bd1c90717be3 (дата звернення: 20.07.2022).

8. Шебанова В.І., Демет'єва К.Г., Чыкур Л.Д. Соціально-психологічні чинники формування національної ідентичності української студентської молоді. *Габітус*. 2022. Вип. 34. С. 30–36. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/34-2022/4.pdf> (дата звернення: 20.07.2022).

REFERENCES:

1. Gritsay, E.V., Nikolko, M.V. (2009). *Ukraina: natsional'naya identichnost' v zerkale Drugogo: monografiya [Ukraine: national identity in the mirror of the Other: monograph]*. Vilnius: EGU, 220 p. Retrieved from: https://ru.ehu.lt/wp-content/uploads/2017/10/Ukraine_52e01433c9b89.pdf [in Russian].

2. Piontkovska, D.V. (2017). *Psykholohichni osoblyvosti rozvytku natsionalnoi identychnosti studentskoi molodi [Psychological features of the development of the national identity of student youth]*. *Candidate's thesis*. Kamianets-Podilskiy, 195 p. [in Ukrainian].

3. Soldatova, G.U., Shaygerova, L.A., Prokof'eva, T.Yu., Kravtsova, O.A. (2008). *Psikhodiagnostika tolerantnosti lichnosti [Psychodiagnosics of personality tolerance]*. Moscow : Smysl, 172 p. [in Russian].

4. Smit, E. (2006). *Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu [Nations and nationalism in the global era]*, transl. from English M.M. Klymchuk, T.V. Tsybal. Kyiv: Nika-Tsentr, 320 p. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> [in Ukrainian].

5. Soldatova, G.U. (1998). *Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti [Psychology of interethnic tension]*. Moscow: Smysl, 389 p. [in Russian].

6. Chechelnytska, H.V. (2013). *Filosofske osmyslennia psykhoistorii: deiaki frahmenty [Philosophical understanding of psychohistory: some fragments]*. *Filosofia. Kultura. Zhyttia – Philosophy. Culture. Life*, 39, 121–127. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkzh_2013_39_13 [in Ukrainian].

7. Chykur, L.D. (2021). *Do problemy formuvannia natsionalnoi identychnosti molodi pivdennykh rehioniv Ukrainy [To the problem of forming the national identity of the youth of the southern regions of Ukraine]*. *Zbirnyk naukovykh prats III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Sotsiokulturni ta psykhologichni vymiry stanovlennia osobystosti" [Collection of scientific papers of the 3rd International scientific and practical conference "Sociocultural and psychological dimensions of personality formation"]* (Kherson, September 30 – October 1, 2021). Kherson: FOP Vyshemyrskiy V.S., pp. 316–320. Retrieved from: https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/_ЗБІРНИК_Матеріали%20конференції_30.09.2021_01.10.2021.pdf?id=e30b3df0-a7b0-44f3-ae78-bd1c90717be3 [in Ukrainian].

8. Shebanova, V.I., Dementieva, K.H., Chykur, L.D. (2022). *Sotsialno-psykhologichni chynnyky formuvannia natsionalnoi identychnosti ukrainskoi studentskoi molodi [Socio-psychological factors of formation of national identity of Ukrainian student youth]*. *Habitus – Habitus*, 34, 30–36. Retrieved from: <http://habitus.od.ua/journals/2022/34-2022/4.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.07.2022.

The article was received 27 July 2022.

СЕКЦІЯ 2. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923:303.025

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-8>**РЕФЛЕКСИВНО-ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ КОРЕЛЯТИ ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ****Гуляс Інеса Антонівна,**

доктор психологічних наук,

доцент, професор кафедри психології

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

inehulias@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4960-4011>

Мета статті – емпірично дослідити особливості рефлексивно-феноменологічних корелят життєздійснення особистості.

Методи. Теоретичні – аналіз і синтез, конкретизація, узагальнення, систематизація, порівняння наукових положень; емпіричні – анкетування і тестування, реалізовані через релевантний психодіагностичний інструментарій: тест «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» С. Норман та ін., адаптований Т. Крюковою; опитувальник «Полівимірна шкала перфекціонізму» П. Гевітта і Г. Флетта; методика «Дослідження маскулітності-фемінності особистості» С. Бем; математично-статистичні – обчислення відсотків, знаходження даних описової статистики, кореляційний аналіз (за Ч. Пірсоном).

Результати. Розкрито сутність поняття аксіопсихологічного проектування життєздійснення особистості. Виявлено домінування копінгу «розв'язання завдання», який виражено на середньому (63,75%) та високому (36,25%) рівнях, а також низький (58,56%) і середній (41,44%) рівні стратегії «уникнення». Зі складників перфекціонізму констатовано пріоритет соціально приписаному перфекціонізму, або соціально внормованому. Переважній більшості досліджуваних (66%) властивий середній рівень перфекціонізму, 15% – високий, 19% – низький. Встановлено прояв андрогінності (5,08 – основний індекс) за переважання показника шкали «маскулітність» (5,42). Виявлено закономірні внутрітестові кореляційні зв'язки, а також статистично значущий ($p = 0,01$; $p = 0,05$) негативний кореляційний зв'язок між фемінністю й уникненням.

Висновки. Дослідження рефлексивно-феноменологічних корелят життєздійснення свідчить, що опитані педагоги періоду пізньої дорослості як раціонально, так і емоційно адекватно осмислюють свою особистість, життєвий досвід, власне теперішнє – діяльність, інтелектуальну активність, переживання і, відповідно, своє майбутнє – плани і перспективи. Рефлексивне ставлення до свого життя перетворює життєвий шлях людини на об'єкт творчої діяльності, а вона стає його суб'єктом, психологічно готовим до прийдешніх подій. Рефлексія є принципом існування та розвитку внутрішнього світу людини.

Ключові слова: *життєздійснення, копінг-стратегії, перфекціонізм, психологічна стаття, особистість, педагог.*

REFLECTIVE AND PHENOMENOLOGICAL CORRELATES OF LIFE ACHIEVEMENT OF PERSONALITY**Hulias Inesa Antonivna,**

Doctor of Psychological Sciences,

Associate Professor, Professor of the Department of Psychology

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

inehulias@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4960-4011>

The **purpose** of the article is to empirically investigate the peculiarities of reflexive and phenomenological correlates of the life realization of an individual.

Methods. Theoretical – analysis and synthesis, specification, generalization, systematization, comparison of scientific provisions; empirical – questionnaires and testing implemented through relevant psychodiagnostic tools: the test “Coping behavior in stressful situations” by S. Norman and others, adapted by T. Kryukova; questionnaire “Polydimensional scale of perfectionism” by P. Gewitt and H. Flett; the methodology “Research of masculinity-femininity of the individual” by S. Bem; mathematical and statistical – calculating percentages, finding descriptive statistics data, correlation analysis (according to Ch. Pearson).

Results. The essence of the concept of axiopsychological design of the life realization of the individual is revealed. The dominance of “task solving” coping was revealed, which was expressed at the average (63.75%) and high (36.25%) levels, as well as the low (58.56%) and average (41.44%) levels of the strategy “avoidance”. Among the components of perfectionism, the priority of socially attributed perfectionism, or socially normalized perfectionism, was established. The vast majority of respondents (66%) have an average level of perfectionism, 15% have a high level, and 19% have a low level. A manifestation of androgyny (5.08 – the main index) was established due to the predominance of the indicator of the “masculinity” scale (5.42). Regular intratest correlations were revealed, as well as a statistically significant ($p = 0.01$; $p = 0.05$) negative correlation between femininity and avoidance.

Conclusions. The study of reflexive and phenomenological correlates of life realization shows that the interviewed teachers of the period of late adulthood both rationally and emotionally adequately interpret their personality, life experience, their own present – activity, intellectual activity, experiences and, accordingly, their future – plans and perspectives. A reflective attitude to one's life turns a person's life path into an object of creative activity, and he becomes his subject, psychologically ready for future events. Reflection is the principle of existence and development of the inner world of man.

Key words: *life fulfillment, coping strategies, perfectionism, psychological gender, personality, teacher.*

Вступ. Актуальність дослідження обумовлена власне життям людини, себто способом особистісної репрезентації навколишнього, перетворення його «в-собі» та «для-себе» в суще буття. Саме творення своєї місії та її утілення є магістральним процесом самоздійснення творчої унікальності людини в контексті її цілісного життєвого шляху. У цьому зв'язку неабиякого значення набуває вивчення особливостей рефлексивно-феноменологічних корелят життєздійснення особистості.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

У психології терміни «життєве самоздійснення» (vital self-fulfillment), «життєздійснення» (vital fulfillment) набувають популярності серед учених і відображають не лише «модну» ідею, а й тенденцію розвитку науки, яка «виходить» на питання здійснення людиною себе у світі.

Пропонована наукова розвідка є продовженням напрацювань автора у плані дослідження аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості (Гуляс, 2020). Зазначимо, що термін «аксіопсихологічне проектування життєздійснення особистості» ми тлумачимо як «двоєдиний синергійний процес ціннісно-цільового випередження (антиципації) бажаних для певної людини станів і статусів (досягнень) та їх суб'єктно-ресурсного забезпечення адекватними компетентностями, відповідними до певних життєвих ситуацій» (Гуляс, 2020: 141).

У цьому контексті й дотичному до нього свою увагу фокусують науковці переважно сучасної вітчизняної психологічної науки.

Зокрема, в теоретико-методологічному аспекті представляють інтерес низка монографічних досліджень. Так, у праці З.С. Карпенко представлено теоретико-методологічне обґрунтування аксіологічної психології особистості; розкрито її філософсько-психологічні джерела; а також обґрунтовано авторську концепцію її предмета і методу за висунутим авторкою принципом інтегральної суб'єктно-

сті; зроблено підсумки теоретико-методологічного конструювання (Карпенко, 2018).

У дослідженні А.А. Фурмана здійснено теоретико-методологічне обґрунтування смисложиттєвої сфери особистості; розглянуто особистісні смислоформи з упорядкування вітакультурного простору власного самоздійснення; розкрито форми методологування у психологічному пізнанні смисложиттєвої сфери особистості (Фурман, 2017).

Є. Карпенко розглянув емоційний інтелект у контексті життєздійснення особистості. У цьому зв'язку побудував триангуляційну модель емоційного інтелекту й презентував позитивно-терапевтичний формат її верифікації у процесі індивідуальної та групової діагностико-реконструктивної роботи (Карпенко, 2020).

У монографії за редакцією Н. Чепелевої висвітлено результати дослідження дискурсивних технологій самопроєктування особистості; охарактеризовано культурні передумови дискурсивного самопроєктування; представлено його нормативну модель; розглянуто застосування дискурсивних технологій самопроєктування особистості з урахуванням різних вікових етапів (Чепелева, 2019).

У плані прикладних досліджень культурно-історичного напрямку цікавим є внесок Л. Гридковець. Авторка розкрила особливості впливу традиційних релігійних та сімейних цінностей, історичних травм, зумовлених надзвичайними ситуаціями та соціальними катаклізмами, на спосіб переживання суб'єктом життєвих криз (Гридковець, 2019).

Означений вектор доповнив вагомий доробок М. Семиліта, виконаний у руслі висвітлення проблеми проектування життєвого шляху через соціально значущу прогностувальну діяльність, новітні особистісно-орієнтовані психотерапевтичні практики. Автором реалізовано цілісний системний підхід щодо розкриття соціально-психологічного й етнокультурного підґрунтя проектування життєвого шляху особистості (Семиліт, 2021).

Відзначмо й новітні публікації вчених у наукових періодичних виданнях. Зокрема, у статті І. Поповича та ін. розкрито особливості аксіопсихологічного виміру життєздійснення у руслі конформної поведінки. Представлено теоретичне обґрунтування й емпіричне дослідження психологічних змістових параметрів конформізму особистості у підлітковому віці; виявлено взаємозв'язок із цінностями. Окреслено характеристики опитаних із високим і низьким рівнем конформізму, схильних до зміни цінностей під впливом навколишніх. Отримані результати емпіричного дослідження рекомендовано впроваджувати в навчальному процесі майбутніх психологів (Poryvuch et al., 2021a).

Сутність і специфічні характеристики самоздійснення особистості детально опрацьовано в публікації М. Казанжи. Проведено й узагальнено результати емпіричного дослідження, які підтверджують їх співвідносність із наявними теоретичними напрацюваннями вчених і доволі солідний перелік можливих проявів у психіці людини кожного специфічного складника самоздійснення (Казанжи, 2020).

Огляд праць окресленого формату свідчить про те, що в них головно висвітлено теоретико-методологічні аспекти проблеми і менше уваги приділено емпіричним дослідженням.

Отже, **мета** статті – емпірично дослідити особливості рефлексивно-феноменологічних корелят життєздійснення особистості. У цьому зв'язку постають і завдання пропонуваної наукової розвідки: 1) виявити і пояснити превалюючі копінг-стресові поведінкові стратегії; 2) визначити й експлікувати рівень перфекціонізму, а також співвідношення його складників; 3) з'ясувати особливості психологічної статі; 4) виявити зв'язки між діагностичними змінними методик і характерні особливості рефлексивно-феноменологічних корелят життєздійснення респондентів.

2. Методологія та методи. Методологічну основу пропонованої публікації складають положення теорії діяльності Г. Щедровицького (Щедровицький, 2022: 95–126), яка в підсумку є культурно значущим взірцем компетентної постановки й адекватного вирішення проблемної ситуації щодо мети й цінностей, форм і змісту, засобів і способів мислєдіяльної присутності людини в світі й останнього в її рефлексивно-вчинковому засвіті (Фурман, 2022: 15); категорії онтологічного й аксіологічного плану, які уможливлюють «вихід» на теоретико-методологічне обґрунтування дослідження життєздійснення у психології. У теорії діяльності поняття «рефлексія» набуває онтологічного статусу – самобутнього інтелектуального процесу, відмінного від усвідомлення

та мислення, і водночас як провідного механізму розвитку діяльності (Фурман, 2022: 11).

З огляду на мету й завдання дослідження використано низку методів:

– *теоретичних*: аналіз і синтез, конкретизація, узагальнення, систематизація, порівняння наукових положень;

– *емпіричних*: анкетування і тестування, реалізовані через релевантний психодіагностичний інструментарій. Із метою діагностики головних копінг-стресових поведінкових стратегій застосовано тест «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» С. Норман та ін.; адаптований Т. Крюковою, у якому виокремлено ключові стилі копінг-поведінки: «зорієнтований на розв'язання завдань» (охоплює аналіз проблеми, спрямований на пошук способів її вирішення, пов'язаний із раціональним розподілом власного часу, передбачає вибір пріоритетів, потребує застосування свого досвіду в розв'язанні аналогічних завдань і контролю ситуації, має на меті реалізувати власні плани та задуми); «спрямований на емоції» (осягає внутрішню агресію, а також агресію, зорієнтовану на інших, сфокусованість на переживанні особистої безпорадності, незмогу здолати ситуацію, концентрування на власних недоліках, роздратування або апатію, переживання надмірного нервового напруження, емоційний шок); «націлений на уникнення» (виявляється у відволіканні від ситуації стресу, що виражається через намагання отримати задоволення від того, що перебуває поза нею: споживання улюбленої їжі, шопінгу, постійного перебування серед людей, дистанціювання від проблеми тощо). Згідно з процедурою дослідження, було передбачено відповідь кожного опитуваного на 48 тверджень – можливих реагувань на різні складні чи стресові ситуації за такою шкалою оцінювання: 1 – «ніколи», 2 – «рідко», 3 – «іноді», 4 – «частіше всього», 5 – «дуже часто». За «ключем» розглядуваної методики проводили обробку результатів. Для вивчення рівня перфекціонізму та його складників слугувала методика «Полівимірна шкала перфекціонізму» П. Гевітта і Г. Флетта. Авторами описано три компоненти перфекціонізму: «перфекціонізм, орієнтований на себе», «перфекціонізм, орієнтований на інших», «соціально приписаний перфекціонізм». За високого рівня першого індивіду властиво висувати надзвичайно високий рівень вимог до себе, аналогічно другого – до навколишніх, за такого ж третього – відбувається оцінювання людиною вимог, висунутих до неї з боку навколишніх, як завищених та нереалістичних. У такий спосіб методика охоплює три субшкали, за допомогою яких вимірюють ступінь вираження компонентів перфекціонізму в опитаних. Загальний рівень перфекціонізму визначають шляхом

сумування балів, набраних досліджуваним за розглянутими субшкалами. Загалом, процедура тестування тривала 10 хв. і передбачала оцінку респондентами міри (не)згоди 45 тверджень методики за такою шкалою: 1 – повна згода, 7 – повна незгода, 4 – ставлення нейтральне або складно відповісти. З метою виявлення особливостей психологічної статі респондентів ми скористалися методикою «Дослідження маскулінності-фемінності особистості» С. Бем. За процедурою опитування, його учасники оцінювали наявність чи відсутність у себе 60 якостей, відповідаючи «так» або «ні». Кожен збіг відповіді з «ключем» оцінювали одним балом. Показники маскулінності й фемінності визначали згідно з формулами, які містить методика;

– *математично-статистичні* – обчислення відсотків, кореляційний аналіз (за

Ч. Пірсоном). Проведено оцінку результатів досліджуваних змінних, зокрема середнього арифметичного значення (M) і середньоквадратичного відхилення (SD), що й відображено в табл. 1.

Презентацію отриманих результатів і статистичну обробку емпіричних даних здійснено на базі пакетів програм «Microsoft Office Excel 2007» і «IBM SPSS Statistics 22».

У дослідженні взяли участь 63 педагоги початкової освіти періоду пізньої дорослості (55-60 років), які працюють у загальноосвітніх навчальних закладах м. Чернівці та Чернівецької області. Емпіричною базою дослідження слугував Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

3. Результати та дискусії. За методикою «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» отримано результати, проілюстровані на рис. 1.

Таблиця 1

Дані описової статистики ($n = 63$)

Шкала	Середнє арифметичне, M	Середньоквадратичне відхилення, SD
«Копінг-поведінка в стресових ситуаціях»		
Розв'язання задачі	5,3810	2,43581
Емоції	5,2778	2,56964
Уникнення	5,2143	2,43912
Відволікання	5,4206	2,42335
Соціальне відволікання	5,2302	2,12858
«Полівимірна шкала перфекціонізму»		
Перфекціонізм, орієнтований на себе	4,7619	2,50299
Перфекціонізм, орієнтований на інших	4,6111	2,38687
Соціально приписаний перфекціонізм	5,4921	2,28687
Загальний показник перфекціонізму	4,8730	2,37420
«Дослідження маскулінності-фемінності особистості»		
Фемінність	4,8492	2,08419
Маскулінність	5,4286	2,55876
Основний індекс	5,0873	2,20619

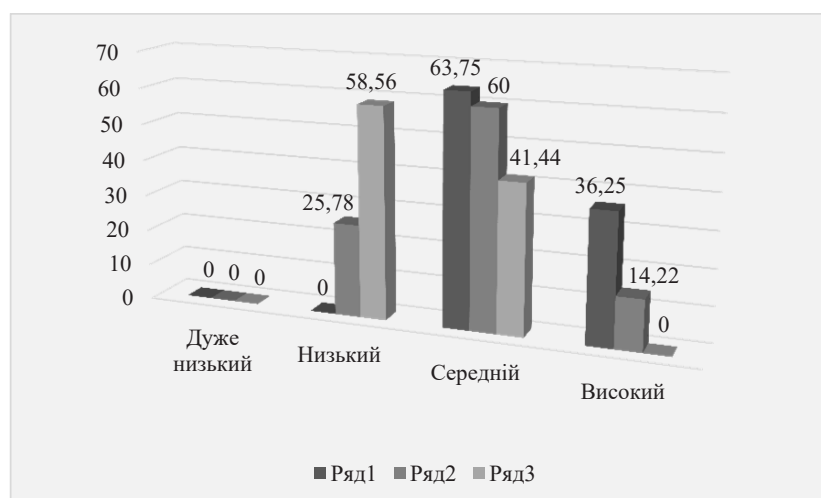

Рис. 1. Вираження рівнів копінг-стратегій досліджуваних (у %)

Примітка. Ряд 1 – розв'язання завдання, ряд 2 – емоції, ряд 3 – уникнення.

Аналіз емпіричних показників є свідченням того, що в респондентів розглядуваної вибірки превалює копінг «розв'язання завдання», який має в основному середній (63,75%) і високий (36,25%) рівні вираження. Приємно констатувати, що дуже низький і низький рівні в поважному товаристві не виявлено. Таку ситуацію можна пояснити особливостями віку опитаних, а також і специфікою їхньої професії, яка передбачає перманентне розв'язання завдань, пов'язаних із розробкою, апробацією й оцінюванням систем навчальних, виховних і розвивальних задач.

Прояв копіngu «емоції» в опитаних яскраво виражено на середньому рівні (60%), помітно менше – на низькому (25,78%) і високому (14,22%). Дуже низький рівень не зафіксовано. Отже, в реалізації своїх проєктів і планів, розв'язанні різних завдань і вирішенні проблем педагоги в основному помірно емоційно реагують на розмаїття життєвих ситуацій, використовують «рацію», подекуди – і прагматизм, чітко виокремлюючи при цьому головне в досягненні цілей як близької, так і віддаленої перспектив.

Стратегія «уникнення» знайшла своє відображення на двох рівнях – переважно низькому (58,56%), що є утішним фактом, і помітно менше – середньому (41,44%). Високого рівня не виявлено. Ці показники підтверджують активну діяльність респондентів за складних життєвих обставин і неочікуваних ситуацій, їхню самостійність, переконаність у власних міркуваннях, здатність гнучко змодифікувати свою програму дій і змінити ракурс її бачення, відповідальність. Зазначимо, що життєздійснення починається саме там, де виникає відповідальність, породжена цінностями та сенсами, яка робить «теперішнє минулим» у ході імплементації життєвого проєкту, зорієнтованого на виконання прийдешнього.

Результати дослідження за методикою «Полівимірна шкала перфекціонізму» представлено на рис. 2.

Отже, в розрізі вибірки ($n = 63$) поміж складників перфекціонізму пріоритет належить соціально приписаному перфекціонізму, або соціально внормованому – 5,49. Очевидно, ця частина опитаних глибоко переконані в тому, що вони мають відповідати стандартам, встановленим для них навколишніми, себто соціальним оточенням, аби здобути позитивне ставлення і, відповідно, схвалення; а також уникнути соціальної ізоляції та негативних оцінок; однак очікування і стандарти інших відносно себе є надто високими й дотримуватися їх надзвичайно складно (або неможливо). Зазначимо, що, з одного боку, такий контекст головно пов'язаний із фахом респондентів і чітко регламентується професійним стандартом вчителя початкових класів, а з іншого – іншими навколишніми – представниками адміністрації ЗЗСО, батьками суб'єктів навчання і, насамкінець, членами сім'ї. Органічним доповненням цього контексту є дослідження І. Поповича та ін. (Popovych et al., 2021b).

Друге місце посів перфекціонізм, орієнтований на себе, або суб'єктно-орієнтований – 4,76. Така когорта педагогів має надзвичайно високі прагнення бути досконалими. З одного боку, опитаним властиві здатність зосередитись на меті (цілях), внутрішня мотивація самовдосконалення і саморозвитку, формулювання перед собою складнодосяжних цілей і самостійна їх реалізація, які, відповідно, передбачають високий рівень самокритики й жорсткої самодисципліни, рефлексивну здатність особистості в єдності інтелектуального, емоційно-ціннісного й регулятивного аспектів, оцінку своєї діяльності і власних

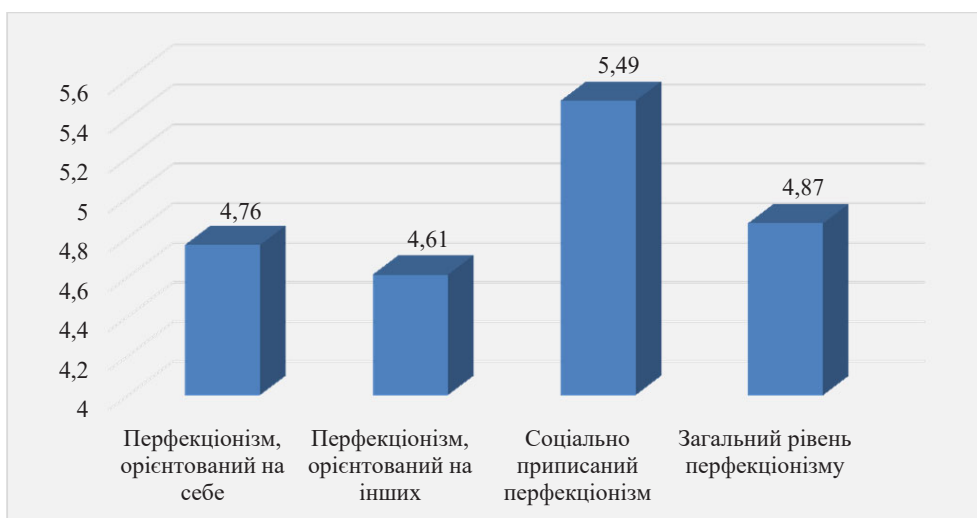

Рис. 2. Профіль співвідношення складників перфекціонізму досліджуваних за середніми значеннями (у стенах)

досягнень. Натомість «інша сторона медалі» застерігає респондентів про те, що високий рівень самокритичності може спонукати їх до самозвинувачення, яке блокуватиме адекватне прийняття своїх невдач і недоліків.

Третій щабель, найменш виражений, займає перфекціонізм, орієнтований на інших, або об'єктно-орієнтований – 4,61. Представники цієї підгрупи встановлюють недосяжно високі стандарти щодо інших навколишніх, зокрема людей із близького оточення, референтних осіб тощо; є надто вимогливими до них, не пробачають їм помилок, здійснюють перманентний моніторинг їх на досконалість, виявляють невдоволення щодо їхньої діяльності.

Загальний рівень перфекціонізму по групі становить 4,87.

У відсотковому співвідношенні прояв фундаментальної особистісної риси – перфекціонізму набув такого виду (рис. 3).

15% респондентів з усіх опитаних педагогів вважають, що розвиток здатності до самовдосконалення у них сягає високих показників. Суб'єктивно вони, проєктуючи свої досягнення, керуються власними міркуваннями й переконаннями, докладають максимум зусиль для реалізації мети, зорієнтовані на успіх (однак і визнають цінність невдач), прагнуть найвищої перфектності у виконанні завдань, отримують задоволення власне від процесу діяльності, мобілізують свої копінг-ресурси, надають перевагу адаптивним тактикам вибору цілей у діапазоні помірно важких, вирізняються вчасністю виконання завдань, впевнені у собі, власних діях.

Переважній більшості досліджуваних (66%) притаманний середній рівень перфекціонізму, 19% – низький.

На рис. 4 унаочнено результати, отримані за методикою «Дослідження маскулінності-фемінності особистості».

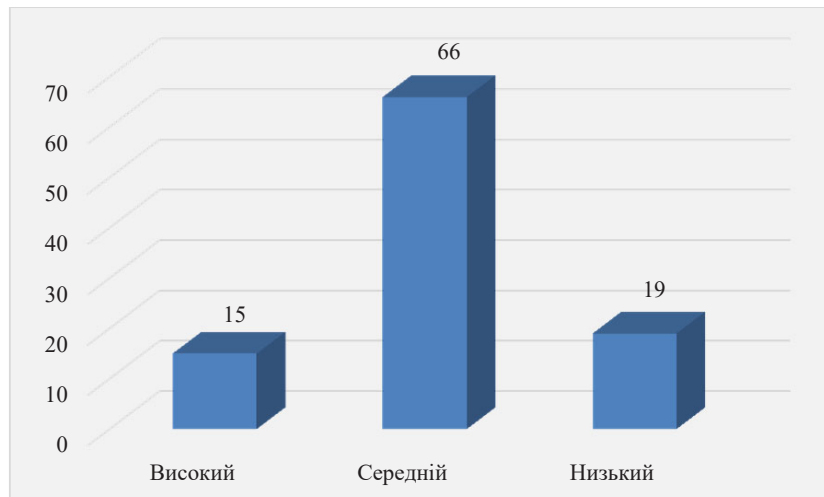

Рис. 3. Рівні розвитку перфекціонізму досліджуваних (у %)

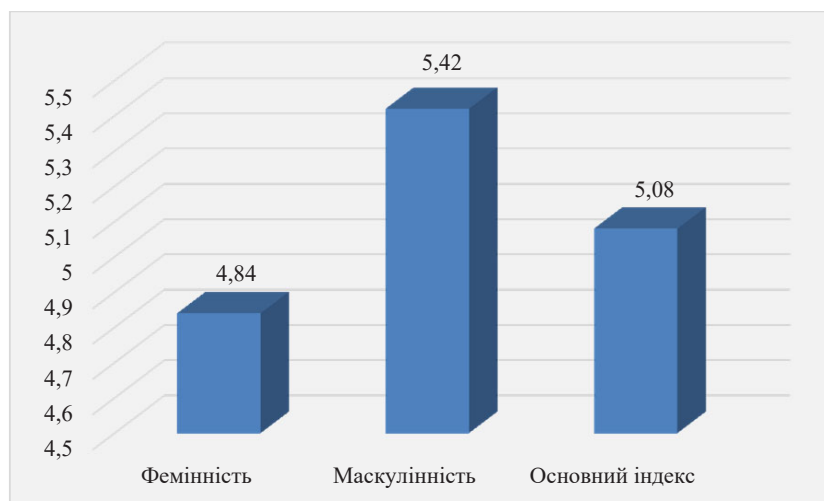

Рис. 4. Середні значення показників психологічної статі досліджуваних (у балах)

Виявлення типів психологічної статі продемонструвало, що найчастіше у розглядуваній вибірці опитаних педагогів властивий прояв андрогінності (5,08 – основний індекс) за переважання показника шкали «маскулінність» (5,42). На перший погляд, результат видається неочікуваним. Однак вікові особливості періоду пізньої дорослості та специфіка професії вчителя накладають свій відбиток. Отже, маскулінність у цьому випадку вказує на витривалість, рішучість і високий рівень працездатності представників поважного товариства.

Із метою з'ясування зв'язків між діагностичними змінними методик, а також виявлення характерних особливостей рефлексивно-феноменологічних корелят життєздійснення респондентів було проведено кореляційний аналіз (за Ч. Пірсоном), результати якого відображено в табл. 2.

Встановлено статистично значущий ($p = 0,01$) додатний кореляційний зв'язок між такими показниками:

- відволіканням і уникненням ($r = 0,800$);
- соціальним відволіканням і уникненням ($r = 0,773$), відволіканням ($r = 0,427$);
- соціально приписаним перфекціонізмом і перфекціонізмом, орієнтованим на інших ($r = 0,517$);
- загальним рівнем перфекціонізму та перфекціонізмом, орієнтованим на інших ($r = 0,781$), соціально приписаним перфекціонізмом ($r = 0,663$) і перфекціонізмом, орієнтованим на себе ($r = 0,655$);
- основним індексом (андрогінністю) і фемінністю ($r = 0,509$);
- а також негативна кореляція ($p = 0,01$) між:

- основним індексом (андрогінністю) і маскулінністю ($r = -0,889$);
- фемінністю й уникненням ($r = -0,388$), соціальним відволіканням ($r = -0,371$);
- фемінністю і відволіканням ($r = -0,293$), при $p = 0,05$.

Отже, за методиками «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях», «Полівимірна шкала перфекціонізму» та «Дослідження маскулінності-фемінності особистості» (складники 3–5, 6–9 і 10–12 відповідно, табл. 2), існує сильна позитивна внутрітестова кореляція, тобто показники цих методик пов'язані прямо пропорційно: зі збільшенням одного зростає і значення іншого. Зауважимо, що в першій методиці простежується кореляційний зв'язок лише між копінгам «відволікання» й «уникнення», натомість подібного між стратегіями «розв'язання задачі» та «емоції» не спостерігається.

Досліджувані цієї вибірки беруть активну участь у побудові життєвих планів і реалізації задуманих проєктів.

Висновки. За результатами емпіричного дослідження можна висновувати про те, що: 1) домінуючою і конструктивною копінг-стратегією в педагогів початкової освіти є «розв'язання завдання», яка передбачає тверезу оцінку ситуації та вирішення певної проблеми без особливих емоцій і допомоги навколишніх; 2) серед складників перфекціонізму домінує соціально-приписаний перфекціонізм, або соціально-нормований, що, на нашу думку, пов'язано зі специфікою професії досліджуваних; загалом у вибірці превалює середній рівень перфекціонізму; 3) у контексті типів психологічної

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між змінними методик

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	*											
2	,222	*										
3	,136	,031	*									
4	,108	,053	,800**	*								
5	,109	,068	,773**	,427**	*							
6	-,089	-,139	-,234	-,219	-,245	*						
7	,047	-,169	,033	-,070	,108	,189	*					
8	,051	-,004	-,022	-,084	,120	,148	,517**	*				
9	,013	-,150	-,093	-,190	,008	,655**	,781**	,663**	*			
10	-,233	-,177	-,388**	-,293*	-,371**	-,147	,128	-,109	-,097	*		
11	,093	-,020	-,109	,042	-,092	,010	-,006	-,120	-,024	-,109	*	
12	-,170	-,024	-,040	-,131	-,029	-,057	,065	,106	,013	,509**	-,889**	*

Примітка. 1 – розв'язання задачі, 2 – емоції, 3 – уникнення, 4 – відволікання, 5 – соціальне відволікання (складники методики «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях»); 6 – перфекціонізм, орієнтований на себе, 7 – перфекціонізм, орієнтований на інших, 8 – соціально приписаний перфекціонізм, 9 – загальний рівень перфекціонізму (шкали опитувальника «Полівимірна шкала перфекціонізму»); 10 – фемінність, 11 – маскулінність, 12 – основний індекс (змінні тесту «Дослідження маскулінності-фемінності особистості»); ** – кореляція значуща на рівні $p=0,01$ (2-сторон.); * – кореляція значуща на рівні $p=0,05$ (2-сторон.).

статі в опитаних педагогів зафіксовано прояв андрогінності – основний індекс за переважання показника шкали «маскуліність»; 4) виявлені внутрітестові кореляційні зв'язки є закономірними; єдина міжтестова негативна кореляція свідчить про те, що

риси психологічної фемінності нічого спільного з непродуктивними копінгамі в даному випадку не мають. *Перспективи* подальших наукових розвідок вбачаємо в емпіричному дослідженні цієї проблеми в представників інших вікових категорій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гридковець Л.М. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2019. 43 с.
2. Гуляє І.А. Аксиопсихологічне проектування життєвих досягнень особистості. Київ : «Видавництво Людмила», 2020. 448 с.
3. Казанжи М.Й. Самоздійснення особистості: сутність і специфічні характеристики. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 1. С. 27–33. URL: DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-4> (дата звернення: 18.07.2022).
4. Карпенко Є. Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості: монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2020. 434 с.
5. Карпенко З. Аксиологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
6. Семиліт М.В. Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Северодонецьк, 2021. 434 с.
7. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 508 с.
8. Фурман А.В. Архітекtonіка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 7–94. URL: DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007> (дата звернення: 21.07.2022).
9. Чепелева Н. Самопроектування особистості у дискурсивному просторі: монографія. Київ : Педагогічна думка, 2016. 232 с.
10. Щедровицький Г.П. Зasadничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 95–126. URL: DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095> (дата звернення: 21.07.2022).
11. Popovych, I., Blyskun, O., Hulias, I., Shcherbyna, V., Batasheva, N., Aleksieieva, M., Chala, T. Psychological Semantic Parameters of Adolescents' Conformism in the Measurement of Value Orientations. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021a. 13(2). 167–184. URL: DOI: <https://doi.org/10.18662/trem/13.2/416> (дата звернення: 18.07.2022).
12. Popovych, I., Shcherbyna, V., Sultanova, L., Hulias, I., Mamchur, I. Investigación de propiedades de expectativas de futuros especialistas de perfil socioeconómico. *Revista Amazonia Investiga*. 2021b. Vol: 10(39). 40–49. URL: DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.4> (дата звернення: 18.07.2022).

REFERENCES:

1. Hrydkovets, L.M. (2019). *Psykhologo-pedahohichni chynnyky rodynnoyi determinatsiyi osobystisnykh kryz* [Psychological and Pedagogical Factors of Family Determinants in Personal Crises]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
2. Hulias, I.A. (2020). *Aksiopsykhologichne proyektuvannya zhyttyevykh dosyahnen' osobystosti* [Axiopsychological design of life achievements of the person]: monograph. Kyiv: Lyudmila Publishing House [in Ukrainian].
3. Kazanzhy, M.Y. (2020). *Samozdiysnennya osobystosti: sutnist' i spetsyfichni kharakterystyky* [Self-realization of the individual: essence and specific characteristics]. *Naukovyy visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya «Psykhologichni nauky» – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 1, 27–33 [in Ukrainian].
4. Karpenko, Y. (2020). *Emotsiynnyy intelekt u dyskursi zhyttyezdiysnennya osobystosti* [Emotional intelligence in the discourse of life of the personality]: monograph. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University [in Ukrainian].
5. Karpenko, Z. (2018). *Aksiologichna psykhologhiya osobystosti* [Axiological psychology of personality]. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University [in Ukrainian].
6. Semylyt, M.V. (2021). *Sotsial'no-psykhologichni zasady proektuvannya zhyttyevoho shlyakhu osobystosti* [Social-psychological principles of designing the life path of the personality]. *Doctor's thesis*. Severodonetsk [in Ukrainian].
7. Furman, A.A. (2017). *Psykhologhiya smyslozhzyttyevoho rozvytku osobystosti* [Psychology of meaningful life development of personality]: monograph. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
8. Furman, A.V. (2022). *Arkhitektonika teoriyi diyal'nosti: refleksyvno-vchynkovyy stsenariy metametodolohuvannya* [Architecture of the theory of activity: a reflexive-action scenario of meta-methodology]. *Psykhologhiya i suspil'stvo – Psychology and society*, 1, 7–94. <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007> [in Ukrainian].
9. Chepeleva, N. (2016). *Samoprojektuvannya osobystosti u dyskursyvnomu prostori* [Self-design of personality in discursive space]. Kyiv : Pedahohichna Dumka [in Ukrainian].

10. Shchedrovyts'kyu, H.P. (2022). Zasadnychi uyavlennya ta katehoriyni zasoby teoriiy diyal'nosti [Basic concepts and categorical tools of activity theory]. *Psykhologhiya i suspil'stvo – Psychology and society*, 1, 95–126. <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095> [in Ukrainian].
11. Popovych, I., Blyskun, O., Hulas, I., Shcherbyna, V., Batasheva, N., Aleksieieva, M., & Chala, T. (2021a). Psychological Semantic Parameters of Adolescents' Conformism in the Measurement of Value Orientations. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 13(2), 167-184. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.2/416>
12. Popovych, I., Shcherbyna, V., Sultanova, L., Hulas, I., & Mamchur, I. (2021b). Investigación de propiedades de expectativas de futuros especialistas de perfil sacionómico. *Revista Amazonia Investiga*, 10(39), 40–49. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.4>

Стаття надійшла до редакції 25.07.2022.
The article was received 25 July 2022.

УДК 159.922.6:616.895"364"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-9>

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ТРАВМ ВІЙНИ: ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД

Кузікова Світлана Борисівна,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

kuzikova_svetlana@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2574-9985>

Зливков Валерій Лавтентійович,
кандидат психологічних наук, доцент
завідувач лабораторії методології і теорії психології

*Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної академії
педагогічних наук України*

vzlivkov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8404-8866>

Лукомська Світлана Олексіївна,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології

*Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної академії
педагогічних наук України*

svitluk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0360-6484>

Статтю присвячено проблемі інтегративного підходу до визначення особливостей переживання множинних травм російсько-української війни.

Мета статті – емпіричне вивчення вікових особливостей переживання травм війни в контексті інтеграції психологічних знань про особистість у кризових ситуаціях.

Методи дослідження: Госпітальна шкала тривоги і депресії (HADS, A.S. Zigmond і R.P. Snaith, 1983, адаптація А.В. Андрущенко, 2003), опитувальник симптомів ПТСР PCL-5 (F.W. Weathers, B. T. Litz, T. M. Keane, 2013), опитувальник реакцій горювання (HGRC, N. S. Hogan, 2001), опитувальник соціальної підтримки (ISS, N. S. Hogan, L. A. Schmidt, 2016). У даному дослідженні ми порівняли травми війни осіб віком від 13 до 70 років, які перебували в зоні активних бойових дій, залишали її шляхом внутрішньої міграції та були у своїх містах і селищах у тимчасовій окупації (Київська, Сумська, Харківська області України), всього у дослідженні взяли участь 328 осіб.

Результати дослідження: досліджуваним незалежно від віку властиві такі травми війни, як відокремленість від членів сім'ї, численні смерті членів родини і друзів, зруйновані будинки та смерть домашніх тварин; найбільше травми війни вплинули на систему цінностей та переконань підлітків та молоді, які чи не вперше в житті стикнулися з неконтрольованим світом, звідси ми можемо констатувати наявність моральної травми, за відсутності симптомів ПТСР. Існують негативні статистично значущі кореляції соціальної підтримки з показниками PCL-5, зокрема уникнення та інтрузій, а також з симптомами депресії Госпітальної шкали HADS.

Висновки: у всіх учасників дослідження наявні травматичні події, які зумовлюють роздратованість, підвищену збудливість, проблеми зі сном та з харчовою поведінкою, однак не призводять до посттравматичних розладів; переважна більшість досліджуваних віком до 50 років мобілізовані для подальшої боротьби за перемогу, симптоми ПТСР у них виражені несуттєво, так само як і провина, гнів, відчай, що супроводжують травматичні втрати, натомість, особи старші 50 років важко адаптуються до нового місця проживання, більше прив'язані до своїх будинків і домашніх господарств, розлука з якими супроводжується у них відчаєм і панічними реакціями.

Ключові слова: травматичний стрес, ПТСР, горе, втрата, війна, особистість.

AGE PARTICULARITIES OF WAR TRAUMA EXPERIENCES: INTEGRATIVE APPROACH

Kuzikova Svitlana Borysivna,

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Psychology

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

kuzikova_svetlana@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2574-9985>

Zlyvko Valeriy Lavrentievich,

Candidate of Psychological Sciences,

Head of Laboratory Methodology and Theory of Psychology

G. S. Kostuk's Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

vzlivkov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8404-8866>

Lukomska Svitlana Oleksiyvna,

Candidate of Psychological Sciences,

Senior Researcher of Laboratory Methodology and Theory of Psychology

G. S. Kostuk's Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

svitluk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0360-6484>

The article is devoted to the problem of an integrative approach to determining the specifics of experiencing multiple traumas of the Russian-Ukrainian war. War encompasses all possible elements of trauma, its impact is long-lasting and, in our conditions, unpredictable in duration and intensity.

The **purpose** of the article is an empirical study of the age-specific peculiarities of war trauma experiencing in the context of psychological knowledge about personality in crisis situations integration.

Research methods: Hospital scale of anxiety and depression (HADS, Zigmond, Snaith, 1983), PCL-5 (Weathers, Litz, Keane, 2013), questionnaire of grief reactions (HGRC, Hogan, 2001), Inventory of Social Support (Hogan, Schmidt, 2016). In this study, we compared the war traumas of persons aged 13 to 70 who were in the zone of active hostilities, left it through internal migration, and were in their cities and towns under temporary occupation (Kyiv, Sumy, Kharkiv region), in total 328 people participated in the study.

Results of the study: regardless of age, such war traumas as separation from family members, numerous deaths of family members and friends, destroyed houses, and the death of pets are characteristic of the subjects, regardless of age; most of all, war trauma affected the system of values and beliefs of teenagers and young people who, for almost the first time in their lives, encountered an uncontrolled world, in them we can state the presence of moral trauma, in the absence of PTSD symptoms. There are statistically significant negative correlations of social support with PCL-5 scores, particularly avoidance and intrusions, and with HADS depressive symptoms.

Conclusions: all study participants have traumatic events that cause irritability, increased excitability, problems with sleep and eating behavior, but do not lead to post-traumatic disorders; the vast majority of subjects under the age of 50 are mobilized for further struggle for victory, PTSD symptoms are not significantly expressed in them, as well as guilt, anger, despair accompanying traumatic losses, on the other hand, those over 50 have difficulty adapting to a new place of residence, more attached to their homes and households, separation from which is accompanied by despair and panic reactions.

Key words: *traumatic stress, PTSD, grief, loss, war, personality.*

Вступ. Психологічна допомога та підтримка особистості в кризових життєвих ситуаціях завжди були в центрі уваги науковців та практиків. Однак російсько-українська війна, яка набула широких масштабів у лютому 2022 року і триває дотепер, поставила перед психологами нові виклики, зокрема зумовлені необхідністю створення власної системи психологічної допомоги дітям і дорослим, постраждалим від воєнних дій. Війна охоплює всі можливі елементи травми, її вплив є тривалим і, в наших умовах, непередбачуваним за поширеністю

та інтенсивністю. Окрім ризиків фізичного ушкодження та безпосередньої загрози життю, особистість зазнає множинних і хронічних психологічних травм, тобто відбувається раптова та часто масова втрата ресурсів, яка потенційно посилюється з часом.

Натепер ситуація у галузі допомоги цивільним жертвам війни є доволі кризовою: з одного боку, існує накопичений роками зарубіжний досвід, а з іншого – він почасти суперечливий і його складно адаптувати до реалій сучасної України, на території якої війна

ще триває. Унікальність ситуації в Україні полягає насамперед в тому, що дотепер психологічні проблеми жертв збройних конфліктів вивчалися переважно на спільнотах з низьким соціально-психологічним статусом (Сирія, Сомалі, В'єтнам, Камбоджа), тобто в центрі уваги дослідників були особи, які вже в довоєнному житті неодноразово ставали жертвами насильства. Крім того, часто медіатором негативного впливу на їхню психіку було сповідання мусульманської віри та адаптивний фаталізм, а адаптація, відновлення визначалися особливостями колективістських суспільств, а не західних індивідуалістичних культур, однією з яких є Україна. По суті, війна – це більше колективний, а не індивідуальний досвід, а тому не можна ігнорувати руйнування соціальних світів дорослих і дітей, насамперед це стосується зміни світосприйняття на рівні цінностей, втрати відчуття «безпечного і контрольованого світу», який дітям забезпечують саме дорослі.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

У сучасній психологічній науці існують два основні підходи до психологічної підтримки осіб, постраждалих від війни: перший – передбачає психосоціальну та психологічну допомогу окремим або малим групам, він орієнтований на травму та сприяє тому, аби люди швидше впоралися зі своїми стресовими переживаннями (Alipour, Ahmadi, 2020); другий – профілактичний, замість того, щоб зосереджуватися на минулому досвіді, інтервенції спрямовані на вирішення актуальних проблем людей, щоб вони змогли адаптуватися до максимально продуктивного життя у безпечному місці (Silove, 2013). Тобто ми можемо констатувати, що нині у психології екстремальних ситуацій акцент з психопатологічного впливу (ПТСР, депресія, відхилення в розвитку) зміщено на зміну цінностей, життєвих пріоритетів і соціальних стосунків потерпілих від війни.

У даному дослідженні ми базуємось на поняттях посттравматичного стресового розладу, травмівного стресу, травмівного горювання та соціальної підтримки як інтегративного ресурсу зниження негативних впливів травм війни на особистість різного віку.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) виникає як відстрочена або тривала відповідь на стресову подію (коротку або тривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, яке може викликати глибокий стрес майже у кожній людині (Bryant, 2019). Несприятливі фактори, такі як компульсивність, стомлюваність або нервові захворювання в анамнезі, можуть знизити поріг для розвитку синдрому або погіршити перебіг, але вони ніколи не є необхідними або достатніми для пояснення його виникнення. Типові ознаки включають епізоди повторюваних

переживань травмівної події в нав'язливих спогадах, думках або жахах, що з'являються на стійкому тлі почуття заціпеніння, емоційної загальмованості, відчуженості від інших людей, уникнення дій і ситуацій, що нагадують про травму. Зазвичай мають місце перезбудження і виражена надмірна настороженість, підвищена реакція на переляк і безсоння. З вищезазначеними симптомами часто пов'язані тривожність і депресія, не поодинокими є ідеї самогубства. Появі симптомів розладу передують латентний період після травми, що коливається від декількох тижнів до декількох місяців. Перебіг розладу різний, але в більшості випадків настає відновлення. У деяких випадках стан може набути хронічного перебігу на багато років з можливим переходом в стійку зміну особистості.

У дослідженнях, що стосуються питання психічного стану людини після смерті рідних, розглядаються такі поняття, як «горе (grief)», «втрата (bereavement, loss)», «розрада (consolation)». Часто поняття «grief» та «bereavement» перекладаються як горе, горювання, вважаються синонімами, але в останні роки загальноприйнятим є їх розрізнення, так «grief» – це суб'єктивне переживання втрати, емоційні, когнітивні, функціональні та поведінкові реакції на смерть, а «bereavement» – стан, об'єктивний статус відносно померлої людини, позначення факту втрати. Перше поняття за сенсом ширше і стосується не лише смерті близької людини, а й інших видів втрат – молодості, здоров'я, тощо. Відповідно, є ще одне поняття, яке неможливо оминути про аналізі реакцій горювання, це «mourning» – траур, що іноді вживається як синонім страждання та горя, як правило, більш конкретно посиляючись на поведінкові прояви горя, на які впливають соціальні та культурні ритуали, такі як похорони, поминальні дні.

Єдиної загальноприйнятої класифікації періодів горювання на тепер не існує, хоча дослідники відзначають наявність загальних тенденцій в різних періодизаціях цього процесу. У нашому дослідженні ми базуємось на моделі подвійних процесів у вправленні з втратою (DPM, Stroebe, Schut, 2021), яка інтегрує теорію когнітивного стресу та традиційні теорії горя. Спочатку вона розроблялася у контексті втрати одного з подружжя, а потім стала застосовуватися й щодо інших видів втрати й травми в цілому. Згідно з DPM, ефективне вправлення з горюванням охоплює стресори, орієнтовані на втрату (loss-oriented, LO) та стресори, орієнтовані на відновлення (restoration-oriented, RO). Стресори LO означають вправлення із втратою померлої людини (наприклад, переживаючи горе, шукаючи сенс втрати, аналізуючи її). Адаптація до втрати полягає в коливаннях між цими

двома орієнтаціями, що відбувається доти, поки не буде знайдено сенс як у втрачених відносинах, так і в новому (повторно) побудованому житті.

Травмівне горювання частіше трапляється після певних видів смерті, включаючи раптову та несподівану смерть, пов'язану з насильством, смерть в ДТП, в результаті вбивства чи самогубства. Зазвичай травмівне горювання властиве людям, які вважають, що могли б запобігти смерті близького. Ситуації, в яких вижилий був свідком смерті, його власному життю загрожувала небезпека, він стикався зі смертю багатьох людей за невеликий проміжок часу, також можуть спричинити травмівне горювання. У випадку травмівної втрати тяжкості симптоми горя перебиваються симптомами травми. Насправді, оскільки вплив раптової травмівної втрати настільки руйнівний, це часто призводить до симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР), тобто перед виживими стоїть подвійне завдання – оплакувати втрату та впоратися з травмою, яка супроводжувала смерть. Після травмівної втрати симптоми горя, зазвичай, є більш інтенсивними (Bryant, 2019).

Під час війни травмівний стрес і горе завжди виникають одночасно і негативно позначаються на адаптаційних ресурсах особистості (Sagberg, Røen, 2011). Однак, якщо у дорослих ПТСР та ускладнене горювання можуть відбуватися одночасно, у дітей травмівна втрата домінує над реакціями горювання, а тому вимагає першочергової уваги. Наприклад, діти, які стали свідками жорстокої смерті рідних, тортур, руйнувань, можуть страждати від повторюваних нав'язливих образів, які заважають згадувати померлого, особливо позитивні моменти з їхнього життя. Тому насамперед, працюючи з дітьми та підлітками, слід акцентувати на відновленні нетравматичного образу померлого, за допомогою якого діти можуть згадати та запам'ятати позитивний досвід життя із близькою померлою людиною (Alvis, Zhang, Sandler, 2022). Нами розроблено рівнево-часову модель сприяння соціальній адаптації цивільних осіб, які стали свідками бойових дій. Основним компонентом даної моделі є міжособистісна, інструментальна та соціальна підтримка, під якою розуміється задоволення специфічних соціальних потреб: в близькості, захисті, інформації, практичній допомозі, розрядці і заспокоєнні (Morese, Lamm, Bosco, 2019). Ми припускаємо, що соціальна підтримка сприяє мінімізації вираженості посттравматичних симптомів та адаптації особистості різного віку до необхідності виживання в умовах війни.

Загалом дослідження психологічних особливостей травм війни осіб різного віку в Україні лише набувають популярності, пере-

важно вони проводяться з біженцями, які знаходяться на вільних від небезпеки війни територіях, дане ж дослідження є пілотажним, оскільки реалізоване в умовах існування загрози обстрілів на території Київської, Сумської та Харківської областей.

2. Методологія і методи. Для реалізації цілей дослідження нами було використано такі методики: Госпітальна шкала тривоги і депресії (HADS, A.S. Zigmond і R.P. Snaith, 1983, адаптація А.В. Андрущенко, 2003), опитувальник симптомів ПТСР PCL-5 (F.W. Weathers, B. T. Litz, T. M. Keane, 2013), опитувальник реакцій горювання (HGRC, N. S. Hogan, 2001), опитувальник соціальної підтримки (Inventory of Social Support (ISS), N. S. Hogan, L. A. Schmidt, 2016).

Госпітальна шкала тривоги і депресії призначена для оцінки важкості депресії і тривоги в умовах загальномедичної практики, містить 14 пунктів, кожному з яких відповідає чотири варіанти відповідей, що відображають ступінь наростання відповідної симптоматики: норма, межовий стан, помірна виражена тривога/депресія, важка форма тривоги/депресії. Дані методики PCL-5 спрямовані на моніторинг симптомів посттравматичного стресового розладу в процесі медико-психологічної реабілітації і часто використовується для попередньої постановки діагнозу ПТСР. Опитувальник PCL-M містить 17 пунктів, які досліджувані оцінює за 5-бальною шкалою (наскільки часто симптоми, подані в методичці, у нього виявлялися протягом останнього місяця, де 0 – ніколи, 4 – дуже часто). Опитувальник реакцій горювання (HGRC) базується на особистих розповідях людей, які втратили близьких і відчували безнадійність та безглуздість у ранньому горюванні, але були спрямовані на пошук нових сенсів і цілей подальшого життя. Опитувальник соціальної підтримки – це короткий, зручний і одновимірний інструмент, спрямований на оцінку вираженості соціальної підтримки горюючої людини. Складається із п'яти тверджень – атрибутів соціальної підтримки: наявності інших, які знайшли час, щоб вислухати горюючого, можливості відкрито та чесно висловити почуття, відсутності осуду з боку інших, доступності принаймні однієї людини для розмови у будь-який час та отримання допомоги у горюванні. Отримані дані опрацьовано шляхом статистичного аналізу (кореляційний r-критерій Пірсона, t-критерій Стьюдента, U-критерій Манна-Вітні) з подальшою їх якісною інтерпретацією і змістовим узагальненням. Статистична обробка даних та графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS 21.0.

У даному дослідженні ми порівняли травми війни осіб віком від 13 до 70 років, які перебували в зоні активних бойових дій,

залишали її шляхом внутрішньої міграції та були у своїх містах і селищах у тимчасовій окупації (Київська, Сумська, Харківська області України), всього у дослідженні взяли участь 328 осіб, з них 13–18 років – 94 (28,66%), 19–30 років – 66 (20,12%), 31–50 років – 72 (21,95%), 51–70 років – 96 (32,27%). Середній вік досліджуваних становить $47,5 \pm 10,3$ років; жіночої статі – 206 (62,81%), чоловічої статі – 122 (37,19%), зазначимо, що статистично значущих відмінностей між цивільними чоловіками та жінками, які взяли участь у даному дослідженні, нами виявлено не було, найбільше чоловіків представлено у вікових групах до 18 і старше 50 років, ймовірно, це зумовлено тим, що багато чоловіків віком від 20 до 50 років, особливо на території Харківської області, беруть участь у ЗСУ та ТРО.

Ключовими аспектами нашого дослідження визначено наявність множинних травмівних подій, реакції на горе та втрату, зокрема субклінічні тривога та депресія, симптоми ПТСР, наявність соціальної підтримки та її зв'язок із впливом травмівних подій на психологічний стан осіб різного віку.

3. Результати та дискусії. Насамперед нами визначено особливості вираженості симптомів ПТСР за методикою PTSD Checklist for DSM-5 (PCL-5). Даним опитувальником передбачено підрахунок балів за чотири критеріями В (інтрузії), С (уникнення), D

(негативні зміни в емоціях і переконаннях) і Е (збудження). Крім того, констатується наявність критерію А (травмівної події). У табл. представлено результати дослідження за методикою PCL-5, а також частотний аналіз травмівних подій, які цивільні свідки, а й іноді – учасники бойових дій, визначили як найбільш значущі, такі, що потенційно можуть зумовлювати стресові розлади та ПТСР.

Досліджуваним віком від 13 до 18 років найбільше властиві такі травми війни, як відокремленість від членів сім'ї, найчастіше від батька, однак нерідко й переміщення з сиблінгами без обох батьків (97,86%); смерть домашніх тварин (97,88%); переїзд на гірше місце проживання (91,49%) та численні смерті членів родини і друзів (77,65%). Особам від 19 до 30 років найбільше властиві такі травмівні події, як численні смерті членів родини (93,94%), відокремленість від членів сім'ї (95,45%), смерть домашніх тварин (89,39%) і бачити померлих людей на вулицях, у будинках, які лежать там тривалий час (86,36%). Подібна ситуація спостерігається й щодо досліджуваних віком від 31 до 50 років, для яких найбільшими психотравмами стали численні смерті членів родини (94,44%) та смерть домашніх тварин (88,89%). Досліджувані старшого віку у переважній більшості не залишали місць свого постійного проживання, або ж залишали на нетривалий час, втім, для них

Таблиця

Особливості симптомів ПТСР осіб різного віку за методикою PCL-5, а також частотний аналіз травмівних подій досліджуваних

Показники	13–18 років	19–30 років	31–50 років	51–70 років
Середні значення вираженості симптомів ПТСР				
Інтрузії (критерій В)	1,16	2,46	2,87	3,25**
Уникнення (критерій С)	2,19	2,38	2,32	2,94**
Негативні зміни в емоціях і переконаннях (критерій D)	3,19**	0,29	1,19	1,08
Збудження (критерій Е)	3,94**	2,06	2,18	3,67**
Частотний аналіз травмівних подій (Критерій А)				
Переїзд на гірше місце проживання	86 (91,49%)	42 (63,64%)	38 (57,78%)	12 (12,51%)
Зруйнований будинок	62 (65,96%)	36 (54,55%)	49 (68,05%)	74 (77,08%)
Приниження перед іншими людьми	3 (3,19%)	27 (40,91%)	18 (25,01%)	0
Тортури	0	12 (18,19%)	9 (12,51%)	0
Відокремленість від членів сім'ї	92 (97,86%)	63 (95,45%)	51 (70,83%)	46 (47,92%)
Численні смерті членів родини	73 (77,65%)	62 (93,94%)	68 (94,44%)	42 (43,75%)
Бачити померлих людей на вулицях, у будинках, які лежать там тривалий час	29 (30,84%)	57 (86,36%)	53 (73,61%)	37 (38,54%)
Бути свідками з'валтування та інших видів насильства	1 (1,06%)	16 (24,23%)	11 (26,19%)	2 (2,08%)
Смерть домашніх тварин	92 (97,88%)	59 (89,39%)	64 (88,89%)	83 (86,46%)

** відмінності статистично значущі при $p < 0,001$

найбільш значущими травмівними подіями стали зруйнований будинок (77,08%) і смерть домашніх тварин (86,46%).

Ми зазначаємо, що найбільше травм війни зазнали саме підлітки та молодь, втім, внаслідок наявних внутрішніх і зовнішніх ресурсів, вони переважно ефективно адаптувалися до ситуації, що з ними склалася. Травмівна подія (критерій А) статистично значуще корелює лише із критерієм Е (збудження), тобто можемо констатувати, що травмівна подія зумовлює роздратованість, підвищену збудливість, настороженість і проблеми зі сном, але загалом сам факт наявності травмівної події не завжди зумовлює розвиток симптомів ПТСР (оскільки для його діагностики лише одного критерію Е недостатньо).

Найбільше травми війни вплинули на систему цінностей та переконань підлітків та молоді, які чи не вперше в житті стикнулися з неконтрольованим і небезпечним світом, почасти ми можемо констатувати наявність моральної травми саме у молоді. Зазвичай моральна травма стосується негативних наслідків для сумління, коли люди вчиняють, стають свідками або не запобігають діям, які суперечать їхнім особистим цінностям та моральним переконанням. На відміну від психопатології, моральна шкода є нормальною реакцією людини на аномальну травмівну подію. Крім того, для молоді, так само як і для осіб старшого віку (після 50 років), у якості основної реакції на травму виявлено збудження, що часто виражається у панічній поведінці, неможливості заснути (посиленій акустичним нічним терором), проблемах харчової поведінки, зокрема у підлітків після окупації ми неодноразово спостерігали симптоми булімії. Симптоми уникнення та інтрузій найбільше властиві досліджуваним старше 50 років, натомість у осіб віком від 19 до 50 років симптоми ПТСР за методикою PCL-5 статистично значуще не виражені.

За методикою HADS в усіх вікових групах досліджуваних виявлено субклінічно виражену тривогу, так званий межовий стан, однак симптомів депресії у досліджуваних не спостерігалось (враховуємо специфіку дослідження, яке проводилося під час війни, коли мобілізація усіх особистісних ресурсів максимальна). Панічна поведінка, мається на увазі не лише панічні напади, які також дуже властиві досліджуваним, а й тривога та психосоматичні симптоми, включаючи головні болі, болі в животі та болі в спині, властива більше молоді та особам до 40 років, тоді як розпач характерний для всіх досліджуваних, однак особливо старших 50 років, для яких розпач позитивно корелює зі збудженням ($r=0,794$) та інтрузіями ($r=0,691$). Натомість провина (провина особи, яка вижила, врятувалася),

гнів та відстороненість більше притаманні досліджуваним віком від 30 до 50 років, особливо якщо вони проживають в тилу, де поодинокі повітряні тривоги і відсутні руйнування внаслідок ракетних обстрілів. Ми констатуємо, що концептуально пункти Опитувальника соціальної підтримки представляють ступінь, за яким горючий сприймає, що є принаймні одна людина, яка знайде час, щоб беззаперечно вислухати його, поки вони щиро і чесно висловлюють свої думки та почуття про горе. Існують негативні статистично значущі кореляції соціальної підтримки та показниками PCL-5, зокрема уникнення та інтрузій, а також з симптомами депресії Госпітальної шкали HADS. Відповідно, депресія та уникнення травмівних подій і горювання негативно пов'язані з наявністю соціальної підтримки. Найсильніший зв'язок між соціальною підтримкою та особистісним зростанням був зафіксований через 2,5 місяці після втрати, однак при цьому людина вже тривалий час перебувала на безпечній від війни території. Іншими словами, соціальна підтримка знижує інтенсивність горювання, тим самим відкриваючи можливості посттравматичного зростання особистості після нього.

Висновки. Отже, досліджуваним незалежно від віку властиві такі травми війни, як відокремленість від членів сім'ї, численні смерті членів родини і друзів, зруйновані будинки та смерть домашніх тварин. Найбільше травми війни вплинули на систему цінностей та переконань підлітків та молоді, однак симптоми ПТСР більше властиві досліджуваним старшим 50 років, у яких спостерігається нестача внутрішніх і зовнішніх ресурсів (соціальної підтримки). Нами доведено, що модель соціальної підтримки, розроблена нами для учасників бойових дій, з якими ми працювали у 2014–2020 роках, релевантна для використання із цивільними особами різного віку під час нинішньої широкомасштабної війни. Дана модель базується на послідовних посттравматичних періодах, коли розширюється система соціальних зв'язків: від обмежених в гострий адаптаційний період, коли близьке оточення виконує практично всі функції, до поступової диференціації зв'язків за рахунок включення в групу індивідів зі спільним травмівним досвідом в якості члена цієї групи в адаптаційний період і інші соціальні групи в період резилентно-інтеграційний. Ми наголошуємо на необхідності вивчення найкращих світових практик надання психологічної допомоги жертвам війни, а у разі їх відсутності – створення та поширення своїх власних, оскільки досвід України значною мірою є унікальним та стане в нагоді психологам різних країн, де потенційно ймовірні збройні конфлікти. Дане завдання є важливою перспективою подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Alipour F., Ahmadi, S. Social support and posttraumatic stress disorder (PTSD) in earthquake survivors: A systematic review. *Social Work in Mental Health*. 2020. Vol. 18(5). P. 501–514.
2. Alvis L., Zhang N., Sandler I. N., Kaplow J. B. Developmental Manifestations of Grief in Children and Adolescents: Caregivers as Key Grief Facilitators. *Journal of Child & Adolescent Trauma*. 2022. Vol. 1. P. 1–11.
3. Bryant R. A. Post-traumatic stress disorder: a state-of-the-art review of evidence and challenges. *World Psychiatry*. 2019. Vol. 18(3). P. 259–269.
4. Morese R., Lamm C., Bosco F. M., Valentini M. C., Silani G. Social support modulates the neural correlates underlying social exclusion. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*. 2019. Vol. 14(6). P. 633–643.
5. Sagberg S., Røen I. Social practices of encountering death: a discussion of spiritual health in grief and the significance of worldview. *International Journal of Children's Spirituality*. 2011. Vol. 16(4). P. 347–360.
6. Silove D. The ADAPT model: a conceptual framework for mental health and psychosocial programming in post conflict settings. *Intervention*. 2013. Vol. 11(3). P. 237–248.
7. Stroebe M., Schut H. Bereavement in times of COVID-19: A review and theoretical framework. *OMEGA-Journal of Death and Dying*. 2021. Vol. 82(3). P. 500–522.

REFERENCES:

1. Alipour, F., & Ahmadi, S. (2020). Social support and posttraumatic stress disorder (PTSD) in earthquake survivors: A systematic review. *Social Work in Mental Health*, 18(5), 501–514.
2. Alvis, L., Zhang, N., Sandler, I. N., & Kaplow, J. B. (2022). Developmental Manifestations of Grief in Children and Adolescents: Caregivers as Key Grief Facilitators. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 1–11.
3. Bryant, R. A. (2019). Post-traumatic stress disorder: a state-of-the-art review of evidence and challenges. *World psychiatry*, 18(3), 259–269.
4. Morese, R., Lamm, C., Bosco, F. M., Valentini, M. C., & Silani, G. (2019). Social support modulates the neural correlates underlying social exclusion. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 14(6), 633–643.
5. Sagberg, S., & Røen, I. (2011). Social practices of encountering death: a discussion of spiritual health in grief and the significance of worldview. *International Journal of Children's Spirituality*, 16(4), 347–360.
6. Silove, D. (2013). The ADAPT model: a conceptual framework for mental health and psychosocial programming in post conflict settings. *Intervention*, 11(3), 237–248.
7. Stroebe, M., & Schut, H. (2021). Bereavement in times of COVID-19: A review and theoretical framework. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 82(3), 500–522.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2022.
The article was received 27 July 2022.

СЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ;
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 316.362.32-057.87:316.362.1-055.52-055.62:37.018.1
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-10>

**УСВІДОМЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ЯК ЧИННИК ІНТЕРНАЛЬНОСТІ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

Бабатіна Світлана Іванівна,
кандидат психологічних наук, доцент
Херсонський державний університет
svetababatina@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7241-2010>

Казібекова Вікторія Федорівна,
кандидат психологічних наук, доцент
Херсонський державний університет
vitasok69@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8707-2514>

Метою дослідження є встановлення взаємозв'язку між уявленнями молоді про стиль сімейного виховання у батьківській родині та показниками загальної інтернальності як здатності брати відповідальність за результати та наслідки своєї діяльності. В основу покладений науковий підхід до конструювання життєвих проєктів Є.В. Чорного, О.Р. Тучиної. На думку авторів, існує біполярна модель детермінації життя людини, де одним полюсом є репресивність як набір потенційних або реальних практик, технологій, які пригнічують чи несуть загрозу придушення людини, її суб'єктності, індивідуальності, свободи, а іншим полюсом є пермісивність (англ. permission – дозволяти). Застосовано **методи** дослідження: Методика «Рівень суб'єктивного контролю» (Є.Ф. Бажин, Л.М. Еткінд); Опитувальник «Стилі батьківського ставлення: репресивність / пермісивність» (Є.В. Чорний).

Результати. Встановлено, що поняття «тип сімейного виховання», «стиль батьківського ставлення», «батьківська позиція» є близькими за змістом. Стиль батьківського ставлення – це інтегральне багатомірне утворення, в якому виокремлюються емоційна складова частина (почуттєве ставлення до дитини), когнітивна складова частина (уявлення про дитину, про себе в ролі батьків, про сімейну ситуацію в цілому), поведінкова складова частина відображає готовність до певних дій та реальні дії по відношенню до дитини.

Висновки. З'ясовано, що уявлення студентської молоді про стиль виховання у батьківській родині на статистично значущому рівні пов'язані із показником загальної інтернальності, тобто юнаки, які вважають, що їх виховували у відкритій, партнерській, довірчій атмосфері, більшою мірою у дорослому віці здатні брати на себе відповідальність за свої дії, їх результати та наслідки.

Ключові слова: *стиль батьківського ставлення, стиль сімейного виховання, сімейні взаємини, соціально-психологічні чинники, інтернальність, нуклеарна сім'я, особистісні характеристики юнацького віку, взаємодія, стосунки у родині.*

THE AWARENESS OF THE PARENTAL POSITION AS A FACTOR OF THE STUDENT YOUTH'S INTERNALITY

Babatina Svitlana Ivanovna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

Kherson State University

svetababatina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7241-2010>

Kazibekova Viktoriia Fedorivna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

Kherson State University

vitasok69@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8707-2514>

The aim of the study is to establish the relationship between the youth's ideas about the style of family upbringing in the parental family and the indicators of general internality as the ability to take responsibility for the results and consequences of their activities. The scientific approach to the construction of life projects by E.V. Cherny, O.R. Tuchina has been taken as a basis. According to the authors' opinion, there is a bipolar model of the human life determination, where one pole is repressiveness as a set of the potential or actual practices, and technologies, which oppress or carry a threat to suppress a person, their subjectivity, individuality, freedom, the other pole is permissiveness (Engl. permission – to allow).

The research **methods** have been applied: The methodology 'The level of subjective control' (E.F. Bazhin, L.M. Etkind); The questionnaire 'The styles of parental attitude: repressiveness/permissiveness' (E.V. Chernyi).

The results. It has been established that the concepts 'type of family upbringing', 'style of parental attitude', and 'parental position' are close in content. The style of parental attitude is an integral multi-dimensional formation, in which the emotional component is highlighted (feeling attitude towards the child), the cognitive component (the idea of the child, of oneself as parents, of the family situation in general), the behavioral component reflects the readiness for certain actions, and real actions towards the child.

The conclusions. It has been found out that the student youth's ideas about the upbringing style in the parental family are related to the indicator of general internality at a statistically significant level; that is, the young people, who believe that they were brought up in an open, partnership, trusting atmosphere, to a greater extent in adulthood, are able to take responsibility for their actions, their results and consequences.

Key words: *parental attitude style, family upbringing style, family relations, socio-psychological factors, internality, nuclear family, interaction, family relations.*

Вступ. Інтерес до етапу юності зумовлений тим, що він характеризується особливими обставинами. Перед юнаками та дівчатами постає завдання сепарації, формування власного життєвого стилю, реальної самостійності, професіоналізації. Проте можна говорити, що ці процеси розпочато, але вони ще не є завершеними – вплив сім'ї, її правил та установок, особливостей батьківської поведінки ще залишається достатньо сильним.

Позитивний дитячий досвід, який існує у дорослому віці у вигляді уявлень про себе як про здібну, компетентну та самостійну особистість, є ресурсом для більш впевненої та організованої поведінки. Навпаки, уявлення про себе як про невмілу, несамостійну людину є загрозою при організації поведінки через прояви невпевненості, тривожності, залежності.

У перехідному періоді юнаки стикаються з викликами постійно змінюваного світу, з необхідністю пристосовуватися до змін у відносинах з друзями, сім'єю, суспільством. Мотивація поведінки в юнацькому віці може

бути як внутрішньою, так і зовнішньою, тому цікавим є встановлення впливу на таку поведінку стилю батьківського виховання. Стабільність, постійність, послідовність, незмінність стилю батьківського виховання сприяє формуванню інтернального способу реагування, коли батьки є авторитетними в уявленні юнаків. Цікавим є те, що непослідовний стиль батьківського виховання, який передбачає поєднання авторитету та поблажливості батьків, також сприяє формуванню у підлітків внутрішньої позиції. Таким чином, актуальним є питання впливу уявлення про стиль виховання у батьківській родині на загальну інтернальність молоді.

Теоретичне обґрунтування проблеми. У психології поняття «стиль батьківського ставлення», «тип сімейного виховання», «батьківська позиція» розглядаються як близькі за змістом. У дослідженні під сімейним стилем виховання розуміємо багатовимірне утворення, в якому виокремлюються емоційна, когнітивна, поведінкова складові. Л.Б. Шнейдер описує сімейне ставлення як соціально-психологічний

феномен, що містить у собі сучасні та міфологічні знання, колективні та індивідуальні чинники (Шнейдер, 2010).

Вперше проблема була вивчена А. Адлером стосовно життєвого стилю, він описував негативні історії дитинства, на базі яких дитина створює певні уявлення про життя. Ці прояви деструктивного стилю заважають розвитку у дитини соціального інтересу, можливостей виявляти інтерес до інших людей та брати участь в їх житті. Він акцентував увагу, що вседозволеність з боку батьків призводить до розвитку неадекватних уявлень про самого себе, про світ навколо, продуктивні методи взаємодії з іншими людьми. Емоційно відторгнені діти знецінюють власні сили та можливості, схильні до гіперболізації життєвих проблем, зростає ймовірність виникнення складнощів у взаємовідносинах (за: Яблонська, 2013).

Н.Д. Володарська, І.І. Карабаєва, аналізуючи класифікації стилів батьківського ставлення, зазначають, що стиль ставлення до дитини залежить від життєвого стилю батьків як особистостей, тобто від сенсу, який надає людина світові, її спрямувань, цілей, переконань, способів вирішення життєвих проблем. У свою чергу, стиль батьківського ставлення впливає на формування життєвого стилю дитини (Володарська, Карабаєва, 2021). Автори розглядають традиційну класифікацію стилів у відносинах «мати – дитина»:

1. Співпраця. У спілкуванні дитини з мамою домінують підтримуючі стосунки, взаємоповажливість.

2. Ізоляція. Спільні рішення у сім'ї не обговорюються. Дитина не відкриває для батьків власні переживання та емоції.

3. Конкуренція. Партнери суперничають один з одним, висловлюють критику, реалізуючи самоствердження та симбіотичну прив'язаність.

4. Псевдоспівпраця. Партнери демонструють егоцентризм, мотивація спільних рішень скоріше є ігровою, а не діловою.

Найбільш сприятливим є стиль співпраці, при якому, будуючи взаємовідносини з дитиною, батьки виділяють дитині простір для самостійності, надають підтримку у тих ситуаціях, де це є необхідним, при цьому дитина знає про проблеми в сім'ї, має право голосу, і проблемна ситуація вирішується із врахуванням її думки.

К.В. Волкова, Т.В. Разина, відмічаючи роль виховного впливу на характерологічні особливості індивідуальності дитини, називають такі типи невірного виховання: 1. Неприйняття індивідуальності дитини, яке поєднується з суворим контролем, з нав'язуванням свого типу поведінки. 2. Гіперсоціалізуюче виховання відображається у тривожній концепції

батьків стосовно самопочуття дитини, її соціального статусу серед друзів, в очікуванні успіхів у школі. 3. Егоцентричне виховання передбачає культивування інтересу всіх членів сім'ї на дитині (кумир сім'ї) (Волкова, Разина, 2017).

Цікавою є класифікація певних відхилень у стилях виховання, яка запропонована А.Є. Лічко та Е.Г. Ейдемільлером:

– Гіпопротекція, характеризується браком опіки та контролю, маленку дитину залишають без нагляду, не виявляють інтересу до справ дитини, батьки нібито виключені із життя дитини, що може призводити до асоціальної поведінки через незадоволеність потреб дитини у прив'язаності та любові.

– Домінуюча гіперпротекція проявляється у загостреній турботі, зайвій опіці, дрібному контролі, заборонах, обмеженнях тощо. Дитина виявляється повністю не готовою до відповідальності та самостійності, це призводить до явної емансипації або до невміння захистити себе та безініціативності.

– Потураюча гіперпротекція, коли виховують «кумира сім'ї», батьки бажать звільнити дитину від усіх складнощів життя, всі бажання задовольняють, обожають, захоплюються мінімальними успіхами. Результатом може бути прагнення до лідерства при недостатньому розвитку наполегливості та здатності спиратися на власні сили.

– Емоційне відторгнення, ігноруються потреби дитини, дитина заважає батькам, вони сприймають її як перешкоду, висловлюють обурення та роздратування.

– Жорстоке ставлення, батьки можуть впливати на дитину за допомогою сили, ворожості, холодності, невдоволення тощо.

– Підвищена моральна відповідальність, від дитини вимагають відповідальності, порядності, чесності, почуття боргу, які часто не відповідають віковим можливостям (за: Яблонська, 2013).

Узагальнюючи різні підходи до класифікації типів батьківського ставлення, можна поділити їх на дві великі групи:

1. *Деструктивний стиль* ставлення до дитини призводить до її невротизації, у свою чергу, такий стиль залежить від таких рис особистості батьків як гіперсоціалізація та сензитивність. Під сензитивністю розуміємо підвищену афектацію, вразливість, схильність сприймати все «близько до серця», образливість; під гіперсоціалізацією – загострене почуття обов'язку, складність прийняти компроміс, обов'язковість. Крім того, деструктивність по відношенню до дитини виражається у батьків відсутністю відкритості, невимушеності у спілкуванні, безпосередності, що містить у собі психотравмувальний досвід у міжособистісних відносинах.

2. На *конструктивний стиль* ставлення батьків до дитини впливають такі риси особистості: прагнення пізнати свою здібності; подолання егоцентризму через залученість до діяльності, мета якої знаходиться поза самою людиною; творчість; здатність до живого та повного переживання, помірний тривожність; здатність брати на себе відповідальність; здатність до самоаналізу, схильність до рефлексії (Berkien, Louwerse, Verhulst, & Van der Ende, 2012; Hovee, Dubas, Gerris, Van der Laan, & Smeenk, 2011).

Отже, аналізування різних стилів ставлення до дитини дозволяє зробити висновок про те, що існує безпосередній зв'язок між стилем поведінки батьків та формуванням особистісних характеристик дитини.

Батьки як перші значущі дорослі у житті дитини є для неї зразками поведінки та міжособистісного спілкування. До того часу, поки дитина не опанувала критичне мислення та можливість для порівняння, вона приймає моделі взаємостосунків батьків як безумовно вірні, навіть коли дитина внутрішньо з ними не згодна. Цей процес має назву інтроєкція, а некритично прийняті моделі, установки, цінності – інтроєктами. Протиріччя між інтроєктами та почуттями викликає емоційну напругу, яка досягає свого піку у кризі 15 років у зв'язку з послабленням авторитету батьків, із виникненням самосвідомості на основі особистісної рефлексії та потреби у саморозумінні (Barnes, Hoffman, & Welte, 2006; Lam, 2012).

Аналогічну концепцію, яка ґрунтується на епігенетичному принципі, запропонував Е. Еріксон. Згідно з його теорією, на кожному новому етапі розвитку людини виникають нові явища та властивості, яких не було на попередніх стадіях процесу. Перехід до нової фази розвитку відбувається у формі «нормативної кризи», яка ззовні нагадує патологічні явища, проте насправді виражає нормальні труднощі дорослішання. Перехід до нової фази є можливим тільки на основі розв'язання основного протиріччя. Якщо вони не розв'язуються, то пізніше це може впливати на розвиток особистості. Успішність перебігу кризи багато у чому залежить від батьків, оскільки завданням батьків є сприяння розвитку самостійності. Від них вимагається гнучкість та чуйність до вікових змін, щоб своєчасно регулювати свою виховну діяльність, в якій основною координатою є континуум між обмеженням дитини та наданням свободи (Еріксон, 1996).

О.І. Захаров пропонує п'ять параметрів, які визначають зміст виховного процесу. Основним параметром є інтенсивність емоційного контакту, залежно від якого виникають такі типи ставлень, які гіперопіка, гіпоопіка, прийняття та неприйняття. Другий пара-

метр є контроль, який може бути таким, що дозволяє, ситуативним та обмежувальним. Наступним параметром автор виділив послідовність – непослідовність у висуванні вимог. Також О.І. Захаров описує такі параметри, як міра емоційної стійкості батьків у спільних переживаннях з дитиною, міра тривожності батьків у взаємодії з дитиною (за: Шнейдер, 2010). Особливості формування та засвоєння сімейних цінностей розглянуто у наукових працях О.Є. Блинової, В.Ф. Казібекової, Н.І. Тавровецької (Блинова, 2021; Казібекова, 2021; Тавровецька, 2021).

Центральним конструктом, який поєднує емоційний, поведінковий та когнітивний компоненти батьківства як інтегрального психологічного утворення особистості, є батьківська позиція. Когнітивний компонент містить у собі уявлення про себе як про батька, уявлення про дитину та її місце у сім'ї, уявлення про сутність виховної діяльності. Емоційний компонент виражає почуттєве ставлення батьків до дитини, міру емоційної близькості, готовність батьків приймати свою дитину безумовно та безоцінно (Волкова, Разіна, 2017; Barber, Stolz, & Olsen, 2005).

G. Kochanska, N. Aksan, M.E. Joy відмічають, що батьківська позиція – це функція двох змінних: соціальної ролі та самосвідомості людини. Її формування відбувається від впливом наївних, не завжди усвідомлюваних уявлень про батьківську роль за рахунок зміни у самосвідомості особистості. Зміст таких уявлень формується під впливом моделей батьківсько-дитячих та сімейних відносин, які, у свою чергу, створено у батьківській родині (Kochanska, Aksan, & Joy, 2007)

Розробляючи проблеми сімейного виховання, батьківську позицію можна визначити як цілісне утворення, що зумовлює реальну спрямованість виховної діяльності батьків, в основі якої лежить свідомо або несвідомо оцінка дитини, що виражається у способах та формах взаємодії з дітьми (Блинова, 2021; Тавровецька, 2021).

Домінуючий мотив виховання впливає на формування певного типу батьківської позиції. Таким мотивом може бути реалізація потреби у смислі життя, який згідно з концепцією В. Франкла, завжди розташований поза людиною, лежить за її межами. Якщо батьки обирають смислом життя виховання дитини, вони якомога довше намагаються зберігати тісні та залежні відносини з нею, оскільки набуття дитиною самостійності призводить до природного її віддалення від батьків, що сприймається як певна втрата сенсу. Часто у таких батьків, дійсно, дуже близькі та довірчі стосунки з дитиною, проте їх любов до неї не є безумовною, дорослішання дитини сприймається негативно.

Другим мотивом виховання може бути реалізація потреби у досягненні, у цьому випадку на дитину покладається функція здійснення батьківських амбіцій, які вони не змогли реалізувати у свій час, або вважають їх єдино вірними. У сім'ях з таким мотивом виховання любов до дитини також не є безумовною, оскільки її необхідно заслужити. Домінуючим мотивом може виступати потреба у реалізації надцінних ідей. Цей мотив є схожим на мотив досягнення, але мова йде не про досягнення дитиною конкретної цілі, а про спрямованість всього її життя на ідею, яку батьки впроваджують у сім'ю. Тому потреби та особливості дитини майже не беруться до уваги, вона має відповідати очікуванням батьків. Також мотивом може бути реалізація певної виховної системи, яка не передбачає врахування індивідуальних особливостей дитини (Яблонська, 2013; Karmakar, 2017).

Таким чином, проведений аналіз надає підстави розуміти під батьківською позицією цілісне утворення, яке, з одного боку, обумовлює реальну спрямованість виховної діяльності батьків, а з іншого – є проявом особистісних особливостей батьків у контексті дитячо-батьківських відносин. Основними структурними компонентами є поведінковий, когнітивний та емоційний, що зумовлюють уявлення батьків про себе, дитину та сімейні стосунки, міру емоційної близькості, контролю, прогностичності та гнучкості, директивні послання дитині.

Метою дослідження є встановлення взаємозв'язку між уявленнями молоді про стиль сімейного виховання у батьківській родині та показниками загальної інтернальності як здатності брати відповідальність за результати та наслідки своєї діяльності.

Методологія та методи. Теоретико-методологічними засадами дослідження впливу усвідомленої батьківської позиції на формування особистісних характеристик дитини є концепції, які розкривають близькі або схожі за своїм змістом категорії та поняття: теорія ідентичності Е. Еріксона (Еріксон, 1996; Singer, 2004), концепції стратегії життя (Сохань, 2011), самодетермінації життя (Сапогова, 2004), самопроєктування (Чепелева, 2013).

У нашому дослідженні в основу покладений науковий підхід до конструювання життєвих проєктів Є.В. Чорного, О.Р. Тучиної (Черний, Тучина, 2020).

Застосовано такі методи дослідження: Методика «Рівень суб'єктивного контролю» (Є.Ф. Бажин, Л.М. Еткінд); Опитувальник «Стилі батьківського ставлення: репресивність / пермісивність» (Є.В. Чорний). На думку автора, існує біполярна модель детермінації життя людини, де одним полюсом є репре-

сивність як набір потенційних або реальних практик, технологій, які пригнічують чи несуть загрозу придушення людини, її суб'єктності, індивідуальності, свободи, а іншим полюсом є пермісивність (англ. permission – дозволяти, лат. permissio – дозволяти).

Як вказує Є.В. Чорний, «доведений до логічного завершення авторитарний стиль у своїх крайніх проявах перетворюється у репресивний стиль виховання, який характеризується: ігноруванням потреб, думок та інтересів дитини (підлітка); нав'язуванням власних принципів та переконань; обмеженням свободи вибору справ та занять; жорсткими вимогами дотримання соціальних норм, дисципліни, підпорядкування; суворістю, покараннями та загрозами покарань; відсутністю необхідної допомоги у складних ситуаціях» (Черний, Тучина, 2020: 146). Також автори надають характеристику пермісивного (поблажливого) стилю виховання: надання дитині (підлітку) максимальної свободи та самостійності; гнучкість та поступливість стосовно бажань дитини, врахування її думки; спільне обговорення з дитиною проблем та надання права прийняття рішень у сфері її потреб та інтересів; відсутність чітких вимог до поведінки, поблажливе ставлення до порушень дисципліни, ігнорування соціальних норм (Черний, Тучина, 2020).

Основна гіпотеза полягає у припущенні про наявність взаємозв'язку між ставленням дорослої людини до стилю батьківського виховання (репресивного та пермісивного) та показниками загальної інтернальності.

У дослідженні взяли участь студенти різних спеціальностей денної форми навчання, вікова група від 18 до 22 років, у кількості 28 осіб. Опитування проведено у жовтні-грудні 2021 року.

Результати та дискусії. За інструкцією до методики досліджуванням вказано, що вивчаються спогади дорослих людей про їх дитинство у батьківській сім'ї. Запропоновано 22 твердження, що відображають особливості стилю батьківського ставлення. Якщо респондент згодний із певним висловлюванням, то слід поставити «+», якщо не згодний – поставити «-».

Первинні результати представлено у таблиці 1.

Таблиця 1
Відсотковий розподіл даних за методикою «Стиль батьківського ставлення» (n=28)

Назва шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Репресивність / пермісивність	21,43%	46,43%	32,14%

Дані таблиці показують, що трохи більше, ніж п'ята частина опитаних (21,43%) вважають,

що їх стиль батьківського ставлення тяжіє до «репресивності», тобто вказують, що коли вони були підлітками, то батьки жорстко вимагали дотримання соціальних норм, обмежували певною мірою свободу, думка батьків завжди була пріоритетною, зазначали, що батьки не надавали допомоги, вважаючи, що це виховує самостійність, виховували дуже суворо тощо. Майже третя частина респондентів демонструє, що в їх дитинстві у стилі ставлення батьків переважала «пермісивність» (32,14%), ця частина студентської вибірки вказує, що вона, коли були підлітками, завжди могли висловити свою думку, батьки повністю довіряли їм, надавали право самостійно обрати собі заняття, батьки надавали допомогу за необхідністю. І половина опитаних студентів показують середній рівень (46,43%), тобто в їх уявленні репресивність та пермісивність появлялись рівною мірою.

Із метою з'ясування наявності взаємозв'язку між ставленням до стилю батьківського виховання та рівнем інтернальності застосовано кореляційний аналіз. Встановлено статистично значущий коефіцієнт негативний кореляції між показником «репресивність» та показником «загальна інтернальність» ($r = -0,431$; $p < 0,05$). Це свідчить про те, що сформованість здатності орієнтуватися на себе, свої сили, можливості, свої ресурси у вирішенні складних життєвих завдань, вміння брати відповідальність на себе за результати своєї діяльності, за наслідки прийнятих рішень взаємопов'язано переважно із соціальною нормативністю поведінки, відчуттям підтримки від близьких людей, здатністю до самостійного розв'язання проблеми, відчуттям поваги до своєї думки та своїх дій з боку значущих людей.

Висновки. На основі результатів теоретичного аналізування змісту понять «стиль батьківського виховання», «батьківське ставлення», «батьківська позиція» та результатів проведеного емпіричного дослідження ми дійшли таких висновків.

Встановлено, що поняття «тип сімейного виховання», «стиль батьківського ставлення», «батьківська позиція» є близькими за змістом. Стиль батьківського ставлення – це інтегральне багатовимірне утворення, в якому виокремлюються емоційна складова частина (почуттєве ставлення до дитини), когнітивна складова частина (уявлення про дитину, про себе в ролі батьків, про сімейну ситуацію в цілому), поведінкова складова частина відображає готовність до певних дій та реальні дії по відношенню до дитини.

З'ясовано, що уявлення студентської молоді про стиль виховання у батьківській родині на статистично значущому рівні пов'язано з показником загальної інтернальності, тобто юнаки, які вважають, що їх виховували у відкритій, партнерській, довірчій атмосфері, більшою мірою у дорослому віці здатні брати на себе відповідальність за свої дії, їх результати та наслідки.

На нашу думку, корекція батьківської позиції може бути як частиною психологічної роботи з дитиною, так і самостійним предметом психологічної роботи з батьками. У першому випадку діяльність психолога спрямована на усунення чинників ризику та допомогу у формуванні ефективної системи виховання, спрямованої на розвиток дитини, у другому – на особисті емоційні переживання батьків, пов'язані з їх самореалізацією у сфері батьківства та з безпосереднім спілкуванням з власною дитиною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О.Є. Сімейні цінності молоді в умовах трансформаційних змін у суспільстві. *Психологічні основи розвитку особистості*: монографія / за заг. ред. В.Й. Бочелюка, за ред. Ю.В. Стрюкової. Запоріжжя : Просвіта, 2021. Т. 7. С. 129–150.
2. Волкова Е.В., Разина Т.В. Взаимосвязь стиля родительского воспитания с развитием волевых качеств личности в юношеском возрасте. *Образовательные науки и психология*. 2017. № 3(45). С. 106–115.
3. Володарська Н.Д., Карабасва І.І. Вплив емоційних зв'язків на розвиток психологічного благополуччя сім'ї. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Вип. 3. С. 29–36. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-4>
4. Казібекова В.Ф. Динаміка професійних і життєвих цінностей студентів впродовж навчання у закладі вищої освіти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Вип. 3. С. 37–45. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-5>
5. Тавровецька Н.І. Формування уявлення про розподіл ролей в сім'ї сучасною молоддю. *Проблеми сучасної психології*: науковий журнал. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. № 2(21). С. 89–96.
6. Сапогова Е.Е. Жизненный опыт в автобиографических нарративах личности. *Вопросы психологии*. 2014. № 1. С. 68–79.
7. Сохань Л.В. Концепция жизнотворчества. 2011. URL: <http://www.gumer.info> (дата обращения: 18.06.2022).
8. Шнейдер Л.Б. Основы семейной психологии : учебное пособие для вузов. 3-е изд. Москва : МПСИ, 2010. 928 с.
9. Чепелева Н.В. Самопроектирование личности в дискурсивном пространстве. *Человек, субъект, личность в современной психологии*. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А.В. Брушлинского, 10-11 октября 2013 года, Москва. Москва : Издательство «Институт психологии РАН», 2013. С. 342–345.

10. Черный Е.В., Тучина О.Р. Исследование жизненных проектов молодежи Крыма. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Социология. Педагогика. Психология*. 2020. Т. 6(72). № 3. С. 127–148.
11. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис : монография ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. Москва : Прогресс, 1996. 394 с.
12. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. 444 с.
13. Barber B.K., Stolz H.E., Olsen J.A. Parental support, psychological control, and behavioral control: Assessing relevance across time, culture, and method. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 2005. Vol. 70(4). pp. 1–147. doi: 10.1111/j.1540-5834.2005.00365.x
14. Barnes G.M., Hoffman, J.H., and Welte J.W. Effects of Parental Monitoring and Peer Deviance on Substance Use and Delinquency. *Journal of Marriage and Family*. 2006. Vol. 68 (4), pp. 1084–1104.
15. Berkien M., Louwerse A., Verhulst F., Van der Ende J. Children's perceptions of dissimilarity in parenting styles are associated with internalizing and externalizing behavior. *European Child and Adolescent Psychiatry*. 2012. Vol. 21, pp. 79–85. doi:10.1007/s00787-011-0234-9
16. Hoeve M., Dubas J.S., Gerris J.R.M., Van der Laan P.H., Smeenk W. Maternal and paternal parenting styles: Unique and combined links to adolescent and early adult delinquency. *Journal of Adolescence*. 2011. Vol. 34, pp. 813–827.
17. Karmakar R. The impact of perception of consistency and inconsistency in parenting style on pro-social motives of adolescents. *Sotsial'naia psikhologiya i obshchestvo* [Social Psychology and Society], 2017. Vol. 8, no. 2, pp. 101–115. (In Russ., abstr. in Engl.). doi:10.17759/sps.2017080207
18. Kochanska G., Aksan N., Joy M.E. Children's fearfulness as a moderator of parenting in early socialization: two longitudinal studies. *Developmental Psychology*. 2007. Vol. 43(1), pp. 222–237.
19. Lam C.M. Prosocial involvement as a positive youth development construct: A conceptual review. *Journal of Alternative Medicine Research*. 2012. Vol. 5(10), pp. 1–8, doi: org/10.1100/2012/769158
20. Singer J. A. Narrative identity and meaning making across the adult lifespan: An introduction. *Journal of Personality*. 2004. No 72 (3). P. 437–459.

REFERENCES:

1. Blynova O.Ye. (2021) Simeini tsinnosti molodi v umovakh transformatsiinykh zmin u suspilstvi [Family values of young people in the conditions of transformational changes in societies]. *Psykholohichni osnovy rozvytku osobystosti: monohrafiia – Psychological foundations of personality development: monograph / za red. V.Y.Bocheliuka, Yu.V. Striukovoi. Zaporizhzhia : Prosvita. Vol.7. 129–150. [in Ukrainian]*
2. Volkova E.V., Razina T.V. Vzaimosvyaz` stilya roditel'skogo vospitaniya s razvitiem volevy`kh kachestv lichnosti v yunosheskom vozraste [The relationship between the style of parenting and the development of strong-willed personality in youth.]. *Obrazovatel'ny'e nauki i psikhologiya – Educational sciences and psychology, 3(45)*. 106–115. [in Russian]
3. Volodarska N.D., Karabaieva I.I. Vplyv emotsiinykh zviazkiv na rozvytok psykhologichnoho blahopoluchchia simi [The influence of emotional ties on the development of the psychological well-being of the family]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological sciences, 3*. 29–36. [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-4>
4. Kazibekova V.F. (2021) Dynamika profesiinykh i zhyttievykh tsinnostei studentiv vprodovzh navchannia u zakladi vyshchoi osvity [Dynamics of students' professional and life values during their studies at a higher education institution]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological sciences, 3*. 37–45. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-5> [in Ukrainian]
5. Tavrovetska N.I. (2021) Formuvannia uiavlennia pro rozpodil roli v simi suchasnoiu moloddu [Formation of ideas about the distribution of roles in the family by modern youth]. *Problemy suchasnoi psykholohii: naukovyi zhurnal – Problems of modern psychology: scientific journal, 2(21)*. 89–96. [in Ukrainian]
6. Sapogova E.E. (2014) Zhiznenny`j opyt v avtobiograficheskikh narrativakh lichnosti [Life experience in autobiographical narratives of personality.]. *Voprosy` psikhologii – Questions of Psychology, 1*. 68–79. [in Russian]
7. Sokhan` L.V. (2011) Konceptziya zhiznetvorchestva [The concept of life creation]. <http://www.gumer.info> [in Russian]
8. Shnejder, L.B. (2010) Osnovy` semejnoy psikhologii: Uchebnoe posobie dlya vuzov [Fundamentals of Family Psychology: Textbook for Universities]. M. : MPSI. [in Russian]
9. Chepeleva N. V. (2013) Samoproektirovanie lichnosti v diskursivnom prostranstve [Self-projection of personality in discursive space]. *Chelovek, sub`ekt, lichnost` v sovremennoy psikhologii – Man, subject, personality in modern psychology*. M.: Institut psikhologii RAN. 342–345. [in Russian]
10. Cherny`j E.V., Tuchina O.R. Issledovanie zhiznenny`kh projektov molodezhi Kry`ma [Study of life projects of Crimean youth]. *Ucheny`e zapiski Kry`mskogo federal'nogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Sociologiya. Pedagogika. Psikhologiya – Scientific notes of the Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky. Sociology. Pedagogy. Psychology, Vol. 6(72). 3*. 127–148. [in Russian]
11. E`rikson, E`. (1996) Identichnost`: yunost` i krizis: monografiya. per. s angl.; obshh. red. i predisl. A.V. Tolsty`kh. M.: Progress [in Russian]
12. Yablonska T.M. (2013) Rozvytok identychnosti dytyny v systemi simeinykh vzaiemyn [Development of the child's identity in the system of family relations]. Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A.S.Makarenka. [in Ukrainian]

13. Barber B.K., Stolz H.E., Olsen J.A. (2005) Parental support, psychological control, and behavioral control: Assessing relevance across time, culture, and method. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 70(4). 1–147. doi: 10.1111/j.1540-5834.2005.00365.x
14. Barnes G.M., Hoffman, J.H., and Welte J.W. (2006) Effects of Parental Monitoring and Peer Deviance on Substance Use and Delinquency. *Journal of Marriage and Family*. 68 (4). 1084–1104.
15. Berkien M., Louwerse A., Verhulst F., Van der Ende J. (2012) Children's perceptions of dissimilarity in parenting styles are associated with internalizing and externalizing behavior. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 21. 79–85. doi:10.1007/s00787-011-0234-9
16. Hoeve M., Dubas J.S., Gerris J.R.M., Van der Laan P.H., Smeenk W. (2011) Maternal and paternal parenting styles: Unique and combined links to adolescent and early adult delinquency. *Journal of Adolescence*, 34. 813–827.
17. Karmakar R. (2017) The impact of perception of consistency and inconsistency in parenting style on pro-social motives of adolescents. *Sotsial'naia psikhologiya i obshchestvo* [Social Psychology and Society]. Vol. 8, no. 2. 101–115. (In Russ., abstr. in Engl.). doi:10.17759/sps.2017080207
18. Kochanska G., Aksan N., Joy M.E. (2007) Children's fearfulness as a moderator of parenting in early socialization: two longitudinal studies. *Developmental Psychology*, 43(1). 222–237.
19. Lam C.M. (2012) Prosocial involvement as a positive youth development construct: A conceptual review. *Journal of Alternative Medicine Research*, 5(10). 1–8, doi: org/10.1100/2012/769158
20. Singer J. A. (2004) Narrative identity and meaning making across the adult lifespan: An introduction. *Journal of Personality*, 72 (3). 437–459.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2022.
The article was received 27 July 2022.

УДК 159.923.2-057.87:316.334.55/56
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-11>

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МІСТА СТУДЕНТАМИ СІЛЬСЬКОГО ТА МІСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Блинова Олена Євгенівна,
доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології
Херсонський державний університет
elena.blynova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3011-6082>

Урсуленко Олена Борисівна,
аспірант кафедри психології
Херсонський державний університет
khersonskarada@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5423-3334>

Метою дослідження є визначення специфіки образу міста у студентів міського та сільського походження.

Методи. Архітектурний семантичний диференціал «Місто» (О.С. Шемеліна, О.Є. Ваніна) для виявлення основних характеристик сприйняття міського простору, відмінності та схожості сприйняття міського середовища різними людьми та групами. Семантичний диференціал містить 28 пар полярних визначень, які потрібно оцінити за шкалою від 1 до 5. Також респондентам запропоновано анкетні питання стосовно готовності виїхати із міста чи залишитися. Дослідницьку вибірку склали студенти міського походження та ті, батьки яких проживають у селі, а студенти – у гуртожитку університету.

Результати. Визначено, що у сільських жителів при змінюванні місця проживання виникає проблема адаптування, тобто трансформації ціннісно-сислової системи та ідентичності. Ця трансформація може мати такі наслідки: позитивні (особистісне зростання, відкриття творчих аспектів свого «Я», самореалізація), нейтральні (адаптація, відновлення попереднього рівня функціонування, збереження стійких зв'язків з уявленнями про себе), негативні (травматичні, деструктивні тенденції, реакції дезорганізації, почуття самотності, роздратування).

Висновки. Встановлено відмінності в уявленні про образ міста студентів-«містян» та студентів-«селян». Констатовано, що студенти, які приїхали до міста Херсон навчатися із сільської місцевості, вважають місто більш галасливим, енергійним, динамічним, швидким порівняно із студентами-херсонцями. Проте студенти-«містяни» відмічають, що місто є красивим, затишним, теплим. Визначено, що бажання виїхати із цього міста та змінити місто проживання пов'язано із певним образом міста, а саме, чим більше негативних характеристик міститься в образі, тим вище ймовірність міграційної готовності студентів та бажання знайти для свого проживання інше місто.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, міська ідентичність, образ міста, студентська молодь, міграційна готовність, ставлення до міста, студенти сільського походження.

THE PERCEPTION PECULIARITIES OF THE CITY BY STUDENTS OF RURAL AND URBAN ORIGIN

Blynova Olena Yevhenivna,
Doctor of psychological sciences, professor,
Full professor, Head of the Department of Psychology,
Kherson State University
elena.blynova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3011-6082>

Ursulenko Olena Borysivna,
Postgraduate Student at the Department of Psychology
Kherson State University
khersonskarada@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5423-3334>

The aim of the study is to determine the specifics of the city image among students of urban and rural origin.

The methods. The architectural semantic differential “The city” (A.S. Shemelina, O.E. Vanina) to identify the main characteristics of the urban space perception, the differences and similarities of the urban environment

perception by different people and groups. The semantic differential contains 28 pairs of polar definitions to be rated on the scale from 1 to 5. The respondents were also offered the questionnaire's questions regarding their willingness to leave the city or stay. The research sample consisted of students of urban origin and those whose parents live in the village, and the students live in a university dormitory.

The results. It has been revealed that the rural residents, when changing their place of living, have the adaptation problem, that is, the transformation of the value-meaning system and identity. This transformation can have the following consequences: positive (personal growth, discovery of creative aspects of one's self, self-realization), neutral (adaptation, restoration of the previous functional level, preservation of stable connections with the self-image), negative (traumatic, destructive tendencies, disorganization reactions, the feeling of loneliness, irritation).

The conclusions. The differences in the ideas of the city image by the students-“citizens” and students-“villagers” have been established. It has been stated that the students who came to the city of Kherson to study from rural areas consider the city to be more noisy, energetic, dynamic, fast in comparison with students-Kherson's residents. Yet, the students-“citizens” believe that the city is beautiful, cozy, and warm. It has been determined that the desire to leave this city and change the city of residence is associated with a certain image of the city, that is, the more negative characteristics the image has, the higher the probability of the students' migration willingness, and the desire to find another city to live in.

Key words: *identity, social identity, urban identity, city image, student youth, migration willingness, attitude towards the city, students of rural origin.*

Вступ. Переїзд із сільської місцевості до міста є серйозним життєвим завданням для людини, особливо коли ця подія ускладнюється певними обставинами, наприклад, початком самостійного життя на відстані від рідних, необхідністю засвоювати нові норми поведінки та вимоги від оточуючих, які відрізняються від тих, які були звичними. Вирішення такого завдання пов'язано зі зміненням уявлення про себе, почуттів, своєї особистості, ідентичності.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Теоретичний розгляд проблеми ідентичності проводиться як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці (Губеладзе, 2015; Кулик, 2013; Hogg, & Williams, 2000; Kashima, Paladino, & Margetts, 2014). Достатньо вивченими є значення середовищних, просторових, територіальних чинників у становленні ідентичності людини (Михайлов, Рунге, 2019; Bernardo, & Palma-Oliveira, 2013), навіть виокремлюється окремий напрям «урбаністика» «urban study», яка серед інших питань вивчає і конструювання ідентичності містянина.

Під міською ідентичністю розуміємо сукупність уявлень людини про себе як про жителя міста, це утворення, яке конструюється індивідом у процесі соціалізації, ресоціалізації та адаптації у певному соціокультурному середовищі. Ефективним результатом конструювання є прийняття та відтворення норм, цінностей, стильових особливостей життя, звичаїв, правил поведінки саме цього міста, а також почуття належності до певної територіальної спільноти

При формуванні ідентичності відбувається ідентифікація із соціальною групою за ознакою міської належності. Також слід відзначити певну прив'язаність людини до частини простору або «почуття місця» (Голубь, Тимофеева, Озерина, 2019; Anton, Lawrence, 2016; Belanche, Casalys, & Flavian, 2017; Blynova,

Popovych, Bokshan, Tsilmak, & Zavatska, 2019). Це почуття містить у собі також і прив'язаність до людей – носіїв певної ідентичності, з якими проводиш час у цьому середовищі. При такому спілкуванні та взаємодії інші люди посилюють почуття ідентичності.

Образ міста, який побудований у свідомості, визначає ставлення до місця проживання, до інших людей та до самого себе. Він, з одного боку, є відображенням об'єктивної реальності міського простору, а з іншого – свідчить про суб'єктивне ставлення до цієї реальності. Відповідно, образ міста можна описувати через різні характеристики: за емоційною оцінкою (негативний, позитивний, нейтральний), за мірою сталості (ригідний, стійкий, дифузний, у процесі формування)

Розглядаючи адаптацію молоді невеличких поселень до середовища міста, слід відзначити, що сільська та міська спільноти суттєво відрізняються між собою. В умовах сучасних урбанізованих територій складається певний соціально-психологічний тип людини, який відрізняється рухливістю, раціональністю поведінки, готовністю до постійних змін життєвих обставин (Мозговая, Шлыкова, 2019).

У науковій праці О.М. Покатиловської, Л.В. Шibaєвої визначено, що високий рівень сформованості міської ідентичності безпосередньо пов'язаний із соціальною активністю містян, що спрямовується на позитивні зміни у місті. При цьому важливим є, наскільки жителі міста розглядають себе як суб'єктів таких змін, оскільки прояв такої позиції, особливо у молоді, є ресурсом життєздатності міста (Покатиловская, Шibaева, 2019). Міська ідентичність це результат усвідомленості свого самовизначення через суттєві характеристики міста. Уявлений образ міста як місця продуктивної соціальної, професійної та особистісної самореалізації може відобразитися в когнітивних та емоційних особливостях оцінних

суджень про нього. Автори зробили висновок, що соціальна пасивність супроводжується низькою поінформованістю молоді щодо суттєвих соціально-економічних та соціокультурних характеристик міста. На думку О.М. Показиловської, Л.В. Шибяєвої, низький рівень обізнаності молоді у суттєвих характеристиках міста та у міських проблемах, дистанційованість від участі в їх вирішенні є підставою для певних труднощів у самовизначенні для молоді у виборі міста постійного проживання, у становленні позиції активного містянина (Показиловская, Шибяева, 2019: 204).

У зарубіжних дослідженнях зазначається, що міську ідентичність можна розглядати як базис створення та формування активної міської спільноти, чинник підвищення якості життя, покращення соціального самопочуття жителів (Anton., Lawrence, 2017).

Н.Л. Антонова своє соціологічне дослідження присвятила маркерам міської ідентичності, автор робить висновок, що позитивна міська ідентичність є чинником осіlosti молоді. Певна «укоріненість» у міському просторі пов'язана не з наявністю фінансових можливостей та накопичених матеріальних ресурсів. Найважливішими маркером міської ідентичності є «напрацьовані» соціальні зв'язки, системи взаємодії з родичами та друзями. «Суспільні місця дозволяють відтворювати соціальні контакти та генерувати нові можливості самореалізації та самоствердження молодого покоління. У формуванні міської ідентичності значну роль відіграють емоційно насичені події, учасниками яких є молодь. Таким чином, відбувається конструювання почуття співпричетності та гордості, а також залучення до міської спільноти» (Антонова, 2019: 16).

Узагальнюючи дані різних досліджень, І.Г. Губеладзе (Губеладзе, 2015) основними критеріями розділення міського та сільського соціумів називає чисельність населення, розміри населених пунктів, переважаючі види праці, специфіку способу та якість життя, соціальне положення та матеріальне становище людей, культурний та освітній рівень жителів, розвиток базових соціальних інститутів, комплекс соціально-економічних та культурно-побутових умов

Можна припустити, що сільська молодь, яка приїздить до навчання у місто, відрізняється за оцінками міста свого перебування від студентів, які є містянами.

Метою є визначення специфіки образу міста у студентів міського та сільського походження.

Методологія та методи. Особливий інтерес для дослідження представляють смислові значення, які пов'язані з образом міста, в яких розкриваються емоційне ставлення та інди-

видуальне розуміння жителями міського простору. Основним методом є архітектурний семантичний диференціал «Місто», який складений О.С. Шемеліною, О.Є. Ваніною, метою якого є виявлення основних характеристик сприйняття міського простору (яким бачать жителі міста – постійні та тимчасові – своє місто). За допомогою такого семантичного диференціалу можна виявити відмінності та схожість сприйняття міського середовища різними людьми та групами.

Семантичний диференціал містить 28 пар полярних визначень, які потрібно оцінити за шкалою від 1 до 5.

Також респондентам запропоновано декілька анкетних питань стосовно готовності виїхати із міста чи залишитися. Дослідницьку вибірку склали студенти Херсонського державного університету, серед них 27 осіб, батьки яких проживають у місті, 31 особа – батьки проживають у селі, а студенти – у гуртожитку університету. Формуючи вибірку, ми спиралась на погляди Б.Г. Ананьєва, який розглядає студентство як вікову категорію, яка пов'язана із переходом від пізньої юності до ранньої дорослості, тобто від 18 до 25 років. Гендерні відмінності не враховано. Емпіричне дослідження проведено у вересні-листопаді 2021 року.

Результати оброблено за допомогою методів математичної статистики, а саме для порівняння груп застосовано t-критерій Ст'юдента, для встановлення зв'язку між параметрами – кореляційний аналіз.

Результати та дискусії. У таблиці 1 представлено результати порівняння двох досліджуваних груп за певними характеристиками, у таблиці подано тільки ті характеристики, за якими встановлено наявності статистично значущих відмінностей.

У таблиці представлено ті характеристики, які є типовими для міста, але ж є відмінності у ступені виразності у двох досліджуваних групах. У цілому місто було оцінено як красиве, певною мірою емоційно тепле. Проте студенти із сільської місцевості сприймають Херсон як більш динамічне місто порівняно із оцінками «місян» ($M_1=3,017$; $M_2=3,859$), водночас саме студенти-херсонці показують більш високі оцінки за такими характеристиками, як «красиве» ($M_1=4,083$; $M_2=3,256$), «затишне» ($M_1=3,882$; $M_2=2,755$), «тепле» ($M_1=4,112$; $M_2=3,246$). Сама характеристика «тепле» може стосуватися візуального образу міста, але ж може бути наповненою емоційним змістом («теплій» як синонім слова «комфортний», «приємний»). Цікаво, що деякі характеристики не зовсім відповідають об'єктивним даним (за кількістю населення та міського шуму), наприклад, студенти із сільської місцевості оцінили місто як «галасливе»

Таблиця 1

Відмінності в оцінюванні характеристик міста Херсона у досліджуваних групах

	Група 1 «містяни» N = 27		Група 2 «селяни» N = 31		t-критерій Ст'юдента	Рівень значущості
	M	SD	M	SD		
Швидкий – повільний	2,835	0,412	3,617	0,521	6,015	p < 0,01
Красивий – некрасивий	4,083	0,489	3,256	0,356	6,891	p < 0,01
Галасливий – тихий	2,744	0,507	3,586	0,611	5,613	p < 0,01
Затишний – незатишний	3,882	0,628	2,755	0,544	7,513	p < 0,01
Динамічний – спокійний	3,017	0,542	3,859	0,598	5,613	p < 0,01
Тепле – холодне	4,112	0,628	3,246	0,419	5,773	p < 0,01
Енергійний – млявий	3,164	0,456	3,829	0,515	5,115	p < 0,01
Монотонне – ритмічне	3,903	0,522	3,154	0,478	5,761	p < 0,01

($M_1=2,744$; $M_2=3,586$), що підтверджує значення індивідуального сприйняття, досвіду та оцінки у побудові образу.

Водночас цікавими виявились статистично значущі відмінності між досліджуваними групами за динамічними параметрами, де оцінки студентів із сільської місцевості переважають, а саме студенти-«селяни» вважають місто Херсон «швидким» ($M_1=2,835$; $M_2=3,617$), «енергійним» ($M_1=3,164$; $M_2=3,829$), «ритмічним» (за параметром «монотонності» встановлено $M_1=3,903$; $M_2=3,154$).

Далі ми припустили, що оцінювання образу міста детермінує бажання залишитися у місті та жити надалі тут чи, навпаки, формує готовність виїхати, залишити місто, змінити місце свого проживання. Студентам запропоновано декілька анкетних питань, які дозволили виявити міру їх міграційної готовності. Отримані результати (статистично значущі коефіцієнти кореляції) представлено у таблиці 2.

Встановлено, що бажання поїхати з міста на певний час, наприклад, для продовження навчання або для заробітку, чи зовсім змінити місце проживання пов'язано у студентів з певним образом міста. Студенти, які описують своє місто через більш негативні характеристики, більшою мірою виявляють готовність залишити місто. Такі висновки підтверджено статистично значущими коефіцієнтами кореляції міграційної готовності студентів з оцінками характеристиками:

Таблиця 2
Кореляційні взаємозв'язки між оцінюванням міста та міграційною готовністю студентів (n = 58)

Характеристики оцінювання міста	Міграційна готовність (бажання виїхати)
Монотонний – ритмічний	0,289*
Швидкий – повільний	- 0,302*
Красивий – некрасивий	- 0,317*
Чистий – брудний	- 0,384**
Доглянутий – занедбаний	- 0,329*
Затишний – незатишний	- 0,261*

Примітка: p* < 0,01 p** < 0,05.

«монотонний» ($r=0,289$; $p<0,05$); «повільний» ($r=-0,302$; $p<0,05$); «некрасивий» ($r=0,317$; $p<0,05$); «брудний» ($r=0,384$; $p<0,01$); «занедбаний» ($r=0,329$; $p<0,05$); «незатишний» ($r=0,261$; $p<0,05$).

Нами встановлено відмінності між студентами, які проживають у Херсоні, та студентами, які приїхали навчатися у Херсон із сільської місцевості. У таблиці 3 представлений розподіл оцінок за деякими питаннями анкети.

Таким чином, за отриманими даними встановлено, що кількість студентів із сільської місцевості, які стверджують, що «Життя у місті задовольняє всі мої потреби», є вищою порівняно із групою студентів міста (25,80% порівняно з 18,52%). Проте все ж таки хер-

Таблиця 3

Розподіл оцінок (у %) за результатами анкетування студентів-«містян» (група 1) та «студентів-«селян» (група 2)

Анкетні запитання	Досліджувані групи	Так, повністю згодний	Дещо середнє	Ні, зовсім не згодний
Життя у місті задовольняє всі мої потреби	Група 1 (n=27)	18,52%	55,55%	25,93%
	Група 2 (n=31)	25,80%	45,16%	29,03%
Саме у Херсоні я почуваю себе вдома	Група 1 (n=27)	37,04%	48,15%	14,81%
	Група 2 (n=31)	22,58%	51,61%	25,80%
Якщо у мене була б можливість обирати, то я б не вибрав проживання в Херсоні	Група 1 (n=27)	25,92%	51,85%	22,23%
	Група 2 (n=31)	16,12%	54,84%	29,03%

сонці більшою мірою «Саме у Херсоні почувають себе вдома» порівняно зі студентами, які прибули до міста для навчання в університеті (37,04% та 22,58% відповідно). І питання, яке стосувалось саме сформованості міграційної готовності, показало, що більш ніж четверта частина (25,92%) вибірки студентів-«містян» стверджує, що «Якщо у мене була б можливість обирати, то я б не обрав проживання у Херсоні», водночас цей відсоток у студентів другої групи становить 16,12%.

На основі співвіднесення анкетних даних можна припустити, що це пов'язано з відчуттям незадоволеності життям у місті, невідповідністю очікувань молоді та реальних перспектив.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз та результати емпіричного дослідження надають підстави для висновків.

Встановлено відмінності в уявленні про образ міста студентів-«містян» та студентів-«селян». Студенти описують місто через певні динамічні (монотонний, постійний); візуальні (брудний) та емоційні характеристики (заспокійливий, незатишний, слабкий). Ці характеристики є «типovими» (унікальними) для даного міста.

Констатовано, що студенти, які приїхали до міста Херсон навчатися із сільської місцевості, вважають місто більш галасливим, енергійним, динамічним, швидким порівняно із студентами-херсонцями. Проте студенти-«містяни» відмічають, що місто є красивим, затишним, теплим.

Визначено, що бажання виїхати із цього міста та змінити місто проживання пов'язано з певним образом міста, а саме, чим більше негативних характеристик міститься в образі, тим вище ймовірність міграційної готовності студентів та бажання знайти для свого проживання інше місто.

З'ясовано, що міграційна готовність, тобто бажання залишити місто або тимчасово, наприклад, для навчання, або постійно,

є вищою у студентів-«містян». Це передбачає певні рекомендації з модернізації міського простору, основна мета яких – трансформація образу міста у студентів у більш позитивний і привабливий образ.

Визначено, що у сільських жителів при змінюванні місця проживання виникає проблема адаптування, тобто трансформації ціннісно-сислової системи та ідентичності у нову – жителя міста. Ця трансформація може мати такі наслідки: позитивні (особистісне зростання, відкриття творчих аспектів свого «Я», самореалізація), нейтральні (адаптація, відновлення попереднього рівня функціонування, збереження стійких зв'язків з уявленнями про себе), негативні (травматичні, деструктивні тенденції, реакції дезорганізації, почуття самотності, роздратування).

Потрібно ставити питання про надання компетентної професійної допомоги іногороднім студентам. Для них може бути запропонований курс спеціальних занять-тренінгів, метою яких засвоєння методів підвищення стресостійкості та розширення репертуару поведінкових стратегій у стресових ситуаціях (прийоми саморегуляції, аутогенного тренування, технології зниження емоційного напруження, підвищення комунікативної компетентності).

Психологічна підтримка іногородніх студентів передбачає спеціальні програми «опанування» міста як у фізичному плані (наприклад, розташування вулиць, інфраструктура та ін.), так і у психологічному. Результатом має стати сформована міська ідентичність.

Важливим аспектом є організація роботи з психологічної підтримки абітурієнтів ще до від'їзду із свого регіону, що має значення для успішного формування професійної ідентичності.

Перспективами подальших досліджень є розробка соціально-психологічної програми, спрямованої на покращення адаптації студентів сільського походження у місті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова Н.Л. Маркеры городской идентичности. *Общество: социология, психология, педагогика*. 2019. № 9(65). С. 14–17.
2. Голубь О.В., Тимофеева Т.С., Озерина А.А. Визуальный образ города как когнитивно-аффективный компонент городской идентичности. *Форум. Серия: Гуманитарные и экономические науки*. 2019. № 1(18). С. 99–103.
3. Губеладзе І.Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія. Київ : Міленіум, 2015. 236 с.
4. Кулик М.А. Соціальна пам'ять у формуванні територіальної ідентичності міського та сільського населення Запорізької області. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 57. С. 117–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_17
5. Михайлов В.Т., Рунге Й. Идентификации человека. Территориальные общности и социальное пространство: опыт концептуализации. *Социологические исследования*. 2019. № 1. С. 52–62. DOI: <https://doi.org/10.31857/S013216250003747-4>
6. Мозговая А.В., Шлыкова Е.В. Стиль жизни городской общности как ресурс адаптации к неопределенности среды. *Научный результат. Социология и управление*. 2019. Т. 5, № 1. С. 52–69. DOI: <https://doi.org/10.18413/2408-9338-2019-5-1-0-5>
7. Покатиловская Е.Н., Шибалева Л.В. Образ города проживания в представлениях жителей с разной городской идентичностью. *Социальная и экономическая психология*. 2019. Том 4. № 2(14). С. 192–209.

8. Anton C.E., Lawrence C. The Relationship between Place Attachment, the Theory of Planned Behaviour and Residents Response to Place Change. *Journal of Environmental Psychology*. 2016. Vol. 47. P. 145–154. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2016.05.010>.
9. Bernardo F., Palma-Oliveira J. M. Place identity, place attachment and the scale of place: the impact of place salience. *Psychology*. 2013. Vol. 4. P. 167–193. DOI: <https://doi.org/10.1080/21711976.2013.10773867>
10. Belanche D., Casals L. V., Flavian C. Understanding the cognitive, affective and evaluative components of social urban identity: Determinants, measurement, and practical consequences. *Journal of Environmental Psychology*. 2017. Vol. 50. P. 138–153. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.02.004>
11. Blynova, O. Ye, Popovych, I. S., Bokshan, H. I., Tsilmak, O. M., & Zavatska, N. Ye. Social and Psychological Factors of Migration Readiness of Ukrainian Students. *Revista ESPACIOS*. 2019. Vol. 40. (№ 36). Page 4. URL: <http://www.revistaespacios.com/a19v40n36/19403604.html>
12. Hogg M., Williams K. From I to We: Social Identity and the Collective Self. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 2000. V. 4. № 1. P. 81–97.
13. Kashima Y., Paladino A., Margetts E. A. Environmentalist identity and environmental striving. *Journal of Environmental Psychology*. 2014. Vol. 38. P. 64–75. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2013.12.014>

REFERENCES:

1. Antonova N.L. (2019) Markeryi gorodskoy identichnosti [Urban identity markers.]. *Obschestvo: sotsiologiya, psihologiya, pedagogika – Society: sociology, psychology, pedagogy*. 9(65). 14–17. [in Russian]
2. Golub O.V., Timofeeva T.S., Ozerina A.A. (2019) Vizualnyy obraz goroda kak kognitivno-affektivnyy komponent gorodskoy identichnosti [The visual image of the city as a cognitive-affective component of urban identity]. *Forum. Seriya: Gumanitarnyye i ekonomicheskie nauki – Forum. Series: Humanitarian and economic sciences*, 1(18). 99–103. [in Russian]
3. Hubeladze I. H. (2015) Silska molod u misti: poshuk identychnosti : monohrafiia [Rural youth in the city: the search for identity: a monograph]. K. : Milenium. [in Ukrainian]
4. Kulyk M.A. (2013) Sotsialna pamiat u formuvanni terytorialnoi identychnosti miskoho ta silskoho naseleння Zaporizkoi oblasti [Social memory in the formation of the territorial identity of the urban and rural population of the Zaporizhia region]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky – Social technologies: current problems of theory and practice*, 57. 117–125. [in Ukrainian]
5. Mihaylov V.T., Runge Y. (2019) Identifikatsii cheloveka. Territorialnyye obschnosti i sotsialnoe prostranstvo: opyt kontseptualizatsii [Human identification. Territorial communities and social space: the experience of conceptualization]. *Sotsiologicheskie issledovaniya – Sociological research*, 1. 52–62. DOI: <https://doi.org/10.31857/S013216250003747-4> [in Russian]
6. Mozgovaya A. V., Shlyikova E. V. Stil zhizni gorodskoy obschnosti kak resurs adaptatsii k neopredelennosti sredy [Lifestyle of an urban community as a resource for adaptation to the uncertainty of the environment.]. *Nauchnyy rezultat. Sotsiologiya i upravlenie – Scientific result. Sociology and management*, 5(1). 52–69. DOI: <https://doi.org/10.18413/2408-9338-2019-5-1-0-5> [in Russian]
7. Pokatilovskaya E.N., Shibaeva L.V. Obraz goroda prozhivaniya v predstavleniyah zhiteley s raznoy gorodskoy identychnostyu [The image of the city of residence in the views of residents with different urban identities.]. *Sotsialnaya i ekonomicheskaya psihologiya – Social and economic psychology*, Vol.4. 2(14). 192–209. [in Russian]
8. Anton C.E., Lawrence C. (2016) The Relationship between Place Attachment, the Theory of Planned Behaviour and Residents Response to Place Change. *Journal of Environmental Psychology*, 47. 145–154. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2016.05.010>
9. Bernardo F., Palma-Oliveira J. M. (2013) Place identity, place attachment and the scale of place: the impact of place salience. *Psychology*, 4. 167–193. DOI: <https://doi.org/10.1080/21711976.2013.10773867>
10. Belanche D., Casals L. V., Flavian C. (2017) Understanding the cognitive, affective and evaluative components of social urban identity: Determinants, measurement, and practical consequences. *Journal of Environmental Psychology*, 50. 138–153. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.02.004>
11. Blynova, O. Ye, Popovych, I. S., Bokshan, H. I., Tsilmak, O. M., & Zavatska, N. Ye. (2019) Social and Psychological Factors of Migration Readiness of Ukrainian Students. *Revista ESPACIOS*, 40(36). Page 4. <http://www.revistaespacios.com/a19v40n36/19403604.html>
12. Hogg M., Williams K. (2000) From I to We: Social Identity and the Collective Self. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 4(1). 81–97.
13. Kashima Y., Paladino A., Margetts E. A. (2014) Environmentalist identity and environmental striving. *Journal of Environmental Psychology*, 38. 64–75. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2013.12.014>

Стаття надійшла до редакції 26.07.2022.
The article was received 26 July 2022.

УДК 316.62: 159.92

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-12>

СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, ЧИННИКИ Й РЕСУРСИ ПІДТРИМАННЯ

Коробка Ілля Миколайович,
аспірант

*Інститут соціальної та політичної психології Національної академії
педагогічних наук України*

ilya.korobka97@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7253-1896>

Мета. На основі аналізу теоретичних інтерпретацій феномену суб'єктивного благополуччя ідентифікувати психологічні чинники та ресурси його підтримання молоддю, що опинилася сьогодні в умовах соціальної невизначеності

Методи. Загальнотеоретичні методи аналізу, порівняння, систематизації, узагальнення, інтерпретації різних наукових підходів та емпіричних результатів.

Результати. Здійснено аналіз розробленості проблеми благополуччя з точки зору різних наукових позицій; розглянуто співвідношення понять суб'єктивного і психологічного благополуччя. Суб'єктивне благополуччя визначено як емоційно-оцінне ставлення особи до власного життя, власної особистості, взаємостосунків з іншими людьми, що виражається у задоволеності з життя загалом й окремими його сферами та є основою для самореалізації. Проаналізовано чинники та психологічні ресурси підтримання суб'єктивного благополуччя, визначено їхню специфіку та відмінності між ними. Молодість розглянуто як період, коли встановлюються траєкторія благополуччя особи, водночас зазначено, що молодь є однією з уразливих соціальних категорій населення в контексті збереження її здоров'я та психологічного благополуччя, особливо в умовах соціальної нестабільності й невизначеності. Психологічні ресурси особистості представлено як засоби трансформації сприйняття таких умов та як такі, що відіграють ключову роль в їх опануванні та підтримці суб'єктивного благополуччя.

Висновки. Суб'єктивне благополуччя відображає благополучність різних сторін буття та включає в себе оцінку і ставлення особи до себе і свого життя, а також передбачає активність суб'єкта, що зумовлює прагнення до самореалізації, переконаність в можливості і здатність впливати на ситуації, опанувати їх. Фокусування на невизначеності як на особливому тлі суспільного життя проблематизує окремі аспекти досягнення суб'єктивного благополуччя молоддю як однією з уразливих соціальних категорій в контексті її благополуччя. Включення в контекст дослідження суб'єктивного благополуччя молоді толерантності до невизначеності як психологічного ресурсу його підтримання постане **перспективою подальших досліджень.**

Ключові слова: емоційно-оцінне ставлення до життя, задоволеність з життя, відчуття щастя, самореалізація, опанування невизначеності, толерантність до невизначеності.

SUBJECTIVE WELL-BEING: THEORETICAL INTERPRETATIONS, SUPPORTING FACTORS AND RESOURCES

Korobka Illia Mykolaiovych,
Postgraduate Student

*Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*

ilya.korobka97@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7253-1896>

Purpose. On the basis of theoretical interpretations analysis of the subjective well-being phenomenon to identify the psychological factors and resources for its maintenance by young people who nowadays happen to be in conditions of social uncertainty.

Methods: general theoretical methods of analysis, comparison, systematization, generalization, interpretation of different scientific approaches and empirical results.

Results. The analysis of the well-being problem development has been carried out, the correlation between the concepts of subjective and psychological well-being has been considered. Subjective well-being is defined as a person's emotional and evaluative attitude towards their own life, their own personality, relationships with other people, and which is expressed through satisfaction with life in general and its individual spheres and is the basis for self-realization. The factors and psychological resources of subjective well-being maintenance have been analyzed, their specifics and differences between them have been determined. Adolescence is

considered as a period when the trajectory of a person's well-being is being established. At the same time, it is noted that young people are one of the vulnerable social categories of population in the context of preserving their health and psychological well-being, especially in conditions of social instability and uncertainty. The psychological resources of an individual are presented as transformation means of such conditions perception, and as the ones which play a key role in mastering them and maintaining subjective well-being.

Conclusions. Subjective well-being reflects the well-being of various aspects of entity and includes the person's assessment and attitude towards themselves and their life. It also involves the subject's activity which determines the desire for self-realization, confidence about the possibility and ability to influence situations, master them. Focusing on uncertainty as a special social life background complicates certain aspects of achieving subjective well-being by young people as one of the vulnerable social categories in the context of their well-being. The inclusion of tolerance to uncertainty in the context of the young people's subjective well-being research as a psychological resource for its maintenance will become a **perspective for further study**.

Key words: *emotional and evaluative attitude to life, satisfaction with life, feeling of happiness, self-realization, handling uncertainty, tolerance to uncertainty.*

Вступ. Соціальне буття людей в умовах суспільної нестабільності внаслідок воєнних подій в Україні позначене невизначеністю, непередбачуваністю, що негативним чином відбивається на стані їхнього здоров'я та психологічного благополуччя.

Фокусування на невизначеності як на особливому тлі суспільного життя в умовах війни проблематизує окремі аспекти підтримання благополуччя представників різних верств населення, зокрема молоді як однієї із вразливих соціальних груп, та актуалізує проблему вивчення суб'єктивного благополуччя молодих людей в умовах соціальної нестабільності й невизначеності, чинників та психологічних ресурсів його підтримання.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Проблема благополуччя в психології постала як актуальна ще в середині минулого століття, і сьогодні вона залишається в полі зору сучасних вітчизняних (Горбаль, 2016; Данильченко, 2018; Каргіна, 2018; Пахоль, 2017; Ревенко, 2020; Сердюк, 2017; Титаренко, 2018 та ін.) та зарубіжних (Леонтьев, 2016; Шамионов, 2008; Kahneman, Diener, 2003; Lyubomirsky, 2005; Seligman, 2011 та ін.) дослідників.

Статус суб'єктивного благополуччя як самостійного феномену встановлюється як: інтегральне особистісне утворення, що функціонує в динаміці та є мотиваційним параметром особистості (Сердюк, 2017); інтегральне соціально-психологічне утворення, що містить когнітивний (задоволеність з життя та афективний (щастя) компоненти, базується на активності та визначається як психологічна винагорода за проявлену соціальну активність (Семків, 2012); емоційно-оцінне ставлення до власного життя, власної особистості, взаємостосунків з іншими людьми, що виражається у задоволеності й відчутті щастя (Шамионов, 2008); когнітивно-емоційна оцінка задоволеності якістю життя загалом та окремими його сферами (Горбаль, 2016) тощо.

Проблематичне поле досліджень суб'єктивного благополуччя торкається таких –

релевантних до проблем молоді – аспектів, як: зв'язок благополуччя молоді із трансформаційними процесами суспільства, соціальна мобільність та зайнятість молоді (Тілікіна, 2019); ціннісні зміни на особистісному рівні, особливості їх змісту та напрямку (зокрема «модернізації» та «постмодернізації») в умовах соціокультурної трансформації (Сокурянська, 2007); можливості корекції негативного прояву соціально-психологічних особливостей ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом (Каніболоцька, 2014); залежність психологічного змісту благополуччя студентської молоді від типів їхньої спрямованості – гуманістичного, прагматичного, екзистенційного та егоцентричного (Харченко, 2017); формування зрілої ідентичності студентської молоді в умовах сучасного соціуму як чинника її психологічного благополуччя (Ревенко, 2020) та ін.

Молодість розглядається дослідниками як період швидких змін, коли встановлюються траєкторія її благополуччя. Водночас молодь є однією із уразливих соціальних категорій населення в контексті збереження її здоров'я та психологічного благополуччя (Каніболоцька, 2014; Ревенко, 2020; Шутенко, 2018 та ін.). Низка досліджень свідчать про те, що переживання суб'єктивного благополуччя впливає на моделі поведінки в молодому віці, які зберігаються протягом усього дорослого життя (Patton et al., 2011); що відчуття щастя молодих людей тісно пов'язане із психічним здоров'ям і задоволеністю життям (Proctor et al., 2009; Jewell, 2015). Показано, що емоційна та розумова навантаженість, зміна способу життя, нові умови навчання зумовлюють пониження рівня психологічного благополуччя студентської молоді (Ревенко, 2020); внаслідок деструктивного впливу невизначеності у молодих людей відзначається зростання апатії, інфантилізація, дегуманізація, дераціоналізація свідомості і примітивізація мислення тощо (Шутенко, 2018), що безперечно позначається на суб'єктивному їхньому благополуччі.

Тому особливо важливо в складних умовах сьогодення – в умовах соціальної нестабільності та невизначеності – вивчати стан суб'єктивного благополуччя молодих людей, віднаходити психологічні чинники та ресурси його підтримання.

2. Методи дослідження. З метою визначення теоретичних засад дослідження суб'єктивного благополуччя молоді та психологічних ресурсів його підтримання в умовах соціальної невизначеності було використано **загальнотеоретичні методи** аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психологічної літератури в контексті підходів до розуміння суб'єктивного благополуччя особистості, його чинників та ресурсів.

3. Результати і дискусії. Сучасна психологія через поняття «благополуччя» розкриває узагальнений зміст переживання людиною позитивності свого існування, передаючи різні специфікації цього стану через такі уточнення, як суб'єктивне, психологічне, особистісне, емоційне, душевне благополуччя (іноді залучаючи конструкти ментального або психологічного здоров'я).

Якщо розглянути історію виникнення проблеми благополуччя, то її вирішення здійснюється в рамках *гедоністичного* та *евдемонічного* підходів. Гедоністичний підхід спирається на такі конструкти, як щастя, позитивний афект, низький негативний афект і задоволеність життям (Diener, 1984; Kahneman, 2003; Lyubomirsky, 2005 та ін.); евдемонічний підкреслює позитивне психологічне функціонування та розвиток людини (Ryff, 1989; Samman, 2007 та ін.). У першому благополуччя розкривається через стани задоволення чи незадоволення й баланс позитивного чи негативного афектів (переживань ситуації), при цьому задоволення – це не тільки тілесне задоволення, а й задоволення від досягнення значущих цілей; у другому – як результат розвитку і саморозвитку особистості, повнота її самореалізації в конкретних життєвих умовах і обставинах. Дослідники вказують на те, що різні визначення благополуччя мають витоки із цих двох підходів та їх зіткнення (Ryan & Deci, 2001).

У рамках *гедоністичного* підходу, відповідно до концепції Е. Дінера, сприйняття/усвідомлення благополуччя має три компоненти: когнітивний, або задоволеність життям; афективний позитивний та афективний негативний. Високий рівень суб'єктивного благополуччя, на думку автора, можливий тоді, коли особистість загалом переживає задоволеність життям і лише в окремих моментах переживає негативні емоції. І навпаки, низький рівень благополуччя передбачає часте переживання негативних емоцій (Diener, 1984: 548).

Коли йдеться про задоволеність життям, зазвичай виділяються загальна задоволеність

і задоволеність з різних сфер життя – «важливим компонентом благополуччя є так звана задоволеність з життя – глобальна оцінка свого життя в цілому» (Фернхем, 2001: 84).

Також наголошується на існуванні зв'язку між задоволеністю життям і переживанням щастя (Титаренко, 2018; Seligman, 2011; Biswas-Diener *et al.*, 2009 та ін.), проте слід зважати на те, що він є неоднорідний і має суттєві культурні й економічні варіації.

Так, Т. Титаренко, благополуччя визначає як щасливий стан задоволеності власним життям, що передбачає охоплення фізичних, психічних та соціальних контекстів. А здоров'я, відповідно, трактують як повне фізичне, душевне і соціальне благополуччя. Почуття психологічного (суб'єктивного) благополуччя визначається також як функція, залежна від рівня радості/щастя або смутку/страху, що їх переживає людина (Титаренко, 2018: 28).

В якості найбільш загального індикатора благополуччя прихильниками гедоністичного підходу приймається «суб'єктивне благополуччя» людини, або «переживання щастя». Аналізуючи такий підхід, Д. Леонт'єв вказує на те, що один лише критерій приємного, максимізації позитивних емоцій, благополуччя і щастя, що лежить в основі багатьох філософських і життєвих варіантів гедонізму, виявляється принципово неповним. Орієнтація людини на максимум позитивних і мінімум негативних емоцій лише виключно в рамках конкретного моменту пов'язана з ігноруванням смислових контекстів і тимчасової перспективи. У контексті ж більш широкої перспективи все виявляється не зовсім так. Саме ці відмінності між миттєвою гедоністичною оцінкою і перспективною оцінкою, на думку автора, знаходять відображення в розведенні понять «суб'єктивне благополуччя» і «психологічне благополуччя» (Леонт'єв, 2016: 20).

Найвідомішою концепцією в рамках евдемонічного підходу є концепція психологічного благополуччя К. Рифф, у якій благополуччя не зводиться до гедоністичних задовольень, а пов'язане насамперед із актуалізацією особистістю свого потенціалу, самореалізацією і саморозвитком. У структурі психологічного благополуччя К. Ріфф виділила шість компонентів, які складають психологічне благополуччя: самоприйняття; позитивні відносини з оточенням; автономію; управління навколишнім середовищем (компетентність); наявність цілей в житті; особистісне зростання (Ryff, 1989). До цих характеристик дослідниками додаються смисл і цінність власного життя (Biswas-Diener *et al.*, 2009).

Виділені характеристики в рамках евдемонічного підходу пропонується поєднати у такі дві групи, як усвідомлення/сприйняття сенсу

життя, що визначається людиною на основі її потенціалу; здатність прямувати до досконалості в реалізації даної ідеї (Samman, 2007); а також розрізняти за принципом «внутрішні – зовнішні», перші вказують на відносини з власним життям (сенса, життєві цілі й перспективи, життєвий досвід, другі – на відносини з іншими людьми, тобто на те, з чим пов'язується самодетермінація особистості: автономність, зв'язаність, компетентність (Верник, 2019).

Окремою теоретичною проблемою постає співвідношення понять суб'єктивного і психологічного благополуччя, яке вирішується через розуміння суб'єктивного благополуччя як складової частини психологічного (Сердюк, 2017; Ryff, 1989 та ін.) і, навпаки, тлумачення психологічного благополуччя як компоненту суб'єктивного благополуччя (Шамянов, 2008 та ін.); через їх отождошення (Титаренко, 2018 та ін.) або об'єднання (Горбаль, 2016; Каргіна, 2018; Biswas-Diener *et al.*, 2009 та ін.).

Вказується, що частіше ці поняття розглядаються як взаємодоповнюючі показники позитивного функціонування людини. Так, наприклад, в дослідженнях йдеться про те, що варто провести паралель між суб'єктивним та психологічним благополуччям, зазначаючи їхню спільну природу у тому сенсі, що психологічне благополуччя не може існувати без суб'єктивного, і навпаки (Каргіна, 2015). Дослідниця розглядає психологічне благополуччя як цілісне переживання щастя, яке супроводжується сприятливим емоційним фоном та осмисленістю буття, у результаті особистістю, задоволення, узгодженості та відповідності усіх рівнів екзистенціальних потреб, та на основі аналізу досліджень психологічного благополуччя особистості увиразнює низку фундаментальних положень. «Психологічне благополуччя є: 1) одним із проявів позитивного функціонування особистості; 2) носить суб'єктивний характер, обумовлюється мірою задоволеності життям й співвіднесенням позитивних та негативних емоцій; 3) детерміноване особливостями особистісного зростання людини, наявністю мети у житті; 4) включає до свого складу когнітивний та емоційний рівні; 5) містить спрямованість особистості на позитивне функціонування та наслідок цієї скерованості, що виражається у переживанні щастя та задоволеності особистим життям» (Каргіна, 2015: 52).

Співвідношення між цими двома конструктами визначається таким чином: психологічне благополуччя характеризує об'єктивну міру того, наскільки людина за своїми психологічними характеристиками і способом функціонування близька до оптимального рівня життєздатності, суб'єктивне благополуччя виражає сприйняття і оцінку самою людиною цієї міри близькості до бажаного (Леонтьев, 2016: 21).

На суттєву різницю між «евдемонічним» і «гедоністичним» підходами, яка не виправдано перебуває поза увагою, вказує О. Верник: різниця стосується суб'єкта оцінювання. Евдемонічний підхід передбачає ситуацію зовнішньої оцінки благополуччя особистості – дослідник, який обстежує умовного клієнта (пацієнта), повинен дати висновок щодо його психологічного благополуччя, тоді як гедоністичний підхід передбачає ситуацію суб'єктивної оцінки самою людиною свого благополуччя (Верник, 2019).

Також запропоновано використання поняття «суб'єктивне благополуччя» для вимірювань, пов'язаних з самооцінкою, «психологічне благополуччя» як загальний показник стану оптимального функціонування особистості, що включає як суб'єктивні, так і об'єктивні показники (Пахоль, 2017).

Зазначимо, що коли йдеться про суб'єктивне благополуччя, то його відносять до самооцінювання людиною свого життя. Хоча визначення, що використовуються в дослідженнях, розрізняються, вони включають показники задоволеності життям, позитивного настрою і афекту, а також відсутність негативного настрою і афекту (Diener, 1984; Diener *et al.*, 2017).

Благополуччя, як показують дослідження, можна розглядати як глобальний показник, який включає позитивну суб'єктивну оцінку задоволеності життям (в минулому), позитивних емоцій, таких як щастя (сучасне) і оптимізм (майбутнє), а кожен з цих компонентів вносить окремий, але важливий внесок в загальне суб'єктивне благополуччя; і щоб сформувати повну картину, важливо вимірювати кілька параметрів (Diener *et al.*, 2017). Параметрами для вимірювання суб'єктивного благополуччя можуть бути такі конструкти, як загальне задоволення життям, щастя й оптимізм (Proctor *et al.*, 2009).

Як соціально-психологічний феномен суб'єктивне благополуччя у дослідженнях визначається як інтегральне соціально-психологічне утворення, що містить когнітивний (задоволеність з життя) та афективний (щастя) компоненти, базується на активності та визначається як психологічна винагорода за проявлену соціальну активність (Семків, 2012); як когнітивно-емоційна оцінка особою якості власного життя загалом та окремих його сфер, яка формується на основі міри задоволеності потреб (у першу чергу тих, що мають соціальний контекст), еталонних уявлень, сформованих у процесі соціалізації, та об'єктивних (умов життя та діяльності, задоволеності базових потреб, стану здоров'я тощо) чинників, сприйнятих та інтегрованих (Горбаль, 2016). Вказується, що суб'єктивне благополуччя формується

в процесі соціально-психологічної діяльності, в системі реальних ставлень особистості до об'єктів навколишньої дійсності і складається на основі соціально-психологічних настанов, цінностей, стратегій поведінки (Курова, 2015: 100) тощо.

Звертається увага на те, що суб'єктивне благополуччя – це не переживання абсолютного щастя або задоволеності всього і всім. Якщо говорити мовою психології станів, це стан динамічної рівноваги, що досягається різноспрямованими за валентністю переживаннями задоволеності в різних сферах життєдіяльності, коли на рівні стану незадоволеність однією сферою компенсується задоволеністю в іншій, а на рівні внутрішньої динаміки незадоволеність створює певну зону напруження, яка стає рушійною силою розвитку, а задоволеність – зону вирішення я. До феномену суб'єктивного благополуччя також можуть бути включені відносини з іншими людьми, пронизані турботою і довірою, ефективність міжособистісної взаємодії, почуття приналежності до групи (Шамянов, 2008).

Попри відмінності у визначеннях суб'єктивного благополуччя, можна виокремити змістову інваріанту, що акумулює доробки різноманітних психологічних інтерпретацій цього феномену. Суб'єктивне благополуччя є емоційно-оцінним ставленням особи до власного життя, власної особистості, взаєностосунків з іншими людьми, що виражається у задоволеності життям загалом й окремими його сферами та є основою для досягнення автономії, розкриття свого потенціалу та самореалізації.

Одним із важливих питань при аналізі суб'єктивного благополуччя молоді є визначення його *чинників*. Дослідниками виокремлюються зовнішні (позаособистісні), чи об'єктивні чинники – соціальні, матеріальні та фізичні (Ріфф, 1989); економічні ресурси та політичні свободи (Данильченко, 2016); рівень доходів (Veenhoven, 2005), соціальні взаємини та зв'язки, робота, дозвілля тощо (Bonniwell, 2005), та внутрішні, чи суб'єктивні: екстраверсія, нейротизм, відкритість до досвіду, впевненість у собі, внутрішній локус контролю, висока самооцінка (Ryff, 1989), оптимізм (Bonniwell, 2005), довірливість, саморозуміння, залученість, відповідальність, зрозумілість (Каргіна, 2018) та багато інших.

Аналізуючи зовнішні, зокрема економічні чинники суб'єктивного благополуччя, Т. Титаренко наголошує, що щастя, благополуччя (і, опосередковано, психологічне здоров'я) прямо не залежать від економічних чинників і визначаються насамперед позитивними стосунками в значущих спільнотах, ступенем цілісності, самореалізованості, креативності, стресостійкості (Титаренко, 2018: 31).

Дослідники також звертають увагу на такий важливий соціально-психологічний чинник благополуччя, як соціальне порівняння. Так, Т. Данильченко стверджує, що благополуччя ґрунтується на порівнянні особистістю себе і свого буття із суб'єктивними нормами, еталонами та ідеалами, крім того, соціальне порівняння пов'язане з існуванням «значущого іншого» (референтною групою). Стандарти порівняння, як зазначає дослідниця, певною мірою відображають соціальні та культурні цінності і норми суспільства, в якому людина живе, або тих соціальних груп, до яких вона себе відносить (соціальні уявлення). Результати її досліджень засвідчили, що часте звертання до порівнянь себе з іншими людьми знижує показник суб'єктивного благополуччя (Данильченко, 2016).

Отже, коли йдеться про чинники суб'єктивного благополуччя, то ними є те широке коло феноменів, що впливають на нього та відображають потреби, інтереси й установки особистості щодо підвищення власного благополуччя й переживання щастя.

Ресурси психологічного благополуччя – це всі ті життєві опори, які є в розпорядженні людини й дають їй змогу забезпечувати свої основні потреби: виживання, фізичний комфорт, безпеку, залученість у соціум, повагу з боку соціуму, самореалізацію в соціумі (Штепа, 2015). Вони сприяють підтримці психологічного благополуччя навіть при невідповідній об'єктивній ситуації, забезпечуючи успішне здійснення діяльності у відносно несприятливих умовах (Ironson *et al.*, 1997).

У якості ресурсів психологічного благополуччя вченими виділяються такі, як самоефективність (Bandura, 1998), почуття зв'язності (Antonovsky, 1996); життєва енергія, соціальний інтелект, лідерство; креативність, цікавість, гнучкість мислення, здатність до самоконтролю, почуття гумору (Seligman, 2011); здатність знов і знов знаходити себе у групі, спільноті, соціумі та продуктивно працювати, відчувачи, що життя має певний сенс (Титаренко, 2018), та багато інших.

Дослідниками зазначається, що самі по собі ресурси є своєрідними мотиваторами, обумовлюючи активність індивіда по відношенню до середовища, та забезпечують успішне здійснення діяльності у відносно несприятливих умовах, оскільки, по-перше, вони сприяють вибору активних і проблемно-орієнтованих копінг-стратегій в стресогенних ситуаціях. По-друге, ресурси благополуччя пов'язані з підвищенням ймовірності початку поведінки (досягнення поставлених цілей), як завдяки кращому цілепокладанню і впевненості в своїх силах, так і завдяки мотивуючій функції. По-третє, високий рівень ресурсів психологічного благополуччя пов'язаний з підтриманням

обраної діяльності, що благополучно позначається не тільки на її ефективності, але і на психічному здоров'ї і психологічному благополуччі людини зокрема (Каргіна, 2018: 87).

Отже, йдеться про те, що ресурси благополуччя, на відміну від чинників, виступають як своєрідні засоби, які використовуються для трансформації сприйняття непередбачуваної, невизначеної чи стресової ситуації та її подолання. Психологічні ресурси позиціонуються як властивості, які дають змогу особистості зробити вибір ефективних стратегій оволодіння складними життєвими ситуаціями, впоратися з ними й знизити їх негативний вплив, що, відповідно, позначиться позитивним чином на її суб'єктивному психологічному благополуччі.

Водночас дослідниками (Каргіна, 2018; Diener et al., 2017) наголошується на тому, що між чинниками та ресурсами існують як суттєві відмінності, так і спільне – чинники та ресурси психологічного благополуччя можуть бути єдиними за цілями та функціями, замінювати один одного, доповнювати та перетинатися, але вони завжди відрізняються за формою, зв'язками та особистими діями залежно від конкретної ситуації.

Переживання суб'єктивного благополуччя чи неблагополуччя значною мірою визначається суб'єктивною інтерпретацією (когнітивною та емоційно-оцінною) особистістю ситуацій (зокрема, ситуації невизначеності), з якими вона взаємодіє, що детермінує спрямованість активності особистості, її поведінку в таких ситуаціях.

Від того, як молода людина буде інтерпретувати невизначеність – як загрозу чи як можливість власної здійсненості, як переживатиме її та реагуватиме на неї – буде залежати ефективність самоздійснення та досягання нею суб'єктивного благополуччя. Трансформа-

ція сприйняття несприятливих умов, ситуацій невизначеності та їх опанування відбувається за допомогою ефективного використання особистістю психологічних ресурсів, що сприятиме підтримці суб'єктивного благополуччя.

Висновки. Попри відмінності у визначеннях суб'єктивного благополуччя, можемо виокремити змістову інваріанту, що акумулює доробки різноманітних психологічних інтерпретацій цього феномену. Суб'єктивне благополуччя є емоційно-оцінним ставленням особи до власного життя, власної особистості, взаємостосунків з іншими людьми, що виражається у задоволеності життям загалом й окремими його сферами та є основою для досягнення автономії, розкриття свого потенціалу та самореалізації.

Здебільшого суб'єктивне благополуччя вивчалось в усталених (хоча не завжди сприятливих) умовах життя особистості, тому фокусування на невизначеності як на особливому тлі суспільного життя проблематизує окремі аспекти досягнення суб'єктивного благополуччя молоддю як однією з уразливих соціальних категорій в контексті збереження її здоров'я та благополуччя. Життєздатність особистості, якість її життя і благополуччя багато в чому залежать від її можливостей опановувати невизначеність буття. Психологічні ж ресурси особистості в умовах соціальної нестабільності й невизначеності постають своєрідними засобами трансформації сприйняття таких умов, стресових ситуацій та відіграють ключову роль в їх опануванні та підтримці суб'єктивного благополуччя.

Вважаємо за доцільне включення в контекст дослідження суб'єктивного благополуччя молоді толерантності до невизначеності як психологічного ресурсу підтримання її благополуччя, що й постане *перспективою наших подальших досліджень*.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верник О.Л. Сучасні підходи до проблеми благополуччя в психології: екопсихологічний аспект. *Благополуччя особистості vs благополуччя середовища антиномія сучасного способу життя: матеріали науково-практичного круглого столу (21 квітня 2019 року, Київ)*. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. С. 5–8.
2. Горбаль І.С. Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя пенсіонерів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2016. 20 с.
3. Данильченко Т.В. Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір : монографія ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Чернігів, 2016. 543 с.
4. Каніболоцька М.С. Соціально-психологічні особливості ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2014. 18 с.
5. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта*. № 3. 2015. С. 48–55.
6. Каргіна Н.В. Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 ; Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського». Одеса, 2018. 270 с.
7. Курова А.В. Задоволеність життям та суб'єктивне благополуччя особистості. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова*. Психологія. 2015. Т. 20. Вип. 2(36). Ч. 1. С. 98–104.

8. Леонтьев Д.А. Саморегуляция, ресурсы и личностный потенциал. *Сибирский психологический журнал*. 2016. 62. С. 18–37. URL: http://journals.tsu.ru/uploads/import/1505/files/62_018.pdf
9. Пахоль Б.Є. Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні і класичні підходи, моделі та чинники. *Український психологічний журнал*. 2017. № 1. С. 80–104.
10. Ревенко С.П. Соціально-психологічні умови становлення зрілої ідентичності студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Северодонецьк, 2020. 286 с.
11. Семків І.І. Суб'єктивне благополуччя як психологічна винагорода за проявлену соціальну активність. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2012. Вип. 37. С. 234–237.
12. Сердюк Л.З. Структура та функція психологічного благополуччя особистості. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*. 2017. вип. 17. С. 124–133.
13. Сокурняська Л.Г. Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації : автореф. дис. ... доктора соціологічних наук ; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2007. 38 с.
14. Титаренко Т.М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія ; Нац. академія пед. наук України, Ін-т соціал. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.
15. Тілікіна Н.В. Прогнозування територіальної мобільності молоді в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3(37). С. 30–46.
16. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 368 с.
17. Харченко А.С., Гончарова Н.О. Особливості психологічного благополуччя студентів з різним типом спрямованості. *Психологія і особистість*. 2017. № 2(12). С. 186–194.
18. Шамионов Р.М. Суб'єктивное благополучие личности: этнопсихологический аспект. *Проблемы социальной психологии личности*. Саратов : Саратовский Государственный Университет им. Н.Г. Чернышевского, 2008. С. 45–52. URL: https://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30315_full.shtml
19. Штепа О.С. Аналіз та інтерпретація емпіричної багатofакторної моделі психологічної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 670–682.
20. Шутенко Е.Н. Психологическое здоровье молодежи в условиях социокультурных трансформаций современного общества. *Психолог*. 2018. № 3. С. 32–40.
21. Antonovsky A. The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*. 1996. 11(1). 11–18.
22. Bandura A. Health Promotion from the Perspective of Social Cognitive Theory. *Psychology and Health*. 1998. 13. 623–649.
23. Biswas-Diener R., Kashdan T. B. & King L. A. Two traditions of happiness research, not two distinct types of happiness. *The Journal of Positive Psychology*. 2009. 4(3). 208–211.
24. Diener E. Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 1984. 95. 542–575.
25. Diener E., Heintzelman S. J., Kushlev K., et al. Findings all psychologists should know from the new science on subjective well-being. *Canadian Psychology*. 2017. 58. 87–104.
26. Jewell S., Kambhampati U.S. Are happy youth also satisfied adults? An analysis of the impact of childhood factors on adult life satisfaction. *Social Indicators Research*. 2015. 121. 543–567.
27. Kahneman, D., Diener, E., & Schwarz, N. (Eds.) Well-being: Foundations of hedonic psychology. New York : Russell Sage Foundation Press. Russell Sage Foundation, 2003. 593 p.
28. Lyubomirsky S., Sheldon K. M. & Schkade D. Pursuing happiness: the architecture of sustainable change. *Rev. Gen. Psychol.* 2005. 9. 111–131.
29. Patton G. C, Tollit M. M, Romaniuk H. et al. A prospective study of the effects of optimism on adolescent health risks. *Pediatrics*. 2011. 127. 308–316.
30. Ironson G. H., Wynings C., Schneiderman N. et al. Posttraumatic stress symptoms, intrusive thoughts, loss, and immune function after Hurricane Andrew *Psychosom. Med*. 1997. Vol. 59. 128–141.
31. Proctor C. L., Linley P. A., & Maltby J. Youth life satisfaction measures: A review. *Journal of Positive Psychology*, 2009. № 4. 128–144.
32. Ryan R. M., Deci E. L. On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being. *Annual Reviews Psychol.* 2001. No. 52. 141–166.
33. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. 57. 1069–1081.
34. Samman Emma. Psychological and Subjective Well-being: A Proposal for Internationally Comparable Indicators. *Oxford Development Studies, Taylor & Francis Journals*. 2007. vol. 35(4). 459–486.
35. Seligman M. Flourish: A new understanding of happiness and well-being –and how to achieve them. London : Nicholas Brealey Publishing. 2011. 368 p.
36. Veenhoven R. & Kalmijn W. Inequality-adjusted happiness in nations: Egalitarianism and utilitarianism married together in a new index of societal performance. *Journal of Happiness Studies*. 2005. No. 6. 421–455.

REFERENCES:

1. Vernyk, O. L. (2019). Suchasni pidkhody do problemy blahopoluchchia v psykholohii: ekopsykholohichniy aspekt [Modern approaches to the problem of well-being in psychology: ecopsychological aspect] *Blahopoluchchia osobystosti vs blahopoluchchia seredovyscha antynomiia suchasnoho sposobu zhyttia: materialy naukovykh-praktychnoho kruhloho stolu (21 kvitnia 2019 roku, Kyiv)* – The well-being of the individual vs the well-being of the environment, the antinomy of the modern way of life: materials of the scientific and practical round table. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv. 5–8. [in Ukrainian].
2. Horbal', I. S. (2016). Sotsial'no-psykholohichni chynnyky sub'yektyvnoho blahopoluchchya pensioneriv [Socio-psychological factors of subjective well-being of pensioners]: *avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.05*. In-t sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi NAPN Ukrayiny. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
3. Danylchenko, T. V. (2016). Sub'yektyvne sotsialne blahopoluchchia: psykholohichniy vymir : monohrafiia [Subjective social well-being: psychological dimension : a monograph]. Kyiv. *Nats. un-t im. Tarasa Shevchenka*. Kyiv. national University named after Taras Shevchenko. Chernihiv. 543 s. [in Ukrainian].
4. Kanibolotska, M. S. (2014). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti stavlennia do zdorovia molodi z riznym ekonomichnym statusom [Socio-psychological peculiarities of the attitude to health of youth with different economic status]: *avtoref. dys. kand. psykol. nauk : 19.00.05*. Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 18s. [in Ukrainian].
5. Karhina, N. V. (2015). Osnovni pidkhody do vyvchennia psykholohichnoho blahopoluchchya osobystosti: teoretychniy aspekt [Basic approaches to the study of psychological well-being of the individual: theoretical aspect]. *Nauka i osvita – Science and education*, 3. 48–55. [in Ukrainian].
6. Karhina, N. V. (2018). Resursy ta chynnyky psykholohichnoho blahopoluchchya osobystosti [Resources and factors of psychological well-being of the individual]: *dys...kand. psykol. nauk : 19.00.01*. *Derzhavnyi zaklad «Pivdenoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho» – State institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky"*. Odesa. 270 s. [in Ukrainian].
7. Kurova, A. V. (2015). Zadovolenist zhyttiam ta sub'yektyvne blahopoluchchia osobystosti [Life satisfaction and subjective well-being of the individual]. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnikova. Psykholohiia. – Bulletin of ONU named after I. I. Mechnikov. Psychology*. Vol. 20, 2(36). Ch. 1. 98-104. [in Ukrainian].
8. Leont'ev, D. A. (2016). Samoreguljacija, resursy i lichnostnyj potencial [Self-regulation, resources and personal potential]. *Sibirskij psichologicheskij zhurnal – Siberian Psychological Journal*, 62. 18–37. URL: http://journals.tsu.ru/uploads/import/1505/files/62_018.pdf [in Russian].
9. Pakhol', B. YE. (2017). Sub'yektyvne ta psykholohichne blahopoluchchya: suchasni i klasychni pidkhody, modeli ta chynnyky [Subjective and psychological well-being: modern and classic approaches, models and factors]. *Ukrayins'kyi psykholohichnyy zhurnal – Ukrainian Psychological Journal*, 1. 80–104. [in Ukrainian]
10. Revenko, S. P. (2020). Sotsial'no-psykholohichni umovy stanovlennya zriloyi identychnosti student-s'koyi molodi [Socio-psychological conditions for the formation of a mature identity of student youth] : *dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.05*. Skhidnoukrayins'kyi natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalja MON Ukrayiny. – Eastern Ukrainian National University named after Volodymyr Dahl, Ministry of Education and Culture of Ukraine. Severodonetsk. 286 s. [in Ukrainian].
11. Semkiv, I. I. (2012). Sub'yektyvne blahopoluchchya yak psykholohichna vynahoroda za proyavleni sotsial'nu aktyvnist' [Subjective well-being as a psychological reward for demonstrated social activity]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 12: Psykholohichni nauky – Scientific journal of the NPU named after M.P. Drahomanova. Series 12: Psychological Sciences*, 37. 234–237. [in Ukrainian]
12. Serdyuk, L. Z. (2017). Struktura ta funktsiya psykholohichnoho blahopoluchchya osobystosti [The structure and function of the psychological well-being of the individual]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi: zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. Tom V: Psykhofiziologiya. Psykholohiya pratsi. Eksperymental'na psykholohiya – Actual problems of psychology: a collection of scientific works of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Psychophysiology. Psychology of work. Experimental psychology*, V(17). 124–133. [in Ukrainian].
13. Sokuryans'ka, L. H. (2007). Tsinnisna determinatsiya stanovlennya sotsial'noyi sub'yektnosti student-stva v umovakh sotsiokul'turnoyi transformatsiyi [Valuable determination of the formation of the social subjectivity of students in the conditions of socio-cultural transformation]: *avtoref. dys...doktora sotsiolohichnykh nauk*. Kharkiv's'kyi natsional'nyy universytet imeni V.N. Karazina. Kharkiv, 38 s. [in Ukrainian].
14. Tytarenko, T. M. (2018). Psykholohichne zdorov'ya osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloyi travmatyzatsiyi : monohrafiya [Psychological health of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization: monograph]. *Nats. akademiya ped. nauk Ukrayiny, In-t sotsial. ta polit. Psykholohiyi – National Academy of Ped. of Sciences of Ukraine, Institute of Social and flight psychology*. Kropyvnytskyi. 160 s. [in Ukrainian]
15. Fernhem, A., Hejven, P. (2001). Lichnost' i social'noe povedenie [Personality and social behavior]. St. Petersburg. Piter. 368 s. [in Russian]
16. Tilikina, N. V. (2019). Prohnozuvannya terytorial'noyi mobil'nosti molodi v Ukrayini [Forecasting territorial mobility of youth in Ukraine]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika – Demography and social economy*, 3 (37). 30–46. [in Ukrainian]
17. Kharchenko, A. S., Honcharova, N. O. (2017). Osoblyvosti psykholohichnoho blahopoluchchya studentiv z riznym typom spryamovanosti [Peculiarities of psychological well-being of students with different types of orientation]. *Psykholohiya i osobystist' – Psychology and personality*, 2(12). 186–194. [in Ukrainian].

18. Shamionov, R. M. (2008). Sub"yektivnoye blagopoluchiye lichnosti: etnopsikhologicheskiy aspekt [Subjective well-being of the individual: ethnopsychological aspect. Problems of social psychology of personality]. *Problemy sotsial'noy psikhologii lichnosti*. Saratovskiy Gosudarstvennyy Universitet im. N.G. Chernyshevskogo – Saratov State University. N.G. Chernyshevsky, Saratov. 45–52. URL: https://psyjournals.ru/sgusocialpsy/issue/30315_full.shtml. [in Russian]
19. Shtepa, O. S. (2015). Analiz ta interpretatsiya empirychnoyi bahatofaktornoyi modeli psikhologichnoyi resursnosti osobystosti [Analysis and interpretation of the empirical multifactorial model of the psychological resourcefulness of the individual]. *Problemy suchasnoyi psikhologii – Problems of modern psychology*, 28. 670–682. [in Ukrainian]
20. Shutenko, Ye. N. (2018). Psikhologicheskoye zdorov'ye molodezhi v usloviyakh sotsiokul'turnykh transformatsiy sovremenogo obshchestva [Psychological health of youth in the conditions of sociocultural transformations of modern society]. *Psikholog – Psychologist*, 3. 32–40. [in Russian]
21. Antonovsky, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*. 11 (1), 11–18. [in English]
22. Bandura, A. (1998). Health Promotion from the Perspective of Social Cognitive Theory. *Psychology and Health*. 13. P. 623–649. [in English]
23. Biswas-Diener, R., Kashdan, T. B., King, L. A. (2009). Two traditions of happiness research, not two distinct types of happiness. *The Journal of Positive Psychology*. 4 (3), 208–211. [in English]
24. Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 95, 542–575. [in English]
25. Diener, E., Heintzleman, S. J., Kushlev, K. et al. (2017). Findings all psychologists should know from the new science on subjective well-being. *Canadian Psychology*. 58, 87–104. [in English]
26. Jewell, S, Kambhampati, U.S (2015). Are happy youth also satisfied adults? An analysis of the impact of childhood factors on adult life satisfaction. *Social Indicators Research*. 121, 543–567. [in English]
27. Kahneman, D., Diener, E., & Schwarz, N. (Eds.) (2003). Well-being: Foundations of hedonic psychology. New York: Russell Sage Foundation Press. Russell Sage Foundation. 593 p. [in English]
28. Lyubomirsky S., Sheldon K. M. & Schkade D. (2005). Pursuing happiness: the architecture of sustainable change. *Rev. Gen. Psychol.* 9, 111–131. [in English]
29. Patton, G. C, Tollit, M. M, Romaniuk, H, Spence, S. H et al. (2011). A prospective study of the effects of optimism on adolescent health risks. *Pediatrics*. 127, 308–316. [in English]
30. Ironson, G. H., Wynings, C., Schneiderman, N., Baum A. et al. (1997). Posttraumatic stress symptoms, intrusive thoughts, loss, and immune function after Hurricane Andrew *Psychosom. Med.* Vol. 59, 128–141. [in English].
31. Proctor, C. L., Linley, P. A. & Maltby, J. (2009). Youth life satisfaction measures: A review. *Journal of Positive Psychology*. 4, 128–144. [in English]
32. Ryan, R. M., Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being. *Annual Reviews Psychol.* № 52, 141–166. [in English]
33. Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 57, 1069–1081. [in English]
34. Samman, Emma. (2007). Psychological and Subjective Well-being: A Proposal for Internationally Comparable Indicators. *Oxford Development Studies, Taylor & Francis Journals*. vol. 35(4), 459–486. [in English]
35. Seligman, M. (2011). Flourish: A new understanding of happiness and well-being –and how to achieve them. London: Nicholas Brealey Publishing. 368 p. [in English]
36. Veenhoven, R. & Kalmijn, W. (2005). Inequality-adjusted happiness in nations: Egalitarianism and utilitarianism married together in a new index of societal performance. *Journal of Happiness Studies*. No. 6. 421–455. [in English]

Стаття надійшла до редакції 28.07.2022.

The article was received 28 July 2022.

УДК 159.922:316.776-043.2:316.776.34
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-13>

ІНФОДЕМІЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЕКТОРИ ЗНИЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПЕРЕВАНТАЖЕННЯ

Кочубейник Ольга Миколаївна,

доктор психологічних наук,
провідний науковий співробітник,

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України*

kochubeynyk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

Мета. Актуальність заявленої у статті проблеми зумовлена тим, що процес інфодемії тотально впливає на всі сфери життєдіяльності людини. Одним з найважливіших факторів у процесі навмисного чи, навпаки, ненавмисного створення та поширення інфодемічних нарративів є ЗМІ (та соціальні медіа включно). Дослідження має на меті з'ясувати, яким чином ЗМІ впливають на інформаційну адаптацію особистості під час поширення коронавірусної інфекції, та окреслити інструменти захисту та протидії інформаційному надлишку. Наукова новизна дослідження полягає в оцінюванні особливостей сприйняття медіа людьми різного віку та зайнятих у різних сферах професійної діяльності.

Методи. Дослідження, організоване як квазіексперимент із незв'язаними вибірками, було проведене у два етапи, перший з яких – березень 2020 р., а другий – квітень 2021 р. Змінні вимірювалися за допомогою розширеної шкали Лайкерта шляхом оцінювання різних аспектів медіапотуку. Вибіркові сукупності було сформовано за допомогою онлайн-опитування («вибірка, керована респондентами») з дотриманням процедур, що підвищують репрезентативність. Фокус інтерпретації результатів зосереджено на соціально детермінованих векторах змін оцінки медіапотуку.

Результати. Виокремлено два вектори, які пояснюють зміни в оцінюванні медіапотуку в умовах інфодемії. Перший із них опосередковується віковими особливостями, тоді як другий – сферою професійної діяльності. Перший вектор – десенсибілізація – діє у напрямі втрати новизни та атрактивності інформації, пов'язаної із пандемією. Другий вектор – прагматизм – визначається корисністю інформації для організації професійної активності.

Висновки. В умовах пандемії ЗМІ відіграли вирішальну роль у ситуації, оскільки ізольовані люди підтримували контакти, надаючи інформацію як про запобіжні заходи, статистику захворювань, заходи безпеки, так і небезпечну для здоров'я дезінформацію, чутки та фейкові новини. Це вимагає забезпечити контроль за підвищенням відповідальності медіа перед своїми цільовими аудиторіями за публікацію фейк-ньюс та здійснювати глибший фактчекінг усієї інформації, яка може негативно вплинути на суспільство.

Ключові слова: трансформація повсякденного життя, пандемія, вік, професійна діяльність, дотримання методів пом'якшення пандемії.

INFODEMIC: SOCIO-PSYCHOLOGICAL VECTORS OF REDUCING INFORMATION OVERLOAD

Kochubeynyk Olga Mykolaivna,

Doctor of Psychological Sciences,

Leading Researcher Institute for Social and Political Psychology

National Academy of Educational Sciences of Ukraine

kochubeynyk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

Purpose. The relevance of the problem stated in the article drives from the fact that infodemic totally influences all areas of human activity. Media (including social media) are considered to be one of the most important factors in the process of creating and distributing infodemic narratives – both in an intentional or a non-intentional way. This study aims to investigate how media influences an informative adaptation of a personality during spread of coronavirus infection, to develop recommendations for protection and counteraction against information superfluity. The scientific novelty of the study consists in assessment of the peculiarities of media perception by people of different ages and employed in different areas of professional activity.

Methods. The study, organized as a quasi-experiment with *unbounded* samples, was undertaken in two steps, the first of which was in March 2020, and the second – in April 2021. Variables were measured with an extended Likert scale to assess different aspects of media flow. Sample populations were formed

by using an online survey (namely, “respondent-driven sampling”) in compliance with procedures ensuring representativeness. The focus of the results interpretation was on socially determined vectors of changes in assessment of media flow.

Results. Two vectors have been singled out to explain changes in assessment of media flow *under infodemic circumstances*. The first of them is mediated by age characteristics, while the second is mediated by a field of professional activity. The first vector – desensitization – acts in the direction of loss of novelty and attractiveness of information related to the pandemic. The second vector – pragmatism – is determined by the usefulness of information for the organization of professional activity.

Conclusions. Media played a crucial role in making people connected in spite of isolation, providing information regarding both the precautions, disease statistics, safety measures as well as health-threatening misinformation, rumors and fake news. It is necessary to advocate an increasing responsibility of media towards their target audiences for publishing fake news; deeper fact-checking of information that could be a threat to society.

Key words: *transformation of everyday life, pandemic, age, professional activity, adherence to pandemic mitigation methods.*

Вступ. Сучасне суспільство страждає від надлишку інформації, і, осмислюючи цей стан, М. Епштейн сформулював головну проблему людства постіндустріальної доби, а саме: співвідношення сумарної інформації, накопиченої на сьогодні (та постійне зростання її обсягів), й здатності людини цю інформацію сприйняти. Іншими словами, це – диспропорція між людством як сукупним виробником інформації та окремою людиною як її споживачем. В умовах пандемії ковід-19 проблема, пов'язана з обсягами та якістю інформації, отримала новий масштаб. Генеральний директор ВООЗ Т. Гебрейесус заявив, що нині доводиться не просто боротися з епідемією, але також боротися з інфодемією. Адже надмірні обсяги нової (об'єктивно нової) інформації спричинили в умовах пандемії кілька специфічних ефектів. По-перше, на тривалий час вони витіснили з актуального поля уваги новини про політичні, соціальні та економічні події. По-друге, надлишок тривожної інформації та велика кількість фейків призвели до масового емоційного виснаження людей, масштабного виникнення тривожних станів та недовіри. По-третє, виникли численні конспірологічні теорії походження вірусу, що згенерувало низку самостійних вивчень цього феномену, особливо факторів, що провокують появу конспірологічних уявлень та чинять вплив на повсякденну поведінку людей та (дез) організацію способу життя (Önnerfors, 2020). Завдяки цим дослідженням з'ясовано, що прийняття людиною конспірологічних переконань опосередковане різними соціально-демографічними та психологічними факторами, серед яких – стать, вік, рівень освіти, матеріальне становище, актуальний психологічний стан людини, її стабільні індивідуально-психологічні характеристики (риси особистості, світоглядні переконання, стиль мислення, особливості когнітивної сфери), особливості соціальної ідентичності. Крім того, конспірологічні переконання щодо COVID-19 впливають на різні поведінкові реакції, пов'язані з пандемією: виконання правил гігієни та норм соціального дистанціювання,

купівельна поведінка, дотримання псевдонаукових практик профілактики та лікування коронавірусної інфекції (Mian, Khan, 2020; Agle, Xiao, 2021). По-четверте, згодом у цей інфодемічний простір влилися потоки, що конструюють позитивне/негативне ставлення до вакцинації, аргументи щодо її необхідності, шкідливості, надійності тощо.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Зрозуміло, що інфодемія є результатом одночасної дії на особистість різних чинників. Одним з найважливіших факторів у процесі навмисного чи, навпаки, ненавмисного створення та поширення інфодемічних наративів є ЗМІ (та соціальні медіа включно). І окремі аспекти цього поширення потрапляли у поле зору науковців. На наш погляд, можна виокремити два найвпливовіші дослідницькі питання у цій сфері: 1) позитивні та негативні наслідки інфодемії; 2) причини, механізми та закономірності поширення конспірологічних та фейкових нарацій. В аналітичному ревію було показано, що використання соціальних мереж суттєво пов'язане з психологічним благополуччям. А саме перегляд стресового контенту (наприклад, серйозність спалаху, статистика інфікованих людей, дезінформація або чутки про спалах) значуще корелює з негативними психологічними наслідками (зростання тривоги, депресія), тоді як обнадійливий контент (оптимістичні висновки експертів, інформація про успішне лікування, а також різноманітні розважальні повідомлення) асоціюються з позитивнішими психологічними станами (Anjum, 2020). Визначено, що наявний прямий зв'язок із кількістю традиційних медіаджерел, які переглядає особа, кількістю годин у соціальних мережах та важкістю її психологічних розладів в умовах зростання захворювання на ковід-19 у США (Kira et al., 2020). Аналізуючи феномен фейкових новин у сфері охорони здоров'я, було переконливо доведено, що інфодемія є культурно універсальним феноменом та скрізь провокує недовіру до урядів, наукових досліджень та медичних рекомендацій, що у майбутньому

може чинити загрозу життю та фізичному й ментальному здоров'ю (Rocha et al., 2021; Rovetta, Castaldo, 2022).

Відповідно, інформація постала крихким інструментом орієнтації у світі, що докорінно змінився, а надмірне «споживання» інформації призводило до психологічного виснаження людей. На початковому етапі поведінковими реакціями на стресову ситуацію виразилося зростання занепокоєння, неуважність, уповільнення реагувань. Далі стали помітними зниження здатності ефективно вирішувати проблеми, повноцінно працювати, критично сприймати інформацію (яка, приміром, наражає людину на ризик кібершахрайства), почали виникати захисні форми поведінки (уникнення, заперечення), панічні покупки, зловживання психоактивними речовинами, ігроманія, суїцидальні думки та спроби тощо (Вплив пандемії коронавірусу, 2020). Причому небезпека полягає у тому, що ці реакції простежувалися не лише у період пандемії, вони можуть (за прогнозами) перетворитися на «довготривалий» тягар, розтягнутий на роки і навіть на все життя людини (Психологічне і соціальне благополуччя особистості, 2021). До очікуваних наслідків карантину (і пов'язаних з ним соціальних та фізичних заходів дистанціювання) належить також і посилення соціальної ізоляції, зростання почуття самотності, різноманітні психосоціальні ризики (такі як соціальна роз'єднаність, кіберзалякування та кібершахрайство, фінансовий стрес, безробіття, бездомність та розрив відносин) (Досвід переживання пандемії COVID-19, 2020).

Незважаючи на те, що світова спільнота намагалася активно протистояти системній травматизації, пов'язаній з пандемією та низкою обмежувальних заходів, висловлюються численні припущення, що травматичні розлади соціального та психічного здоров'я населення мірою пролонгації посиляться, а соціальні зміни матимуть глибші наслідки. Іншими словами, передбачається, що психологічний «відбиток» пандемії очікується глибшим, ніж медичний «відбиток», оскільки психологічні ефекти є більш вираженими, поширеними та тривалими, ніж суто соматичні наслідки хвороби. А це означає, що одним із активних запитів на психологічну інтервенцію буде допомога особистості або суспільству на вироблення протидії інформаційному перевантаженню.

З огляду на останнє, дослідження має на меті з'ясувати, яким чином ЗМІ впливають на інформаційну адаптацію особистості під час поширення коронавірусної інфекції, та окреслити інструменти захисту та протидії інформаційному надлишку.

2. Методологія і методи. Основним завданням дослідження було виявлення тих змін, що відбулися в образі пандемії як ситуації тотальної небезпеки. За нашими очіку-

ваннями, інформаційне перенавантаження протягом року повинне було знижуватися, оскільки втрата «ефекту новизни» та хабітуалізація загрози є очікуваними наслідками тривалого щоденного стресу. Однак залишалося відкритим питання про те, у якому саме напрямі відбувалися зміни.

Процедура отримання емпіричних даних характеризувалася кількома особливостями.

По-перше, «образ повідомлень ЗМК» оцінювався двічі на піках першої та третьої пандемійних хвиль, а саме: березень 2020 р. та квітень 2021 р., що створювало порівняння образів, дещо різних за своєю генезою. Перший із них був продукований навіюваністю та панікою, не в останню чергу спровокований страхом перед невідомістю. Другий образ уже містив досвід зіткнення з хворобою (особисто, розповіді «близького кола», інформація зі ЗМК про перебіг, лікування, одужання, наслідки). На наш погляд, саме відмінності у генезі цих двох образів мають позначитися на особливостях їхнього оцінювання. Відмінності у періоді вимірювання поставали як основне завдання для порівняльного аналізу.

По-друге, оскільки дослідження проводилося в умовах соціального дистанціювання, отримання емпіричних даних відбувалося в режимі онлайн за допомогою гугл-форм як онлайн-опитування, ґрунтоване на вибірках, керованих респондентом. Для збільшення міри еквівалентності вибірок первинні входження були однаковими як за переліком організацій, так і за особами, яким надсилалися посилання-запрошення (ризики, пов'язані із онлайн-дослідженнями, враховувалися у формулюванні висновків).

Оцінювання образу інформації здійснювалося за допомогою процедури семантичного диференціалу, причому шкалування виконувалося за допомогою розширеної версії шкали Лайкерта. Респондентам пропонувалося оцінити інформацію, яка подається у ЗМК внаслідок поширення коронавірусної інфекції, за такими полярними шкалами, як: заспокійлива – така, що лякає; радує – засмучує; нав'язлива – ненав'язлива; аморальна – моральна; прояснює – заплутує; викликає відчай – породжує надію; керована – некерована; лавиноподібна – дозована; корисна – непотрібна, складна – проста; непередбачувана – передбачувана; незабутня – така, що легко забувається; нудна – цікава; розслаблює – така, що напружує; надлишкова – недостатня. (Принагідно зазначимо, що йшлося про будь-які канали інформаційних трансляцій: телебачення, сайти офіційних мережах, ютуб-канали; тобто включено було всі можливі потоки із тим, щоб охопити різні інструменти поширення інфодемії).

Змінними, що істотною мірою можуть опосередковувати бачення пандемійної ситуації та її відображення у ЗМК, вибрано вік та сферу зайнятості. Вік, однак, нами розглядався не стільки як біологічна, скільки комплексна соціальна детермінанта поведінки, яка певною мірою утримує у собі рівень активності й мобільності особи, її ризики щодо здоров'я, спроможність оперативно вирішувати нагальні побутові проблеми тощо. Суб'єктна змінна «вік» мала чотири градації: 18–35 років, 36–45 років, 46–59, старші за 60 років. Сфера зайнятості також розглядалася як комплексна соціальна детермінанта за своїм походженням, адже вона опосередковано враховує демографічні, економічні, соціальні та виробничі характеристики, визначає стабільність фінансового становища, включеність у суспільну активність тощо. Суб'єктна змінна «сфера зайнятості» мала вісім градацій: найманий працівник у приватному секторі, найманий працівник у громадському секторі, найманий працівник у державному секторі, власна справа, фріланс, навчання, пенсіонер(ка), не працюю.

Оскільки процедури застосування вибірок, керовані респондентом, призводять до неочікуваних і малопрогнозованих перекосів у тих чи тих параметрах вибірки, то нами було застосовано процедуру випадкового відбору із двох набраних сукупностей з тим, щоб уникнути, зокрема, переважання «жіночих» відповідей, що є типовим для онлайн-досліджень. З огляду на це остаточні обсяги вибірок становили $N_1 = N_2 = 441$. Розподілення за двома проміжними змінними представлено у табл. 1.

Основним статистичним інструментом порівняльного аналізу вибрано U-Мана-Вітні як непараметричний статистичний критерій, що використовується для оцінки різниці між двома незв'язаними вибірковими сукупностями за рівнем будь-якої ознаки, вимірної за порядковою шкалою.

3. Результати та дискусії. Спочатку зазначимо виявлені відмінності за змінною «вік». На підставі порівняльного аналізу, здійсненого за допомогою критерію U-Манна-Уїтні, у різних вікових градаціях у двох різних образах інформації у ЗМК (2020 та 2021 рр.)

виявлено низку відмінностей. Для першої вікової групи виявлено зміни у напрямі оцінювання інформації як *непотрібної* ($Me_1=95,52$; $Me_2=116,03$; $p=0,044$), *такої, що забувається* ($Me_1=86,83$; $Me_2=118,49$; $p=0,002$), та *нудної* ($Me_1=128,70$; $Me_2=106,63$; $p=0,028$). Для другої вікової групи – у напрямі *такої, що заспокоює* ($Me_1=126,68$; $Me_2=108,49$; $p=0,041$), *ненав'язлива* ($Me_1=110,49$; $Me_2=133,31$; $p=0,011$), *дозована* ($Me_1=109,93$; $Me_2=134,16$; $p=0,007$), *непотрібна* ($Me_1=111,89$; $Me_2=131,16$; $p=0,031$), *передбачувана* ($Me_1=112,40$; $Me_2=130,38$; $p=0,045$), *така, що забувається* ($Me_1=105,84$; $Me_2=140,43$; $p=0,000$), *нудна* ($Me_1=129,97$; $Me_2=103,47$; $p=0,002$), *надлишкова* ($Me_1=126,31$; $Me_2=109,07$; $p=0,053$). Для третьої вікової групи – у напрямі *такої, що заспокоює* ($Me_1=128,60$; $Me_2=110,10$; $p=0,037$), *ненав'язлива* ($Me_1=109,54$; $Me_2=137,43$; $p=0,002$), *породжує надію* ($Me_1=112,36$; $Me_2=133,39$; $p=0,017$), *дозована* ($Me_1=110,80$; $Me_2=135,63$; $p=0,006$), *передбачувана* ($Me_1=113,89$; $Me_2=131,20$; $p=0,054$), *така, що забувається* ($Me_1=104,43$; $Me_2=144,77$; $p=0,000$), *нудна* ($Me_1=130,51$; $Me_2=107,36$; $p=0,008$), *розслаблює* ($Me_1=134,26$; $Me_2=101,98$; $p=0,000$), *надлишкова* ($Me_1=132,14$; $Me_2=113,23$; $p=0,034$). Для четвертої вікової групи – у напрямі *такої, що заспокоює* ($Me_1=99,81$; $Me_2=78,55$; $p=0,005$), *ненав'язлива* ($Me_1=81,95$; $Me_2=103,79$; $p=0,005$), *дозована* ($Me_1=83,85$; $Me_2=101,11$; $p=0,026$), *передбачувана* ($Me_1=83,17$; $Me_2=102,07$; $p=0,014$), *така, що забувається* ($Me_1=77,66$; $Me_2=109,86$; $p=0,000$), *розслаблює* ($Me_1=99,29$; $Me_2=79,28$; $p=0,009$).

Тепер зазначимо виявлені відмінності за змінною «сфера зайнятості». На підставі порівняльного аналізу, здійсненого також за допомогою критерію U-Манна-Уїтні, у різних градаціях цієї змінної у двох різних образах інформації у ЗМК (2020 р. та 2021 р.) виявлено низку відмінностей.

У сфері «найманий працівник у приватному секторі» виявлено зміни в оцінюванні інформації у напрямі *такої, що заплутує* ($Me_1=88,31$; $Me_2=104,60$; $p=0,042$), *некерована* ($Me_1=86,60$; $Me_2=114,74$; $p=0,000$), *дозована* ($Me_1=88,83$; $Me_2=111,47$; $p=0,005$), *передбачувана*

Таблиця 1

Розподілення характеристик вибіркових сукупностей відповідно до змінних «вік» та «сфера зайнятості»

	Вік					Сфера зайнятості								
	1	2	3	4	Заг.	1	2	3	4	5	6	7	8	Заг.
Березень 2020	49	144	142	106	441	116	152	28	81	9	25	6	24	441
Квітень 2021	173	94	99	75	441	79	111	23	32	7	139	31	19	441
Загалом	222	238	241	181	882	195	263	51	113	16	164	37	43	882

($Me_1=88,79$; $Me_2=111,52$; $p=0,005$), недостатня ($Me_1=85,42$; $Me_2=116,47$; $p=0,000$), нудна ($Me_1=105,89$; $Me_2=86,41$; $p=0,014$), розслаблює ($Me_1=107,45$; $Me_2=84,13$; $p=0,003$). У сфері зайнятості «найманий працівник у громадському секторі» – зміни у напрямі такої, що заплутує ($Me_1=123,64$; $Me_2=143,45$; $p=0,033$), некерована ($Me_1=123,07$; $Me_2=144,23$; $p=0,023$), непотрібна ($Me_1=116,87$; $Me_2=152,72$; $p=0,000$), недостатня ($Me_1=113,21$; $Me_2=157,73$; $p=0,000$), нудна ($Me_1=142,64$; $Me_2=117,43$; $p=0,005$). У сфері зайнятості «найманий працівник у державному секторі» – зміни у напрямі такої, що заплутує ($Me_1=21,30$; $Me_2=29,86$; $p=0,035$), та некерована ($Me_1=21,96$; $Me_2=30,91$; $p=0,030$). У сфері зайнятості «власна справа» – зміни у напрямі такої, що заплутує ($Me_1=38,42$; $Me_2=64,34$; $p=0,000$), радує ($Me_1=60,72$; $Me_2=47,59$; $p=0,045$), некерована ($Me_1=52,61$; $Me_2=68,11$; $p=0,021$), дозована ($Me_1=53,03$; $Me_2=67,05$; $p=0,037$), недостатня ($Me_1=51,91$; $Me_2=69,88$; $p=0,008$) та розслаблює ($Me_1=61,40$; $Me_2=45,88$; $p=0,019$). У сфері зайнятості «навчаюсь» – зміни у напрямі оцінювання як такої, що непотрібна ($Me_1=64,38$; $Me_2=85,76$; $p=0,035$). У сферах зайнятості «фріланс», «пенсіонер(ка)», «не працюю» відмінностей у оцінюванні не виявлено.

Аналіз змін, що відбулися у разі оцінювання інформації, дає можливість увиразнити кілька особливостей. Спочатку висвітлимо ті із них, що пов'язані зі змінною «вік». Тут можна виокремити вектор, властивий для більшості вікових градацій, змістом якого є зсув в оцінюванні інформації як: заспокійливої, ненав'язливої, дозованої, передбачуваної, такої, що забувається, та нудної. Осередком цього вектора, на наш погляд, є втрата новизни та атрактивності інформації, пов'язаної із пандемією, а отже, послаблення уваги до неї, фактично *десенсибілізація*. Дійсно, протягом року інформація перестала постачати нові смисли для формування картини світу загалом і шкідливості вірусу зокрема, тому вона постала як дублювання, як повторення з незначними варіаціями. З іншого боку, відсутність нових смислів почала поступово функціонувати як заспокоєння, оскільки травматичність інформації зменшилася: виявилось, що міра летальності не така висока, існують способи захисту, з'явилися нарації в близькому оточенні про благополучний перебіг лікування тощо.

Друга особливість, на яку варто звернути увагу під час інтерпретації результатів, – це значно менша кількість шкал, за якими відбуваються зміни у першій віковій групі (18–35 років). Одним із пояснень, на наш погляд, є когортна особливість способу споживання інформації. Вона простежується як дві протилежно спрямовані тенденції оброблення

інформаційних потоків: молодь звикла до поверхневого «ковзання», тобто нею переглядається більше повідомлень, проте ступінь занурення є нижчим. У підсумку інформація аналізується менш детально і сприймається як подібна, що у певному сенсі може розцінюватися як «уже непотрібна».

Аналізуючи особливості, виявлені за змінною «сфера зайнятості», також можна виявити два цікаві прояви. Перший із них пов'язаний зі змістом змін, які відбуваються в оцінюванні, а саме простежується вектор, за яким інформація «заплутує», є «некерованою» та «недостатньою». Слід врахувати, що виявлені зміни вплетені вже не у цілісну повсякденність, як для змінної «вік», а лише в ту частину її організації, яка пов'язана із професійними обов'язками та забезпеченням джерела існування. І саме під таким кутом зору стає зрозумілим певний поділ: ті рівні суб'єктної незалежної змінної, які стосуються активної та формальної включеності у професійну взаємодію, містять цей вектор відмінностей. «Фріланс», «навчання», «пенсіонер(ка)», «не працюю» не позначаються на змінах в оцінюванні інформації за винятком градації «навчаюся», де виявлено статистично значущі відмінності у розподілі ознаки за шкалою «корисна – непотрібна». Проте, на наш погляд, ця відмінність є проявом помилки в організації дослідження (проміжок у 18–35 років містить у своєму складі тих, хто навчається, тобто відбулося злиття змінних), а тому її не слід інтерпретувати у термінах відмінностей, пов'язаних зі сферою зайнятості. Отже, ми можемо говорити, що для тієї частини вибіркової сукупності, що окреслює включеність у щоденну рутинізовану виробничу взаємодію (найманий працівник у приватному секторі, найманий працівник у громадському секторі, найманий працівник у державному секторі, власна справа), адаптація до інфодемії здійснюється через прагматичність, тобто те, наскільки інформаційний потік дозволяє/заважає організувати виробничу активність, стає орієнтиром для застосування тих чи тих практик, пов'язаних із вимогами соціальної дистанції, використанням засобів ЗІЗ тощо. Тоді як частина вибіркової сукупності, яка певною мірою є умовним полюсом ексклюзії («фріланс», «навчання», «пенсіонер(ка)», «не працюю»), не демонструє відмінностей в оцінюванні інформації за шкалами вектора прагматизму (Якщо згадати, що навчання у вищих значною мірою здійснювалося дистанційно, а в окремих регіонах, де епідемічна ситуація виявлялася вкрай несприятливою, дистанційна освіта займала більшу частину навчального року, то «навчання» поставало як ексклюзія зі значної частини визначальних соціальних контактів).

Висновки. Досвід, отриманий суспільством під час пандемії, тривалий час буде цікавити науковців. Для психологічної науки актуальним залишатиметься пошук соціально-психологічних методів: а) пом'якшення пандемії (наприклад, дотримання соціального дистанціювання), б) зменшення кількості пов'язаних з пандемією соціальних порушень (наприклад, панічних покупок, протестів проти карантинних обмежень чи перепусток, маскового режиму) та в) зниження рівня дистресу та пов'язаних із цим проблем (наприклад, тривога, депресія тощо). Не в останню чергу зазначені завдання вирішуватимуться через управління інформаційними потоками та врахування особливостей їхньої дії на відтворення порядку соціальності. Так, у період пандемії проблема достовірності інформаційного контенту увиразнилася особливо гостро, оскільки «криза довіри» виявилася доволі істотним чинником дестабілізації упорядкованих соціальних практик, реорганізації життєвих інтересів як окремих громадян, так і суспільства загалом. Фейкові новини та дезінформація постали проблемою, що межують із забезпеченням соціальної, економічної та політичної безпеки.

Саме тому важливим інструментом протидії масовій дезорганізації повсякденності на всіх рівнях організації порядку соціальності є зниження інтенсивності негативних емоційних переживань, раціоналізація поведінки, забезпечення можливості адекватно мобілізувати різноманітні ресурси для відновлення «нетравмівної» повсякденності. Два соціально-психологічні вектори зниження інформаційного перевантаження у період пандемії – десенсибілізація та прагматичність – діють інтенсивно, релевантні зміни – повні чи часткові – ми виявили у більшості градацій обох суб'єктивних змінних. Це означає можливість їхнього використання для прийняття більш раціональних дій, впорядкування повсякденності, зменшення рівня фонового стресу. Отже, визначені вектори можуть слугувати основою цілеспрямованого регулювання інформаційних потоків у разі потреби стабілізації соціальної ситуації за допомогою інформаційних інструментів, що функціонують у будь-якому порядку соціальності. Це вимагає забезпечити контроль за підвищенням відповідальності масмедіа перед своїми цільовими аудиторіями за публікацію фейк-ньюс; глибший фактчекінг усієї інформації, яка може негативно вплинути на суспільство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Agle J., Xiao Y. Misinformation about COVID-19: evidence for differential latent profiles and a strong association with trust in science. *BMC Public Health*, 2021. No. 21: 89.
2. Anjum N. COVID-19 Pandemic: How does social media affect psychological well-being? A synthesis of literature review. *International Journal of Indian Psychology*, 2020, 8(3), 1698–1707.
3. Kira E.R. et al. Associations Between Media Exposure and Mental Distress Among U.S. Adults at the Beginning of the COVID-19 Pandemic. *American Journal of Preventive Medicine*, 2020, 59(5): 630–638.
4. Mian A., Khan S. Coronavirus: the spread of misinformation. *BMC Med*, 2022, 18: 89.
5. Önerfors A. Konspirationsteorier och COVID-19: mekanismerna bakom en snabbväxande samhällsutmaning. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. Enheten för skydd mot informationspåverkan. 2020. Stockholm : Advant. 84 p.
6. Rocha Y.M., de Moura G.A., Desidério G.A. et al. The impact of fake news on social media and its influence on health during the COVID-19 pandemic: a systematic review. *Journal of Public Health*, 2021, 9: 1–10.
7. Rovetta A., Castaldo L. A new infodemiological approach through Google Trends: longitudinal analysis of COVID-19 scientific and infodemic names in Italy. *BMC Medical Research Methodology*, 2022, 22: 33.
8. *Вплив пандемії коронавірусу COVID-19 на права, свободи і безпеку людини в інформаційній сфері* : матеріали другої наук.-практ. студ. конф., м. Київ, 18 листоп. 2020 р. / Упоряд.: В.М. Фурашев, С.Ю. Петряев, О.А. Самчинська. Київ : Політехніка, 2020. 96 с.
9. Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка : матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину». Київ : ІСПП НАПН України. 2020. 121 с.
10. *Психологічне і соціальне благополуччя особистості та населення в умовах пандемії COVID-19: теорія і практика* : збірник матеріалів наук.-практ. інтернет-конф., м. Одеса, ОНУ імені І.І. Мечникова, 9 квітня 2021 р. / Редкол.: Л.М. Дунаєва, О.І. Кононенко, Л.С. Смокова, А.Х. Гудімова. Одеса : ОНУ. 2021. 114 с.

REFERENCES:

1. Agle J., Xiao Y. (2021). Misinformation about COVID-19: evidence for differential latent profiles and a strong association with trust in science. *BMC Public Health*, 21: 89 [in English].
2. Anjum, N. (2020). COVID-19 Pandemic: How does social media affect psychological well-being? A synthesis of literature review. *International Journal of Indian Psychology*, 8(3), 1698–1707 [in English].
3. *Dosvid perezhivannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka* (2020) Kyiv : ISPP NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

4. Kira, E. R. et al. (2020). Associations Between Media Exposure and Mental Distress Among U.S. Adults at the Beginning of the COVID-19 Pandemic. *American Journal of Preventive Medicine* 59(5): 630–638 [in English].
5. Mian, A., Khan, S. (2020). Coronavirus: the spread of misinformation. *BMC Med* 18: 89 [in English].
6. Önerfors, A. (2020). *Konspirationsteorier och COVID-19: mekanismerna bakom en snabbväxande samhällsutmaning. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. Enheten för skydd mot informationspåverkan.* Stockholm: Advant [in Swedish].
7. *Psykhologichne i sotsialne blahopoluchchia osobystosti ta naseleunia v umovakh pandemii COVID-19: teoriia i praktyka* (2021). Odesa: University named after I.I. Mechnykov [in Ukrainian].
8. Rocha, Y.M., de Moura, G.A., Desidério, G.A. et al. (2021). The impact of fake news on social media and its influence on health during the COVID-19 pandemic: a systematic review. *Journal of Public Health*, 9: 1–10 [in English].
9. Rovetta, A., Castaldo, L. (2022). A new infodemiological approach through Google Trends: longitudinal analysis of COVID-19 scientific and infodemic names in Italy. *BMC Medical Research Methodology*, 22: 33 [in English].
10. *Vplyv pandemii koronavirusu COVID-19 na prava, svobody i bezpeku liudyny v informatsiinii sferi* (2020). Kyiv : Politehnika [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.07.2022.
The article was received 27 July 2022.

УДК 159.923.2:331.36:331.545

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-14>

УЯВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРО КАР'ЄРНИЙ УСПІХ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ

Назаренко Наталя Миколаївна,
аспірантка кафедри психології
Херсонський державний університет
natalili.24.888@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7995-6050>

Тавровецька Наталія Іванівна,
кандидат психологічних наук, доцент
Херсонський державний університет
1882181@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9497-7386>

У статті представлено теоретико-емпіричний аналіз уявлень особистості про кар'єрний успіх, виокремлено соціально-психологічні компоненти уявлень. **Мета** статті – аналіз уявлень особистості про кар'єрний успіх, виділення соціальних та психологічних компонент та об'єктивно-суб'єктивних характеристик кар'єрного успіху.

У дослідженні використано **метод** асоціативного експерименту, зокрема, метод вільних асоціацій, який спрямований на виявлення асоціацій, що склалися у фахівця у його попередньому досвіді, та опитувальник «Хто Я» (М. Кун, Т. Макпартленда у модифікації та обробці Т. Румянцевой), для вивчення змістових характеристик за двома категоріями: об'єктивної (особистісні риси та уявлення про себе як фахівця) чи суб'єктивної (соціальний орієнтир та соціальні очікування та спрямованість на оточення). Взяли участь 82 респонденти віком від 27 до 36 років, які вже досягли певного успіху у кар'єрі (мають статус та визнання, обіймають посади та професійно зростають).

Результати дослідження доводять, що уявлення респондентів про поняття «успіх» насамперед видається з урахуванням пріоритетів суспільної свідомості, а система цінностей суспільства, до якого належить людина, накладає певний відбиток на її типові риси. Виявлено формування уявлень як процесу, що зумовлений минулим досвідом, який визначає позитивне ставлення до себе та важливість загальноприйнятих правил та норм, а також осмислення власної професійної позиції. Більшість (78%) респондентів охарактеризували себе насамперед як суб'єкта діяльності у соціальному вимірі. Характеристики себе, пов'язані з групами, вказують на перевагу цінності статусу індивіда у суспільстві, інтеріоризації індивідуальної позиції у соціальній системі.

Висновки. З'ясовано, що уявлення про кар'єрний успіх особистості пов'язані з позиціонуванням себе на соціально значущих цінностях та розумінні ключових особистісних смислів. Розкрито значимість уявлень про кар'єрний успіх у процесі постановки професійних та життєвих цілей, оцінки успішності реалізації особистої стратегії. Виявлено складники уявлень про кар'єрний успіх, що охоплюють сукупність смислів соціального та особистого простору людини. Встановлено, що уявлення про кар'єрний успіх проявляється у нерозривному взаємозв'язку людини і соціуму зі специфікою домінуючих соціальних потреб.

Ключові слова: образ кар'єри, особистий потенціал, кар'єрний успіх, професійна перспектива, уявлення, соціальні уявлення.

THE INDIVIDUAL'S PERCEPTION OF CAREER SUCCESS: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPONENTS

Nazarenko Natalia Mykolaivna,

Postgraduate Student at the Department of Psychology

Kherson State University

natalili.24.888@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7995-6050>

Tavrovetska Nataliia Ivanivna,

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor

Kherson State University

1882181@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9497-7386>

A theoretical and empirical analysis of the individual's perceptions of career success is presented, and social and psychological components of the perceptions are highlighted in the article. **The aim** of the article is to analyze the individual's perceptions of career success and to distinguish social and psychological components and objective and subjective characteristics of career success.

The method of an associative experiment is used in the research, in particular, the method of voluntary associations, which is focused on the identification of associations that have been formed in previous experience of the specialist and the questionnaire "Who Am I" (M. Kuhn, T. McPartland in T. Rumiantseva's modification and processing), for studying symbolic characteristics in two categories: objective (personal features and perception of oneself as a professional) and subjective (social orientation and social expectations and orientation towards the society). 82 respondents, aged 27 to 36, who had already achieved some success at the career level (having status and recognition, obtaining a position, and growing professionally) took part in the experiment.

The results of the research prove that the respondents' perception of the notion of "success" is determined by the priorities of social competence, and the system of values of the society to which a person belongs puts a certain mark on her or his typical features. The formation of perceptions as a process caused by previous experience which determines a positive attitude towards themselves and the importance of generally accepted rules and norms, as well as the reflection of their professional position, is identified. The vast majority (78%) of respondents characterized themselves as a subject of activity in the social dimension. The self-characteristics associated with groups denote the importance of the individual status in society and the interiorization of the individual position in the social system.

Conclusions. It is stated that the conception of career success is based on the positioning of oneself on socially valuable values and an understanding of the key personal values. The significance of the perception of career success in the process of setting professional and life goals, and evaluating the success of the implementation of a personal strategy is clarified. The components of the concept of career success, which is an aggregate of values of person's social and personal space are revealed. It was found that the perception of career success is manifested in the immutable interconnection of a person and society, with the specifics of dominant social needs.

Key words: *image of the career; personal potential, career success, professional perspective, representations, social representations.*

Вступ. Соціально-економічні перетворення та розвиток ринкових стосунків створюють простір для широкого поля вивчення питання уявлень людини про професійний успіх, які розвиваються в умовах сучасного середовища існування та залежать від системи цінностей особистості, що детермінують успіх. В процесі побудови професійної кар'єри одним з головних питань є усвідомлення та розуміння можливостей та перспектив реального використання особистісного потенціалу, уявлення людини забезпечують всебічне розкриття не тільки професійної, а й особистої її сфери. Кар'єрний успіх розглядається людиною залежно від змісту її уявлень, створених ідеалів, ставлення до успіху, переконання та настанов, що визначають способи його досягнення та формують

її професійний та життєвий сценарій. Зміст і особливості репрезентації у свідомості індивіда, система взаємовпливу соціального, професійного середовища на внутрішню сутність людини задають контури уявлень особистості про кар'єрний успіх, і в цьому просторі уявлення виступають як особлива форма активності фахівця у пошуках позитивного погодження з усвідомленими цінностями, які є для нього особистісно значимими й до яких варто долучатися у той чи інший спосіб. Таким чином, наше дослідження полягає у збагаченні уявлень психології розвитку кар'єрного успіху особистості як ціннісної основи у переживанні осмисленості свого професійного життя.

Відповідно до аналізу сучасних наукових напрямів чітко прослідковуються три підходи до вивчення кар'єри та кар'єрного успіху

в психології: соціально-психологічний (Л. Прокоф'єва, Б. Почебут), соціально-економічний (Н. Лукашевич, О. Мол), управлінсько-менеджерський (А. Занковський, Є. Комаров). Результатом наведених підходів є розуміння та визначення кар'єрного успіху – це життєвий показник професійних та соціальних досягнень особистості. Однак на цей показник впливають соціальні та психологічні чинники, які постійно модифікуються.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Наявні дослідження розглядають проблему уявлень про професійний успіх як один із видів уявлень про майбутнє, психологічний зміст яких виявляється у вторинних репродуктивних психічних образах, своєрідною сукупністю образів уяви, очікувань чи антиципації, та залежать від здатності індивіда проявляти ініціативу, його готовності до змін, вміння ставити перед собою цілі, реалізуючи їх. Так, О. Міщенко (Міщенко, 2013) вбачає в цьому складний процес самоствердження, самореалізації, фокусом яких є здібності людини, її талантів чи обдарованості. У своїй роботі дослідник виділяє дві характеристики успіху: успіх як норми, критерії, оцінка, статус, що існують у певному суспільстві та втілені в нормативному образі фахівця; успіх як особистісне переживання індивідом своїх дій чи зусиль, спрямованих на досягнення цілей та отриманих результатів.

До питання дослідження успіху у професійній діяльності Л. Балецька (Балецька, 2014) ставить як до цілісної та динамічної картини процесу атрибутування особистістю власних позитивних досягнень, та однією із основних детермінант соціальних уявлень людини про професійний успіх є внутрішній механізм домагань, що належать до мотиваційно-поведінкового конструкту.

У дисертаційному дослідженні уявлень підлітків про успіх Д. Бухаленкова (Бухаленкова, 2018) виділяє три основні моделі розуміння успіху: перша модель – успіх як соціальне визнання, де домінує громадське схвалення; друга модель – успіх як виконання зовнішніх соціальних вимог; третя модель – успіх як саморозвиток, особистість прагне до особистісного зростання і успіх для неї визначається досягненням значних життєвих цілей, тому пов'язаний з позитивними емоціями, щастям, наповненням особистісним сенсом.

Українська дослідниця О. Алексєєва (Алексєєва, 2017) вважає, що уявлення про успіх змінюються впродовж життя, і розглядає ці зміни відповідно до вікових змін особистості. Насамперед у людини, яка тільки розпочинає власний професійний шлях, як правило, позитивні уявлення, пізніше у багатьох фахівців настають розчарування стосовно своєї професійної діяльності, а вже у зрілому

віці поступово формується стійкий інтерес до справи і ставлення до праці, найчастіше, позитивне.

Численні дослідження групи науковців (A. Hirschi, Claire S. Johnston, Filip De Fruyt, Anja Ghetta, Ulrich Orth, 2021) встановили риси особистості, які є провісниками успіху в кар'єрі. Спираючись на неосоціоаналітичну модель особистості та її соціальні впливи, авторами було досліджено, що сприяє досягненню об'єктивного успіху в кар'єрі та призводить до змін особистості (встановлено вплив таких рис, як невротизм, екстраверсія, відкритість, доброзичливість та сумлінність).

Інша група науковців (Semeijn, V.I.J.M. van der Heijden, Beuckelaer, 2020) безпосередньо вивчала асоціативний ряд уявлень про кар'єрний успіх. Емпіричне дослідження мало подвійний напрям: по-перше, встановлення типів особистості, виявлених на основі опитувальника «Велика п'ятірка». По-друге, встановлення відповідності між типами особистості та їх асоціаціями та уявленнями про успіх у кар'єрі. Автори підсумовують своє дослідження виокремленням суб'єктивних та об'єктивних предикторів кар'єрного успіху. Після отримання як статистичного, так і змістового значення типів особистості, пояснюють цінність як для об'єктивних чинників (тобто підвищення по службі та доходу), так і для суб'єктивних чинників кар'єрного успіху (тобто успішність у кар'єрі та задоволеність кар'єрою на основі власної оцінки).

Дослідниця з Індії Shalini Wadhwa (Wadhwa, 2022) вивчає типи особистості у професійному успіху співробітників Південної Азії. Результати її дослідження показують, що 80% не задоволені своєю роботою. Співробітники відчувають, що певні фактори, такі як швидкий технологічний прогрес, страх втратити роботу, відносини з колегами, впливають на баланс між роботою та особистим життям тощо. Однак багато залежить від того, як людина сприймає та уявляє свій кар'єрний успіх, тому особистість вважається визначальним фактором у визначенні кар'єрного успіху співробітників. У цьому дослідженні вивчається зв'язок між рисами особистості людини та професійним успіхом. Успіх у кар'єрі класифікується як внутрішній успіх, що складається із задоволення від кар'єри, і зовнішній, який включає дохід, статус або посаду працівника. У підсумку дослідниця доводить, що риси особистості відіграють певну роль у кар'єрному успіху особистості. Зокрема, було виявлено, що відкритість і нейротизм впливають на успіх у кар'єрі, а відкритість прямо пропорційна задоволеності кар'єрою, а це означає, що оптимізм і гнучкість можуть справді допомогти підвищити задоволеність кар'єрою людини.

Разом із тим з урахуванням наявності змін у досліджуваному напрямі варто наголосити

на недостатньому теоретичному та емпіричному рівні пізнання процесу формування уявлень про кар'єрний успіх.

Мета статті – представити аналіз соціальних та психологічних компонент уявлень особистості про кар'єрний успіх та емпіричні результати з урахуванням виділення ціннісних ознак розуміння успіху.

2. Методологія та методи. У дослідженні ми використали асоціативний експеримент, зокрема, метод вільних асоціацій, який спрямований на виявлення асоціацій, що склалися у фахівця у його попередньому досвіді, тобто вивчили зміст образу уявлень респондентів про кар'єрний успіх, які виконують професійні ролі. Відповіді респондентів базувались на тих уявленнях та думках, що виникали у них, як реакція на стимул. Наступним нашим кроком було застосування методики «Хто Я» (М. Кун, Т. Макпартленда у модифікації та обробці Т. Румянцевої) для вивчення змістових характеристик ідентичності, зокрема, ціннісно-мотиваційних, де респонденти розкривали уявлення про себе і своє місце серед інших людей. Всі відповіді тесту належали до однієї з двох категорій: об'єктивної (особистісні риси та уявлення про себе як фахівця) чи суб'єктивної (соціальний орієнтир та соціальні очікування та спрямованість на оточення).

У проведеному нами дослідженні брали участь 82 респонденти віком від 27 до 36 років, які вже досягли певного успіху у кар'єрі (мають статус та визнання, обіймають посади та професійно зростають). З огляду на багатогранність вивчення системи соціально-психологічних уявлень про професійний успіх, де створюється простір для різних операційних сторін вимірювання, ми використали метод вільних асоціацій, який дозволяє відтворити первинні реакції-відповіді респондентів на стимульний матеріал. Отримані в дослідженні дані виявляють особливості уявлень особистості про кар'єрний успіх і дають можливість порівняти ці уявлення між двома методиками.

3. Результати та дискусії. Аналіз та інтерпретація вільних асоціацій дозволили виокремити соціально-психологічні компоненти уявлень про кар'єрний успіх.

З рис. 1 ми бачимо, що більшість уявлень респондентів базуються на ідеї розуміння явища успішної професії як віднайдення в ньому чітких орієнтирів осмислення соціальної реальності на основі соціальної оцінки, утвореної різними поглядами імпліцитної конвенції про світ професій. Передусім представимо дані, що характеризують уявлення респондентів під кутом зору змісту питання «кар'єрний успіх». Зокрема, виявилось, що більшість (71%) пов'язують свій кар'єрний успіх з різними соціальними характеристиками: з наявністю «престижної роботи» (42%), що є підставою для визначення схильності до соціального рангу; «матеріальною винагородою» (17%) – така тенденція виражається в прояві бажання отримання вигоди від ситуації, розважливості і прагматизму; «лідуючим становищем» (12% респондентів) визначається як авторитетність чи вплив на оточуючих, особистість бере на себе право приймати відповідальні рішення, що стосуються інтересів групи у процесі взаємодії, де простежується факт домінування і підкорення. Практично вдвічі рідше (29%) досліджувані використовували асоціації, пов'язані з внутрішніми характеристиками особистості. Так, у 51% респондентів відзначено «внутрішній баланс» як особистісне збагачення із психологічним рефлексивним насиченням, емоційна зрілість; «особистий внесок у справу» (33%) дає змогу усвідомлення необхідності збагачення механізму діяльності у системі світу професій; «впевненість у власних силах» (16%) – відчуття гармонійності свого життя, задоволеність від набутих благ, позитивне світосприймання, відсутність відчуття нереалізованості, непотрібності в житті.

Виявлені нами асоціативні зв'язки уявлень успішної кар'єри з внутрішнім балансом особистості (51%) підтверджуються сучасними

Рис. 1. Розподіл відповідей за соціально-психологічними компонентами уявлень про кар'єрний успіх

дослідженнями особистості і кар'єрного успіху групи науковців А. Hirschi, С. S. Johnston, F. De Fruyt, A. Ghetta, U. Orth (Hirschi, Johnston, De Fruyt, Ghetta, Orth, 2021). За їхніми результатами, людина формує суб'єктивне сприйняття характеристик роботи на основі внутрішніх особливостей задоволення, що пов'язані з різними рисами особистості. Не менш важливим є висновок та виявлені показники соціального інвестування та впливу на розвиток особистості у професійній сфері.

Асоціативні зв'язки уявлень часто порівнюють із самооцінюванням та самозвітами досліджуваних. Так, D. Paleczek, S. Bergner, R. Rybnicek (Paleczek, Bergner, Rybnicek R., 2018) у дослідженні «Прогнозування успіху в кар'єрі: чи варто розглядати темну сторону особистості?» наголошують, що самооцінка та вільні асоціації не розглядаються як достовірні та надійні у вимірюванні об'єктивного кар'єрного успіху, проте можуть бути використані виключно як критерії самооцінки та уявлення про успіх. Автори зазначають, що використання критеріїв успіху, які оцінюють респонденти самостійно (на основі вільних асоціацій), може збільшити ризик упередженості одного і того ж джерела. Таким чином, майбутні дослідження повинні включати рейтинг, отримані з різних точок зору.

Отже, було визначено переважання використання суб'єктами стратегій і способів оволодіння ситуацією крізь призму розуміння, організації та регулювання соціумом самих себе як сукупних групових суб'єктів. Зовнішній успіх відносно об'єктивний і спостережуваний, зазвичай складається із високочувливих результатів, таких як оплата чи піднесення. У виокремленні інтенцій як напрямів узагальнень уявлень респондентів можемо дійти висновку, що поняття «успіх» насамперед уявляється з урахуванням пріоритетів суспільної свідомості, а система цінностей суспільства, до якого належить людина, накладає певний відбиток на її типові риси. У такому разі підтверджується твердження Е. Дюркгейма, що базується на потребі індивіда у суспільстві, тому що в згуртованому колективі людина не надана лише своїм силам, а ціннісно-мотиваційні уявлення, своєю чергою, відображають панівну

у соціальному просторі систему цінностей як результат розвитку культури та суспільства. На думку Е. Дюркгейма (Дюркгейм, 1995), уявлення утворюються саме з відносин між індивідами і суспільством та всі соціальні уявлення мають обов'язковий характер, що нав'язуються людині ззовні.

Зазначимо, що показник впливу соціального середовища на особистість, на її уявлення про кар'єрний успіх підтверджується в дослідженнях J.H. Semeijn, B.I.J.M. van der Heijden, A. De Beuckelaer (Semeijn, B.I.J.M. van der Heijden, Beuckelaer, 2020), які не включали ситуаційні фактори, що також можуть впливати на взаємозв'язок між особистістю та її успіхом у кар'єрі. Відомо, що суспільні відносини між керівником чи усвідомлена організаційна підтримка або ж її відсутність зменшують цінність роботи, яка відповідає уявленням про успіх у кар'єрі.

Обробка відповідей за методикою М. Куна і Т. Макпартленда здійснювалась методом контент-аналізу, який дозволив виявити категорії відповідей респондентів як змістові компоненти уявлень про кар'єрний успіх.

Такі категорії ми розділили на дві групи (об'єктивну і суб'єктивну). Для наочності результати подані у таблиці 1.

Кар'єрний успіх як визнання, показниками якого були вказівки респондентів на розуміння кар'єрного успіху через оцінку оточуючих їхніх сутнісних характеристик як суб'єкта праці; людина як представник суспільства, з її роллю у професійному середовищі; значущості самого фахівця через виконання діяльності: «компетентність у поставлених завданнях», «репутація в професійних колах», «повага зі сторони колег».

Кар'єрний успіх як досягнення матеріального достатку, індикаторами якого є слова та словосполучення, що стосувались матеріального благополуччя: «сніданки в ресторані для вирішення професійних питань», «особистий водій», «розмір премії», «вишукане вбрання».

Кар'єрний успіх як досягнення поставлених показників, індикаторами якого є підкреслення респондентами ступеня професійної продуктивності: «першість у виконанні плану», «терміни вирішення завдань».

Таблиця 1

Компоненти уявлень про кар'єрний успіх

Група об'єктивних компонентів		Група суб'єктивних компонентів	
Кар'єрний успіх як.....		Кар'єрний успіх як.....	
Визнання	34%	Самореалізація	8%
Досягнення матеріального достатку	17%	Покликання	5%
Досягнення поставлених показників	16%	Інвестиції у майбутнє	4%
Служіння	7%	Досвід	3%
Приклад наслідування	4%	Внутрішній баланс ресурсів	2%

Кар'єрний успіх як служіння – такі фрази були пов'язані з допомогою іншим, друзям, рідним чи чужим людям: «користь людству», «можливість фінансування малозабезпечених», «покращити цей світ».

Кар'єрний успіх як приклад наслідування – індикатори, що склалися із висловів: «мати авторитет», «хочу бути як...», «приклад для дітей».

Кар'єрний успіх як самореалізація – індикаторами виступають фрази, що пов'язані з уявленнями про кар'єрний успіх у реалізації здібностей, навичок чи талантів респондентів: «саморозвиток», «самовдосконалення», «використання власного потенціалу».

Кар'єрний успіх як покликання, індикаторами якого виступає розуміння того, що ситуація вибору кар'єри стає більш усвідомленою і потяг до професії супроводжує переконання в тому, що в особистості є всі необхідні природні дані: «моє призначення», «справа життя», «маю схильність».

Кар'єрний успіх як досвід, де набуває значення уявлень, що стосуються своєрідного інструменту людського пізнання та здатність до адаптації у змінних професійних умовах: «нові форми поведінки», «отримувати емоції та враження», «засвоєння уроків».

Кар'єрний успіх як внутрішній баланс ресурсів – індикаторами виступили вказівки респондентів на збалансований розподіл їхніх фізичних та духовних можливостей, що забезпечують виконання поставлених завдань: «відчуття соціальної підтримки та власної значущості», «розвиток і самооцінка», «праця і відпочинок».

Результати дослідження, на основі яких виділялися категорії, що відображають ціннісно-мотиваційні фактори, підтверджують первинність соціальних норм та культури. За підсумками аналізу категорій були виявлені характеристики, що належать до соціальних груп та класів, співвіднесення себе з іншими людьми. Більшість (78%) респондентів охарактеризували себе насамперед як суб'єкта діяльності у соціальному вимірі. Характеристики себе, пов'язані з групами, вказують на перевагу цінності статусу індивіда у суспільстві, інтеріоризації індивідуальної позиції у соціальній системі.

Система соціально-психологічних уявлень людини відіграє адаптивну роль у цілісній ситуації буття і становлення особистості. За дослідженням О. Міщенко (Міщенко, 2013) успіх людини залежить від рівня та характеру існування людини у соціумі, що проявляється в усвідомленні суспільних цінностей та норм, така адаптація впливає на розвиток процесів мотивації досягнень і у такому разі особистість прагне до отримання результатів, відповідних суспільному запиту. Соціальний образ у розу-

мінні людини є прикладом людських взаємин та стає основою узгодження світосприймання індивіда з об'єктивними реаліями. Уявлення особистості про кар'єру перебувають у вимірах соціального схвалення та позитивного значення для самої людини.

З іншої точки зору, успіх у кар'єрі можна визначити як реальне або уявне досягнення людей за результатами їхнього досвіду роботи, тобто здійснювати поділ успіху у кар'єрі та уявлення про нього на зовнішні та внутрішні компоненти. Т. Judge, J. Kammeyer-Mueller (Judge, Kammeyer-Mueller, 2007) досліджують зовнішній успіх як відносно об'єктивний і спостережуваний, і зазвичай він складається з чутливих до змін результатів, таких як заробітна плата або дохід, зростання або кількість просування по службі та професійний статус. І, навпаки, внутрішній успіх визначається як індивідуальна суб'єктивна оцінка їх успіху і найчастіше виражається в умовах роботи, кар'єри або задоволенням життям.

Порівнюючи результати дослідження за двома методиками, можемо стверджувати, що більшості респондентів характерно уявляти свій кар'єрний успіх у соціально-культурному контексті. Підтвердження встановленому висновку знаходимо в дослідженнях кар'єрного успіху Р. Heslin (Heslin, 2005), який своєю чергою погоджується з тим, що стереотипи соціальної свідомості привласнюються індивідами через засвоєння колективного досвіду та опору на суспільну думку, але, вивчаючи об'єктивні і суб'єктивні результати уявлень про кар'єрний успіх, дослідник стверджує, що люди відрізняються за типами цілей, які вони переслідують і використовують для самооцінки, тобто існує потреба в більшій чутливості до критеріїв, які учасники дослідження в різних контекстах використовують для тлумачення та оцінки свого кар'єрного успіху.

Висновки. Таким чином, ми досягнули мети – емпірично обґрунтувати результати вивчення уявлень особистості про кар'єрний успіх у соціально-психологічних контекстах. За результатами нашого дослідження уявлення респондентів визначаються більшою мірою соціальним характером загальноприйнятих норм і правил. З огляду на проведений теоретико-емпіричний аналіз вивчення питання уявлень особистості стосовно успіху у кар'єрі є підстави вважати, що соціально-психологічні уявлення особистості про кар'єрний успіх розгортаються на тлі взаємозалежності соціального впливу та особливостей внутрішнього світу особистості, які продукують ті чи інші утворення у системі її уявлень, що визначаються домінуючими на цей час громадськими нормами, і це є показником до тенденції динамічності та мінливості їх структури. Встановлено, що уявлення респондентів про кар'єрний

успіх базуються на ідеї явища внутрішнього балансу та задоволення, наявності престижної роботи та особистого внеску у справу. У виокремленні напрямів уявлень респондентів простежується розуміння, що поняття «успіх» інтерпретується на основі суспільної свідомості, а система цінностей суспільства, до якого належить людина, накладає певний відбиток на її типові риси. Виявлено категорії компонент уявлень про кар'єрний успіх (об'єктивну і суб'єктивну). У результатах відповідей домінують уявлення об'єктивної категорії (визнання та просування по службі, матеріальна винагорода, досягнення певних показників тощо). Уявлення суб'єктивної категорії

(самореалізація, покликання служіння, досвід тощо) займають незначну позицію та сприймаються респондентами другорядними. Характеристики себе, пов'язані з групами, вказують на перевагу цінності статусу індивіда у суспільстві, інтеріоризації індивідуальної позиції у соціальній системі.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в тому, що виявлені результати дозволяють продовжити емпіричне дослідження соціально-психологічних уявлень особистості у контексті переважаючих типів цінностей, особливостей самооцінки чи ключових детермінант загальноособистісних якостей суб'єкта у кар'єрному зростанні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеева О.Р. Трендспоттинг та професійне майбутнє сучасного фахівця : навчально-методичний посібник. Старобільськ, 2017. 120 с.
2. Балецька Л.М. Психологічні особливості атрибуції успіху у професійному самовизначенні студентів вищих навчальних закладів : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2014. 250 с.
3. Бухаленкова Д.А. Представления об успехе в подростковом возрасте : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.13. Москва, 2018. 133 с.
4. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва : Канон, 1995. 352 с.
5. Міщенко О.О. Психологічні особливості уявлень особистості про економічно успішну людину. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Ніжин, 2013. Том 11. Вип. 8. Ч. 2. С. 85–95.
6. Heslin P.A. Conceptualizing and evaluating career success. *Journal of Organizational Behavior*. 2005. V. 26. P. 113–136.
7. Hirschi A., Claire S. Johnston, Filip De Fruyt, Anja Ghetta, Ulrich Orth. Does success change people? Examining objective career success as a precursor for personality development. *Journal of Vocational Behavior*, 127 (2021). P. 1–15. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103582>
8. Judge T.A., Kammeyer-Mueller J.D. Personality and career success. *Main currents in the study of career: careers and the individual*. 2007. P. 59–78.
9. Paleczek D., Bergner S. and Rybnicek R. Predicting career success: is the dark side of personality worth considering? *Journal of Managerial Psychology*. Vol. 33 No. 6, 2018, pp. 437–456. URL: <https://doi.org/10.1108/JMP-11-2017-0402>
10. Semeijn J.H., B.I.J.M. van der Heijden, A. De Beuckelaer. Personality Traits and Types in Relation to Career Success: An Empirical Comparison Using the Big Five. *Applied Psychology: International Review*, 2020, 69 (2), 538–556. URL: <https://doi.org/10.1111/apps.12174>
11. Wadhwa S. Examining role of personality in professional success in South Asian Employees. *Journal of Positive School Psychology*. 2022, Vol. 6, No. 3, p. 6292–6302.

REFERENCES:

1. Aleksieieva, O.R. (2017). Trendspottynh ta profesiine maibutnie suchasnoho fakhivtsia: navchalno-metodychnyi posibnyk [Trendering and professional future of a modern specialist: a textbook]. Starobilsk [in Ukrainian].
2. Baletska, L.M. (2014). Psykholohichni osoblyvosti atrybutsii uspikhu u profesiinomu samovyznachenni studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Psychological features of attribution of success in professional self-determination of students of higher education institutions]: dys. ... kand. psyk. nauk: 19.00.07. Kyiv, 250 s. [in Ukrainian].
3. Buhalenkova, D.A. (2018). Predstavlenija ob uspehe v podrostkovom vozraste [Ideas about success in adolescence]: dis. ... kand. psih. nauk: 19.00.13. Moskva, 133 s. [in Russian].
4. Djurkgejm, Je. (1995). Sociologija. Yeye predmet, metod, prednaznachenie [Sociology. Its subject, method, purpose]. Moskva: Kanon, 352 s. [in Russian].
5. Mishchenko, O.O. (2013). Psykholohichni osoblyvosti uiavlen osobystosti pro ekonomichno uspishnu liudynu [Psychological features of personality ideas about an economically successful person]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology*. Nizhyn, Tom 11. Vyp. 8. Ch. 2. S. 85–95 [in Ukrainian].
6. Heslin, P.A. (2005). Conceptualizing and evaluating career success. *Journal of Organizational Behavior*. V. 26. P. 113–136.
7. Hirschi, A., Claire, S. Johnston, Filip, De Fruyt, Anja, Ghetta, Ulrich, Orth (2021). Does success change people? Examining objective career success as a precursor for personality development. *Journal of Vocational Behavior*. 127. P. 1–15. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103582>
8. Judge, T.A., Kammeyer-Mueller, J.D. (2007). Personality and career success. *Main currents in the study of career: careers and the individual*. 2007. P. 59–78.

9. Paleczek, D., Bergner, S. and Rybnicek, R. (2018). Predicting career success: is the dark side of personality worth considering? *Journal of Managerial Psychology* Vol. 33. No. 6, pp. 437–456. Retrieved from: <https://doi.org/10.1108/JMP-11-2017-0402>
10. Semeijn, J.H., B.I.J.M. van der Heijden, A. De Beuckelaer (2020). Personality Traits and Types in Relation to Career Success: An Empirical Comparison Using the Big Five. *Applied Psychology: International Review*, 69(2), 538–556. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/apps.12174>
11. Wadhwa, S. (2022). Examining role of personality in professional success in South Asian Employees. *Journal of Positive School Psychology*. Vol. 6, No. 3, p. 6292–6302.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2022.
The article was received 27 July 2022.

СЕКЦІЯ 4. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.925/.942:616.895]-047.38
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-15>

СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ НАЙБЛИЖЧОГО ОТОЧЕННЯ СТОСОВНО ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ТА ФІЗИЧНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ

Пастрик Тетяна Володимирівна,
кандидат психологічних наук,
в. о. ректора

КЗВО «Волинський медичний інститут»

tetiana_pastryk@vmi.volyn.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6329-9607>

Метою дослідження є систематичний огляд джерел із проблеми емоційної експресивності найближчого оточення щодо осіб із психічними й фізичними захворюваннями.

Методами дослідження є аналіз, синтез, узагальнення наукової літератури в період 2018–2022 рр. Пошук здійснювався за допомогою ключових слів «емоційна експресивність», «емоційна експресивність стосовно осіб із хронічними захворюваннями», «емоційна експресивність із боку піклувальників, членів сім'ї, медперсоналу» з використанням баз Scopus, PsycINFO, ResearchGate, Web of Science, PubMed, Ind-Med. Ці бази було вибрано з огляду на те, що вони вміщують більшість статей із медичної та психологічної галузей. Після пошуку статей у цих наукометричних базах здійснено додатковий пошук у Reaerch4Life та Mendeleu, щоб переконатися в повному охопленні відповідних публікацій. Основними критеріями відбору джерел для аналізу були: а) період проведення досліджень (2018–2022 рр.); б) розроблення чіткої методології дослідження, з позиції якої перебіг хронічного захворювання пов'язаний із сімейними відносинами та ставленням до особи із захворюванням; в) у дослідженнях узяли участь діади – особи з хронічним захворюванням та їхні родичі, партнери або медичні працівники; г) наявність емпіричного дослідження з використанням змішаних або кількісних методів дослідження, зокрема стандартизованих методик вивчення емоційної експресивності та отримання надійних результатів; ґ) предметом дослідження є емоційна експресивність стосовно осіб із хронічними фізичними чи психічними захворюваннями; д) дослідження представлені в журналах, які індексовані в наукометричних базах.

Результати дослідження свідчать про те, що спостерігається тенденція до вивчення емоційної експресивності стосовно осіб із фізичними захворюваннями порівняно з психічними розладами. Також з'являються дослідження про реципрокний характер емоційної експресивності, розроблення специфічних сімейних інтервенцій та важливість низького прояву емоційної експресивності з боку медперсоналу в підтриманні якості життя осіб із хронічними захворюваннями. Важливим **висновком** є те, що, попри існування досліджень емоційної експресивності стосовно осіб із фізичним діагнозом, деякі хвороби, які потребують значної підтримки з боку родичів, залишаються за фокусом уваги. Вироблення чітких методологічних засад дослідження та вивчення емоційної експресивності з боку родичів і медперсоналу щодо осіб із хронічними шлунково-кишковими захворюваннями становить перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: емоційна експресивність, хронічна хвороба, члени родини, медперсонал, якість життя.

SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW OF EXPRESSED EMOTION OF SIGNIFICANT OTHERS TOWARDS SERVICE USERS WITH CHRONIC PHYSICAL AND MENTAL CONDITIONS

Pastryk Tetiana Volodymyrivna,
Ph.D. in Psychology,
Acting Rector
Volyn Medical Institute

tetiana_pastryk@vmi.volyn.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6329-9607>

The aim of the study is a systematic review of publications on the problem of expressed emotion of the caregivers towards individuals with mental and physical conditions.

The research methods are analysis, synthesis, generalization of scientific literature in the period 2018–2022. The study carried out the search using the keywords “expressed emotion”, “expressed emotion towards individuals with chronic conditions”, “caregivers’ expressed emotion”, “family members’ expressed emotion”, “healthcare staff’s expressed emotion” using the databases Scopus, PsycINFO, ResearchGate, Web of Science, PubMed, IndMed. These bases were chosen due to the fact that they contain a great number of publications from the medical and psychological fields. After searching for articles in these databases, the study focused on an additional search was in Reaerch4Life and Mendeley to ensure full coverage of relevant publications. The main inclusive criteria for publications are: a) research period 2018–2022; b) developed evidence-based research methodology to examine expressed emotion of significant others or healthcare staff; c) dyads – persons with a chronic condition and their relatives, partners or healthcare professionals – participated in the research; d) the cross-sectional design with mixed or quantitative research methods, in particular, standardized methods of studying expressed emotion and obtaining reliable results; e) the subject of research is expressed emotion towards individuals with chronic conditions; f) articles are published in peer-reviewed journals, which are indexed in databases.

The results of the study indicate that there is a tendency to assess expressed emotion rather towards individuals with physical conditions than towards individuals with mental disorders. There is also emerging research on the reciprocal nature of expressed emotion, the development of specific family interventions, and the importance of low levels of caregivers’ and health care staff’s expressed emotion to health-related quality of life in individuals with chronic conditions.

An important **conclusion** is that, despite the existence of expressed emotion research on individuals with physical diagnoses, there is still a gap of studies aligned with conditions that require significant support from relatives. Development of solid methodological foundations of research and assessing of expressed emotion of family members and healthcare staff towards gastrointestinal diseases is worth of our further research.

Key words: *expressed emotion, chronic condition, family members, healthcare staff, quality of life.*

Вступ. Одна з перших моделей емоційної експресивності (далі – ЕЕ) як поведінки найближчого оточення стосовно осіб із хронічними захворюваннями, запропонована в науковій літературі, концептуалізує класифікацію високої та низької ЕЕ як негативної риси особистості. Ця риса пов’язується з надлишковою критичністю, ворожістю та емоційною гіперопікою (Leff & Vaughn, 1985). Характерна манера реагування родичів із низькою ЕЕ описується як терпима, ненав’язлива й чутлива поведінка до потреб користувачів медичних послуг, тоді як члени родини з високою ЕЕ схильні до нетерпимості до проблем осіб із діагнозом, нав’язливості та використання недоречних і негнучких стратегій під час вирішення труднощів.

Незважаючи на відносно легке пояснення природи ЕЕ за допомогою цієї моделі, вона явно обмежена в забезпеченні превентивних заходів, щоб уникнути поведінки членів родини з високою ЕЕ. Адже припущення про те, що високий рівень ЕЕ є стійкою особистісною рисою, не дає простору для впровадження інтервенцій, спрямованих на формування сімейного клімату, який сприяв би одужанню чи підтриманню якості життя особи з хронічним захворюванням.

Таким чином, удосконалення наявних моделей та розроблення нових підходів є важливим у контексті розуміння факторів, що лежать в основі різних поведінкових реакцій родичів на хворобу. Також методологічно обґрунтовані підходи є основоположними для вдосконалення стратегій допомоги родичам та покращення результатів лікування користувачів медичних послуг.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми. Упродовж останніх декількох років

було проведено низку досліджень, що підтвердили важливість ЕЕ родичів щодо перебігу хвороби. С.Р. Brewin, В. MacCarthy, К. Duda та С.Е. Vaughn встановили, що родичі з вираженою ворожістю та критичністю значно частіше, порівняно з родичами з емоційною гіперопікою, приписували погане самопочуття та хронічність захворювання особистісним рисам осіб із діагнозом і вважали, що останні можуть повністю контролювати свій стан. Родичі з високим рівнем емоційної гіперопіки не виражають негативні атрибуції щодо поведінки користувачів медичних послуг і в цьому відношенні схожі на групу з низьким рівнем ЕЕ (Brewin et al., 1991).

Подібно до попереднього дослідження С. Barrowclough, N. Tarrier та М. Johnston виявили відмінності між родичами з високим і низьким рівнем ЕЕ у плані їх атрибуцій. Так, родичі з високою критичністю давали каузальні пояснення поведінки особи з діагнозом як внутрішні для неї, тоді як вороже налаштовані родичі також схильні сприймати поведінку особи з діагнозом як контрольовану й ідіосинкратичну для неї (Barrowclough et al., 1994).

У дослідженні С.Р. Brewin, В. MacCarthy, К. Duda та С.Е. Vaughn надмірна емоційна гіперопіка була пов’язана з переконаннями, аналогічними переконанням родичів із низьким рівнем ЕЕ (Brewin et al., 1991). А. Weisman, S.R. López, М. Karno та J. Jenkins, використовуючи іншу методологію для вивчення переконань про вольовий контроль користувачів медичних послуг над симптомами хвороби, також виявили зв’язок між сприйнятим родичами контролем особи з діагнозом над хворобою та підвищенню критичності стосовно неї (Weisman et al., 1993).

Працюючи над удосконаленням теоретичних моделей, J.M. Hooley і D.M. Licht розширили модель атрибуції для пояснення ЕЕ та вивчали атрибуції шлюбних партнерів осіб із депресією (Hooley, Licht, 1997). Відповідно до результатів дослідження шизофренії партнери з високим рівнем критичності частіше, ніж партнери з низьким рівнем, приписували проблеми осіб із діагнозом факторам, контрольованим цими особами, та вважали їх характерними для них.

C. Barrowclough, N. Tarrier та M. Johnston, спираючись на ранні ідеї про зв'язок сприйнятої контрольованості симптомів користувачами медичних послуг та критичності родичів (Hooley, 1985), припустили, що переконання родичів можуть опосередковувати різні стратегії копіювання осіб із діагнозом (Barrowclough et al., 1994). З одного боку, атрибутивне пояснення проблемної поведінки як внутрішньої та контрольованої приводить до спроб змусити користувача медичних послуг повернутися до нормального життя (критичне ставлення). З іншого боку, переконання в тому, що користувачі медичних послуг не можуть допомогти собі самі та що їхні проблеми викликані зовнішніми, тобто не залежними від них причинами, привело би до стратегії надлишкового контролю та емоційної гіперопіки. Підтвердженням ідеї про те, що когніції родичів мають першорядне значення для зв'язку між ЕЕ та рецидивом, є висновок C. Barrowclough, N. Tarrier і M. Johnston про те, що атрибуції були статистично більш значущими предикторами рецидиву через 9 місяців спостереження, ніж показники ЕЕ (Barrowclough et al., 1994). Схожого висновку дійшли J.M. Hooley і D.M. Licht, які також підтвердили, що атрибуції виявилися більш значущими предикторами рецидиву, ніж ЕЕ (Hooley, Licht, 1997).

Незважаючи на зростаючий інтерес до впливу ЕЕ на якість життя осіб із хронічними фізичними й психічними захворюваннями, у науковій літературі досі немає узгодженості щодо методологічних засад вивчення ЕЕ та основних теоретичних моделей. Водночас значущість цього конструкту зумовлює необхідність подальших наукових пошуків та систематизації нових отриманих даних стосовно вивчення ЕЕ в контексті різних хронічних захворювань. Затребуваність і важливість ЕЕ для клінічної практики, з одного боку, та відсутність узгодженості у виборі методології дослідження – з іншого, зумовили актуальність і вибір теми наших наукових пошуків.

Метою дослідження є систематичний огляд джерел із проблеми ЕЕ найближчого оточення щодо осіб із хронічними психічними й фізичними захворюваннями.

2. Методологія та методи. У роботі використані такі методи дослідження, як аналіз,

синтез, узагальнення наукової літератури в період 2018–2022 рр. Пошук здійснювався за допомогою ключових слів «емоційна експресивність», «емоційна експресивність стосовно осіб із хронічними захворюваннями», «емоційна експресивність із боку піклувальників, членів сім'ї, медперсоналу» з використанням баз Scopus, PsycINFO, ResearchGate, Web of Science, PubMed, IndMed. Ці бази було вибрано з огляду на те, що вони вміщують більшість статей із медичної і психологічної літератури. Після пошуку статей у цих наукометричних базах було здійснено додатковий пошук у Reaerch4Life та Mendeley, щоб переконатися в повному охопленні відповідних публікацій.

3. Результати та дискусії. Оскільки дослідження ЕЕ стосовно осіб із психічними та фізичними захворюваннями значно збагатилися впродовж останніх років, проведемо систематичний огляд літератури в період 2018–2022 рр.

Основними критеріями відбору джерел для аналізу були:

а) період проведення досліджень (2018–2022 рр.);

б) розроблення чіткої методології дослідження, з позиції якої перебіг хронічного захворювання пов'язаний із сімейними відносинами та ставленням до особи із захворюванням;

в) удослідженнях узяли участь діади – особи з хронічним захворюванням та їхні родичі, шлюбні партнери або медичні працівники;

г) наявність емпіричного дослідження з використанням змішаних або кількісних методів дослідження, зокрема стандартизованих методик вивчення емоційної експресивності та отримання надійних результатів;

г) предметом дослідження є емоційна експресивність стосовно осіб із хронічними фізичними чи психічними захворюваннями;

д) дослідження представлені в рецензованих журналах, які індексовані у вищезгаданих наукометричних базах.

Рисунок 1 відображає стратегію пошуку.

Як видно з рисунку 1, за вибраний період значна кількість статей містила аналітичний структурний чи систематичний огляд літератури та використання лише якісних методів дослідження. Тому для остаточного аналітичного огляду літератури було відібрано 11 статей, які повністю відповідають вимогам. У таблиці 1 відображена основна інформація стосовно досліджень ЕЕ з боку найближчого оточення щодо осіб із хронічними фізичними та психічними захворюваннями.

Результати аналітичного огляду літератури свідчать про те, що основним фокусом інтересу вчених є зіставлення ЕЕ з особливостями перебігу хвороби, ефективністю лікування,

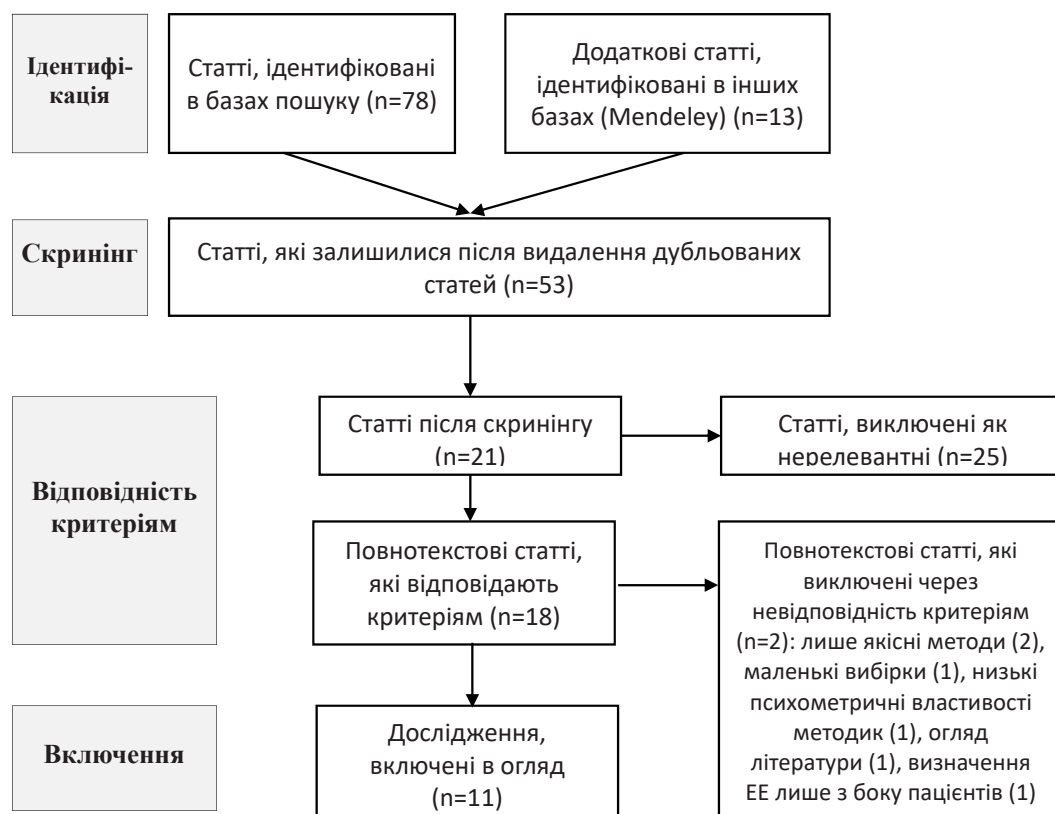

Рис. 1. Етапи відбору, скринінгу та включення статей для аналітичного огляду

якістю життя, пов'язаною із захворюванням. Також помітно, що з'являється дедалі більше досліджень, які включають вивчення осіб із хронічними фізичними захворюваннями. Зокрема, учені зосереджують увагу на розгляді зв'язку між ЕЕ та залізодефіцитною анемією, псоріазом, ожирінням. Водночас зберігається інтерес і до психічних захворювань, зокрема деменції, хвороби Альцгеймера, синдрому гіперактивного розладу та дефіциту уваги, нервової анорексії, синдрому залежності внаслідок вживання опіоїдів, опозиційно зухвалої поведінки, біполярного розладу та самоушкодження. Важливо зауважити, що серед науковців немає одностайності в питанні використовуваних методів дослідження. Попри те, що на початку дослідження ЕЕ переважав метод CFI, у сучасних працях немає узгодженості щодо вибору методів і методик. Помітне збільшення кількості досліджень, проведених за допомогою виключно якісних методів, що зумовило вилучення значної кількості праць із нашого огляду літератури. Також помітна тенденція відходу від інтерв'ю CFI та FMSS, звернення до опитувальників і методик, які мають надійні психометричні властивості. Найбільш поширеною є шкала LEES та її скорочені форми.

Результати аналітичного огляду свідчать про те, що до уваги вчених потрапляють різні суб'єкти ЕЕ, зокрема батьки (якщо це стосу-

ється дітей, підлітків і юнаків), шлюбні партнери, інші піклувальники з боку родини. Також виокремлюються дослідження про взаємозв'язок ЕЕ з боку медперсоналу та особливостей перебігу захворювання й швидкості одужання.

Новим напрямом дослідження є вивчення стигми та самостигми, яка пов'язується з високим рівнем ЕЕ та перешкоджає одужанню й нормальній якості життя користувачів медичних послуг. З огляду на існування стигми щодо осіб із порушеннями фізичного й психічного здоров'я в Україні вважаємо цей напрям перспективним для подальшого вивчення. Також відносно новим є акцент не лише на ЕЕ, а й на конструкті сприйнятої ЕЕ, що є важливим у дослідженні стосунків між користувачами медичними послугами та їхнім найближчим оточенням. Новим також є напрям розроблення специфічних сімейних інтервенцій для родичів із високим рівнем ЕЕ, що може значно покращити якість життя осіб із хронічними захворюваннями.

Висновки. Аналітичний огляд літератури дав змогу дійти висновків про те, що спостерігається тенденція до вивчення ЕЕ стосовно осіб із фізичними захворюваннями порівняно з психічними розладами. Також з'являються дослідження про реципрокний характер ЕЕ (ставлення осіб із діагнозом та родичів одне до одного), важливість низького прояву ЕЕ

Таблиця 1

Аналітичний огляд досліджень ЕЕ з боку найближчого оточення щодо осіб із хронічними фізичними та психічними захворюваннями, проведених у 2018–2022 рр.

Автори	Мета дослідження та методики	Методи й методики	Досліджувані	Результати дослідження
1	2	3	4	5
M. Colpan, S. Erag, E. Eren, A. Pinar Vural (Colpan et al., 2018)	Порівняти сприйняту ЕЕ, психопатологію, самооцінку, поведінкові проблеми серед підлітків з ожирінням та без ожиріння.	Shortened Level of Expressed Emotion Scale (LEES), Rosenberg Self-Esteem Scale, Strength and Difficulties Questionnaire-Adolescent Form.	49 підлітків з ожирінням, контрольна група – 47 підлітків без діагнозу.	Встановлено значні відмінності між особами експериментальної та контрольної груп. У підлітків з ожирінням вищі показники сприйнятої ЕЕ, зокрема нестача соціальної підтримки, втручання, дратівливості. Також є відмінності в міжособовій взаємодії та самооцінці ($p < 0.001$).
B. Dogan, S. Ozmen, C. Oyku Memis, A. Sair, A. Akyol, L. Sevincok (Dogan et al., 2020)	Визначення взаємозв'язку ЕЕ та афективних рис темпераменту осіб, які пклуються про осіб із хворобою Альцгеймера.	Clinical Dementia Rating Scale (CDR), and Mini-Mental State Examination. Expressed Emotion Scale (EES), Temperament Evaluation of Memphis, Pisa, Paris and San Diego auto-questionnaire, and Hamilton Depression Rating Scale.	Піклувальники осіб із хворобою Альцгеймера, високий рівень ЕЕ ($n=41$) і низький рівень ЕЕ ($n=39$)	Піклувальники з високим рівнем ЕЕ мають вищі показники депресивних, цитлотимічних та тривожних рис темпераменту порівняно з піклувальниками з низьким рівнем ЕЕ. Лінійна регресія показала, що депресивний темперамент є предиктором високого рівня ЕЕ.
J.D. Ellis, S.M. Resko, S. Brown, E. Agius, R. Kollin, V. Burlaka (Ellis et al., 2020)	Визначення зв'язку між ЕЕ та стигмою і соціальною підтримкою осіб із синдромом залежності внаслідок вживання опіодів.	Онлайн-опитувальник на визначення стигми, соціальної підтримки, LEES, демографічні характеристики.	Емоційна гіперопіка стосовно осіб із синдромом залежності внаслідок вживання опіодів (195 осіб).	Встановлено взаємозв'язок рівня стигми, відсутності соціальної підтримки та емоційної гіперопіки щодо осіб із синдромом залежності внаслідок вживання опіодів.
J. Hack, G. Martin (Hack, Martin, 2018)	Вивчити зв'язок між сприйнятою ЕЕ та відчуттям сорому, емоційної гіперопіки, депресії, тривожності, самошкодження.	Family Emotional Involvement and Criticism Scale (FEICS), Experience of Shame Scale, Depression Anxiety Stress Scale (DASS-21), Difficulties in Emotion Regulation Scale (DERS).	264 досліджувані (57 чоловіків і 207 жінок) 14–59 років ($M=22.95$, $SD=7.07$), серед них – представники Австралії ($n=177$, або 67%), США ($n=18$), Китаю ($n=14$), Малайзії ($n=9$), Нової Зеландії ($n=5$), Великої Британії ($n=8$) та інші ($n=33$).	Особи із самошкодженням мають вищі показники ЕЕ, ніж особи без самошкодження ($t(254)=-3.24$, $p < 0.001$). Відмінності в ЕЕ стосовно осіб із минулими й актуальними випадками самошкодження відсутні. Особи з актуальними випадками самошкодження мають вищі показники сорому ($t(252)=6.78$, $p < 0.001$)

Продовження таблиці 1

	1	2	3	4	5
5	S.B. Hayta, R. Guner, M. Akyol, F. Albayrak, N. Kuğu, S. Ozcelik (Hayta et al., 2018)	Вивчити EE з боку родичів стосовно осіб із діагнозом псоріаз.	LEES, the Hamilton Depression Rating Scale (HAM-D) and Hamilton Anxiety Rating Scale (HAM-A).	62 особи з діагнозом псоріаз та 83 особи контрольної групи, а також їхні партнери або кровні родичі.	Встановлено вищий рівень EE родичів щодо осіб із діагнозом псоріаз порівняно з контрольною групою ($p<0,05$). Також встановлено негативний кореляційний зв'язок між віком та субшкалою втручання ($p<0,05$). Стать, тривалість хвороби, інтенсивність хвороби та вид родичів не впливають на рівень EE. EE зростає щодо осіб із нижчим рівнем освіченості ($p<0,05$). Не встановлено кореляційні зв'язки між депресією і тривожністю та рівнем EE. Встановлено негативну кореляцію між віком та рівнем EE у групі осіб із діагнозом ($p<0,05$).
6	Moung et al. (2019)	Визначити ефективність сімейно орієнтованих інтервенцій для зменшення рівня EE стосовно осіб із хронічними захворюваннями.	LEES, формувальний експеримент.	Критичність, емоційна гіперопіка, ворожість, загальний рівень EE з боку шлюбних партнерів.	Сімейно орієнтовані психотерапевтичні інтервенції зменшують прояви EE з боку шлюбних партнерів.
7	K. Nalbant, B.M. Kalayci, D. Akdemir (Nalbant et al., 2020)	Порівняти безпечну прив'язаність та сприйняту EE у здорових підлітків і підлітків із діагнозом нервової анорексії, а також порівняти EE їхніх батьків.	Eating Attitudes Test-40 (EAT-40), the Perceived Expressed Emotion Scale (PEES), the Short Form of Inventory of Parent and Peer Attachment (IPPA), the Beck Depression Inventory (BDI), the Screenfor Child Anxiety and Related Disorders (SCARED). Parents were assessed with the Expressed Emotion Scale (EES).	43 особи жіночої статі віком 12–18 років із діагнозом нервової анорексії та 37 осіб контрольної групи – здорові підлітки.	Підлітки з нервовою анорексією мають нижчі показники безпечної прив'язаності та вищі показники сприйнятої критичності й ворожості з боку батьків. Депресія та тривожність не мають впливу на ці результати.
8	U. Pauli-Pott, L. Bauer, K. Becker, C. Mann, V. Müller, S. Schloß (Pauli-Pott et al., 2020)	Визначення EE матерів стосовно дітей з опозиційно зухвалим розладом із ризиком гіперактивного розладу та дефіциту уваги.	The Five Minute Speech Sample (FMSS), ADHD screening questionnaire, мультинформативна модель спостереження.	138 дітей (з них 58% хлопчиків) 5- й 8-річного віку з опозиційно зухвалим розладом, які є групою ризику гіперактивного розладу та дефіциту уваги, і їхні матері.	Результати множинної лінійної регресійної моделі свідчать про те, що високий рівень EE з боку матерів є незалежним значущим предиктором опозиційно зухвалої поведінки в період між передшкільним і шкільним віком. Водночас синдром гіперактивного розладу та дефіциту уваги не зумовлюється поведінкою батьків.

Продовження таблиці 1

	1	2	3	4	5
9	R. Safavi, K. Berry, A. Wearden (Safavi et al., 2018)	Визначення EE, психологічного дистресу та відчуття тягара в піклувальників стосовно осіб із деменцією.	Camberwell Family Interview (CFI).	Піклувальники осіб, яким недавно діагностовано деменцію (61 особа), досліджувалися у два періоди з розривом у 6 місяців.	Високий рівень EE пов'язаний із психологічним дистресом та відчуттям тягара в піклувальників стосовно осіб із деменцією як відразу після встановлення діагнозу, так і через 6 місяців.
10	A. Sharma, R. Nehra, S. Grover (Sharma et al., 2021)	Дослідити EE та те, як вони сприймаються користувачами медичних послуг, а також зіставити їх із біполярним розладом.	Perceived criticism measure (PCM), Family emotional involvement and criticism scale (FEICS), Brief dyadic scale for expressed emotions (BDSEE), Vulnerability for abuse screening scale (VASS).	100 пацієнтів із діагнозом біполярний розлад.	Довший перебіг хвороби та тривале лікування пов'язані з нижчим рівнем сприйнятої критичності (коефіцієнт Пірсона -0.317; $p=0.001^{***}$). Механізми копіngu (стримування, уникання, покiрність) асоціюються з вищим рівнем сприйнятої EE, тоді як механізми пошуку додаткової інформації, спілкування, соціального включення – з нижчим рівнем сприйнятої EE.
11	H.N. Uçar, S. Aydın Köker, U. Tekin (Uçar et al., 2020)	Визначення відмінностей у рівні сприйнятої EE й роздратованості юнаками із залізодефіцитною анемією та юнаками без діагнозу.	The Shortened Level of Expressed Emotion Scale (SLEES).	19 осіб, яким нещодавно діагностовано залізодефіцитну анемію, 31 особа з давно встановленим діагнозом, 39 осіб контрольної групи.	Експериментальна група демонструє вищі показники сприйнятої EE та роздратованості порівняно з контрольною групою. Юнаки із залізодефіцитною анемією також демонструють вищі показники роздратованості, ніж їхні однолітки без діагнозу.

з боку медперсоналу в підтриманні якості життя осіб із хронічними захворюваннями. Важливим узагальненням є те, що, попри існування досліджень ЕЕ стосовно осіб із фізичним діагнозом, деякі хвороби, які потребують значної підтримки з боку родичів, залишаються за фокусом уваги. До них належать шлунково-кишкові захворювання,

які потребують позитивного дотримання дієти та, відповідно, налагодження сприятливого сімейного клімату. Вироблення чітких методологічних засад дослідження ЕЕ з боку родичів і медперсоналу щодо осіб із шлунково-кишковими захворюваннями становить перспективи наших подальших наукових пошуків.

REFERENCES:

1. Barrowclough, C., Tarrrier, N., & Johnston, M. (1996). Distress, expressed emotion, and attributions in relatives of schizophrenia patients. *Schizophrenia Bulletin*, 22(4), 691–701. DOI: 10.1093/schbul/22.4.691 [in English].
2. Brewin, C.R., MacCarthy, B., Duda, K., & Vaughn, C.E. (1991). Attribution and expressed emotion in the relatives of patients with schizophrenia. *Journal of Abnormal Psychology*, 100(4), 546–554. DOI: 10.1037/0021-843X.100.4.546 [in English].
3. Çolpan, M., Eray, Ş., Eren, E., & Pınar Vural, A. (2018). Perceived Expressed Emotion, Emotional and Behavioral Problems and Self-Esteem in Obese Adolescents: A Case-Control Study. *Journal of Clinical Research in Pediatric Endocrinology*, 10(4), 357–363. DOI: 10.4274/jcrpe.0101 [in English].
4. Dogan, B., Ozmen, S., Oyku Memis, C., Sair, A., Akyol, A., & Sevincok, L. (2020). Affective temperament traits may explain high expressed emotion in caregivers of patients with Alzheimer's disease. *Psychogeriatrics*, 20(5), 746–753. DOI: 10.1111/psyg.12588 [in English].
5. Ellis, J.D., Resko, S.M., Brown, S., Agius, E., Kollin, R., & Burlaka, V. (2020). Correlates of Expressed Emotion Among Family Members of Individuals Who Sought Treatment for Opioid Use. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 208(11), 870–875. DOI: 10.1097/NMD.0000000000001220 [in English].
6. Hack, J., & Martin, G. (2018). Expressed emotion, shame, and non-suicidal self-injury. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(5), 890–908. DOI: 10.3390/ijerph15050890 [in English].
7. Hayta, S.B., Guner, R., Akyol, M., Albayrak, F., Kuğu, N., & Ozcelik, S. (2018). Increased expressed emotion in patients with psoriasis. *Neuropsychiatry i Neuropsychologia*, 13(1), 9–16. DOI: 10.5114/nan.2018.77449 [in English].
8. Hooley, J.M. (1985). Expressed emotion: A review of the critical literature. *Clinical Psychology Review*, 5(2), 119–139. DOI: 10.1016/0272-7358(85)90018-2 [in English].
9. Hooley, J.M., & Licht, D.M. (1997). Expressed emotion and causal attributions in the spouses of depressed patients. *Journal of Abnormal Psychology*, 106(2), 298–306. DOI: 10.1037/0021-843X.106.2.298 [in English].
10. Leff, J., & Vaughn, C. (1985). *Expressed emotion in families: Its significance for mental illness*. New York : Guilford Press, 241 p. [in English].
11. Nalbant, K., Kalayci, B.M., & Akdemir, D. (2020). Attachment Security and Perceived Expressed Emotion in Adolescents with Anorexia Nervosa. *Turk Psikiyatri Dergisi*, 31(1), 25–33. DOI: 10.5080/u23602 [in English].
12. Pauli-Pott, U., Bauer, L., Becker, K., Mann, C., Müller, V., & Schloß, S. (2021). Parental positive regard and expressed emotion – prediction of developing attention deficit, oppositional and callous unemotional problems between preschool and school age. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 30(9), 1391–1400. DOI: 10.1007/s00787-020-01625-1 [in English].
13. Safavi, R., Berry, K., & Wearden, A. (2018). Expressed emotion, burden, and distress in significant others of people with dementia. *Journal of Family Psychology*, 32(6), 835–840. DOI: 10.1037/fam0000444 [in English].
14. Sharma, A., Nehra, R., & Grover, S. (2020). Correlates of expressed emotions as perceived by patients with bipolar disorder. *International Journal of Social Psychiatry*, 67(6), 632–642. DOI: 10.1177/0020764020966633 [in English].
15. Uçar, H.N., Aydın Köker, S., & Tekin, U. (2020). Irritability and perceived expressed emotion in adolescents with iron deficiency and iron deficiency anemia: a case-control study. *Journal of Pediatric Hematology/Oncology*, 42(6), 403–409. DOI: 10.1097/MPH.0000000000001663 [in English].
16. Weisman, A., López, S.R., Karno, M., & Jenkins, J. (1993). An attributional analysis of expressed emotion in Mexican-American families with schizophrenia. *Journal of Abnormal Psychology*, 102(4), 601–606. DOI: 10.1037/0021-843X.102.4.601 [in English].

Стаття надійшла до редакції 27.07.2022.
The article was received 27 July 2022.

СЕКЦІЯ 5. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

UDC 616.831-005.1:616.89-008.434:615.85
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-16>

TO THE QUESTION OF IDENTIFYING THE CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF SPEECH**Shapochka Kateryna Anatoliivna,**

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy, Psychology and Inclusive Education
V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv

shapochka1111@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4827-599X>

Trubaieva Kateryna Andriivna,

Postgraduate Student at the Department of Psychology
Kherson State University

sandurenkokaterina@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5398-9540>

Purpose. The article aims to study the concept of “psychological correction” in the modern research literature and proposes the concept “psychological correction of speech”.

Methods. The article uses theoretical research methods, namely analysis and generalization of the theoretical and methodological foundations of research to determine the state of development of the problem and promising directions for its solution.

Results. We consider it is important for our further research to clear the meaning of the following basic concepts such as communication, personality-oriented approach, medical and psychological correction. In the conditions of martial law in Ukraine, the number of people in need of special help and support at all levels is significantly increasing, in particular with regard to the restoration of speech in case of local lesions of brain structures. Since one of the most common nosological groups, characterized by a high level of disability of working age, is a group of cerebrovascular pathologies associated with local brain damage, accompanied by impaired higher mental functions, there is a need for more detailed study of psychological correction of speech disorders after suffered a stroke in adults. One of the main conditions of speech communication is the feedback provided by the acts of transmission and receipt of the speech message. The rupture of the connection between these mechanisms in local brain lesions, which leads to the destruction of speech activity and makes it impossible to communicate, lies at the heart of aphasia.

Conclusions. We consider the psychological correction of speech as a set of methods of subject-object influence on the client in order to correct speech and thinking disorders that regulate behavior in a particular speech situation.

Key words: *psychological correction, speech, communication, medical and psychological correction, psychological consulting, stroke.*

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ МОВЛЕННЯ**Шапочка Катерина Анатоліївна,**

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки, психології та інклюзивної освіти
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

shapochka1111@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4827-599X>

Трубаєва Катерина Андріївна,

аспірантка кафедри психології
Херсонський державний університет

sandurenkokaterina@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5398-9540>

Метою статті є вивчення поняття «психологічна корекція» в сучасній науковій літературі та надання авторського тлумачення поняття «психологічна корекція мовлення».

Методи. У статті використано теоретичні методи дослідження, а саме аналіз та узагальнення теоретичних і методичних засад дослідження для визначення стану розробленості проблеми та перспективних напрямів її вирішення.

Результати. Вважаємо важливим для нашого подальшого дослідження прояснити зміст таких основних понять, як «спілкування», «особистісно орієнтований підхід», «медико-психологічна корекція». В умовах воєнного стану в Україні значно збільшується кількість людей, які потребують спеціальної допомоги та підтримки на всіх рівнях, зокрема щодо відновлення мовлення в разі локальних уражень структур мозку. Оскільки однією з найпоширеніших нозологічних груп, які характеризуються високим рівнем інвалідності працездатного віку, є група цереброваскулярних патологій, пов'язаних із локальним ураженням головного мозку, що супроводжується порушенням вищих психічних функцій, виникає необхідність більш детального вивчення психологічної корекції порушення мовлення після перенесеного інсульту в дорослих. Однією з головних умов мовленнєвого спілкування є зворотний зв'язок, що забезпечується актами передачі та отримання мовленнєвого повідомлення. Так, зокрема, в основі афазії лежить розрив зв'язку між цими механізмами в разі локальних уражень мозку, що призводить до руйнування мовленнєвої діяльності та унеможлиблює спілкування.

Висновки. Психологічну корекцію мовлення розглядаємо як комплекс методів суб'єктно-об'єктного впливу на клієнта з метою корекції мовленнєвих і мисленнєвих порушень, що регулюють поведінку в конкретній мовленнєвій ситуації.

Ключові слова: психологічна корекція, мовлення, спілкування, медико-психологічна корекція, психологічне консультування, інсульт.

Introduction. Today in Ukraine there is an increase in the prevalence and incidence of cerebrovascular pathology, including acute cerebrovascular disorders. According to P. Voloshyn, T. Mishchenko, Ye. Lekomtseva cerebrovascular diseases in 78% of cases lead to the development of disability and significantly impair the quality of life of patients. 53% of them need outside help, 48% have disabling hemiparesis, 30% develop psychoorganic syndrome (Волошин та ін., 2006). Strokes leave behind a limitation of functionality in the form of movement disorders, sensitivity, coordination, speech and other higher brain functions, which affects the ability to work, and sometimes the ability to self-care. Today, in the conditions of martial law in Ukraine, the number of people in need of special help and support at all levels is significantly increasing, in particular with regard to the restoration of speech in case of local lesions of brain structures.

1. Theoretical substantiation of the problem. Since one of the most common nosological groups, characterized by a high level of disability of working age, is a group of cerebrovascular pathologies associated with local brain damage, accompanied by impaired higher mental functions, there is a need for more detailed study of psychological correction of speech disorders after suffered a stroke in adults.

That is why the *aim of article* is to study the concept of "psychological correction" in the modern research literature and propose the concept "psychological correction of speech". We consider it important for our further research to find out the meaning of the basic concepts.

2. Methodology and methods. The article uses theoretical research methods, namely analysis and generalization of the theoretical and methodological foundations of research to

determine the state of development of the problem and promising directions for its solution.

3. Results and discussions. Competence approach, as a personality-oriented, activity and technological, is an important conceptual framework that defines the modern methodology of updating the content of education in general, and special education in particular. Therefore, the search for effective means of developing communication skills, correction of speech disorders of persons after a stroke becomes especially relevant. Deviations in communicative activity, which are inherent in persons after a stroke, have different manifestations, are differently exposed to psychological and pedagogical influence and give variability to further correctional and developmental work, including psychological correction of personality.

The concept of "communication" is used in the psychological literature in different meanings: as an exchange of thoughts, feelings, experiences L. Vygotskyi (Выготский, 1999), S. Rubinstein (Рубинштейн, 2009); as one of the types of human activity B. Anan'ev (Ананьев, 1977), M. Kagan (Каран, 1988), O. Leontiev (Леонтьев, 2004); as interaction, relations between subjects that have a dialogical nature V. Sokovnin (Соковнин, 1974).

Communication is a process of establishing and developing contacts between people, which is generated by the needs of common activities and includes the exchange of information, the development of the strategy of interaction, perception and understanding of another person.

All levels of communicative interaction are based on a single methodological approach – personal-activity O. Leontiev, which assumes that in the center of communicative activity there are two individuals, whose interaction is realized in activ-

ity and through activity. "Personality, on the one hand, the product of various communications, and on the other hand – the creator of a multi-level communicative world" (Леонтьев, 2004).

The problem of personal approach found its development in the works of S. Rubinstein, who put forward an important position that revealed its essence (Рубинштейн, 2009). In explaining any mental phenomena, the individual acts as a cohesive set of internal conditions through which all external influences are refracted. Everything in the psychology of the personality that is being formed is somehow determined externally, but nothing in its development is derived directly from external influences. External influence gives one or another psychological effect, only refracting through the mental state of the subject through his existing thoughts and feelings. Under the concept of "personal approach" S. Rubinstein understands a qualitative vision of the depth of the inner world of the subject, which reflects any mental phenomenon in the development of personality (Рубинштейн, 2009).

Personality-oriented approach is often established as a key psychological and pedagogical principle of the study of communicative activity of the individual. Personality-oriented approach is a kind of methodological tools, based on a set of initial conceptual ideas, target settings that provide a holistic understanding of the knowledge of the individual, its development. This means that every communicative act must be subordinated to a certain close or distant goal of personal development, so it must be effective and successful.

S. Rubinstein and his followers developed the principle of unity of consciousness and activity, according to which the human psyche is not only manifested but also formed in activity (Рубинштейн, 2009). Thus, different levels and types of consciousness, the psyche in general, develop through certain activities and behaviors: movement, action, deed. It is communicative activity that changes its nature and course. S. Rubinstein revealed the dialectic of psychological activity, identifying the components actively and their relationships. The structure of the entity is a complex relationship of its components in relation to the purpose, motives and conditions of activity (Рубинштейн, 2009).

Scientists who have studied the theory of speech communication (L. Vygotskyi, O. Leontiev, O. Luria), consider it a kind of human activity – speech activity, which exists along with cognitive, game, labor and others (Выготский, 1999; Леонтьев, 2004; Лурия, 1963).

In turn, O. Leontiev, from the standpoint of the theory of speech activity considers communication, and accordingly communication, as a certain side of it, and the activity itself as a condition of communication. At the same time,

mutual informing of communication partners in the process of communication involves the transition to mutual activities (Леонтьев, 2003).

According to A. Bogush, the speech situation is a real life situation, the first stage of the speech act, the implementation of communication, communication under appropriate conditions (Богущ, 2000).

The result of communication activity is expressed in the reaction to the product of this activity of other people and, accordingly, in what motivates them to new (appropriate) activity. In receptive types of speech activity, the result of an impression is an understanding of the semantic content of a speech utterance and subsequent speech or other, non-speech activity. The result of expression is the corresponding speech or non-speech action of another participant in speech communication, regardless of whether this action has external expression or not, it is carried out immediately or after some time (Выготский, 1999).

In the psychological literature, the following three functions of communication are distinguished: informational, which is related to the transfer of information by communication partners to each other; affective, i. e. mutual exchange of emotions; and regulatory, that is the influence of one communication partner on another, which should cause the latter to change either his behavior, or his emotional state, or his personality properties.

The study of speech situations and typical speech behavior became the basis for the development of situational methods implemented in correctional pedagogy. This question is also relevant for our study from the point of view of methodical organization of the process of restoration of speech function in aphasia.

After the initial orientation in the problem situation, the stage of formation of the speech intention comes, where the speaker has an image of the result, but does not yet have a plan for its implementation. At this stage, thanks to the clear selection of the communicative task, secondary orientation takes place in the conditions of this task.

The most difficult and responsible stage is the creation of an internal program of speech action, in which the speech intention is mediated by the code of personal "meanings" fixed in certain subjective code units. At this level, the selection of means and ways of forming and formulating one's own thoughts in the process of speech communication is realized. There is planning, programming and internal organization of speech activity using various language means and methods.

According to the hypothesis of our study, on the effectiveness of the process of psychological correction of speech disorders after stroke

in adults, provided that the psychologist creates a correctional and developmental comfortable environment in the institution to ensure the effectiveness of the correction of speech disorders, etc.

One of the main conditions of speech communication is feedback provided by acts of transmission and reception of a speech message. The disconnection between these mechanisms in case of local brain lesions, which leads to the destruction of speech activity and makes speech communication impossible, is the basis of the occurrence of aphasia.

As noted by I. Martynenko, on the basis of a theoretical analysis of scientific sources, it was found that non-verbal means are a necessary condition for full-fledged communication (Мартиненко, 2017). At the preverbal stage of an individual's development, they are the main means of communication and contribute to the formation of psycholinguistic mechanisms that cause the emergence of speech. In the process of communication, non-verbal means perform both a leading and a supplementary role relative to verbal ones. Non-verbal means for emotional coloring, expressiveness, accuracy of speech communication acquire special importance. According to the scientists' conclusions, the use and understanding (interpretation) of gestures, facial expressions, pantomimes, prosody not only clarifies the content of a speech message, but also allows you to encourage communication, predict its course, and respond adequately. Success in encoding and decoding various non-verbal signs is not only a guarantee of effective social perception, but also of the entire process of interpersonal communication.

Psychology is the science of the soul, the inner and mental world of man, namely that part of it, which is called practical, is designed to help people solve vital problems. Unfortunately, our society does not yet have a sufficiently developed psychological culture, i.e. taking care of one's mental health, the ability to get out of a crisis, to help one's relatives. However, the need for mental health care is more pressing than ever today the world in general, and in Ukraine in particular.

Psychocorrection is a system of measures aimed at correcting the shortcomings of psychological development or human behavior through special measures of psychological influence. Psychocorrection differs from psychological development in that it deals with already formed personality traits or behaviors and is aimed at processing them, while the main task of development is to form psychological qualities in a person with insufficient development.

Speaking of people with speech disorders after suffered a stroke in adults, medical and psychological correction – a system of psychological measures aimed at ensuring the full or maximum

possible private and social existence of the individual in the presence of any diseases or to prevent them from occurring or exacerbating existing diseases (Караяни, Сыромятников, 2006: 123–131).

According to R. Chapey psycholinguistic approaches to language recognize its three integrated and interrelated components: cognition, language, and communication, as well as the integration of language content, form, and use (Chapey, 2008). Content involves meaning. Language refers to the structures of language or the rule-based systems of phonology, morphology, syntax, and semantics. Communication involves the use, purpose, or function that a particular utterance or gesture serves at any one time and its contextual realization. Cognition involves the acquisition of knowledge of the world, and the continued processing of this knowledge. Cognition refers to all of the mental processes by which information is transformed, reduced, elaborated, stored, recovered, and used.

In a psycholinguistic framework, aphasia may be defined as an acquired impairment in language content, form, and use and the cognitive processes that underlie language, such as memory and thinking (convergent, divergent, and evaluative thinking). The impairment may be manifested in listening, speaking, reading, writing, and sign language, although not necessarily to the same degree in each. Aphasia may be seen as an impairment in problem solving and information processing. Problem-solving and information processing both involve the use of all five cognitive operations (recognition/understanding; memory; and convergent, divergent and, evaluative thinking); the four types of content (figural, symbolic, semantic (content, form, and use)), and behavioral (use/pragmatics); and the five products or associations (units, classes, relations, systems, and transformations). Intervention focuses on the stimulation of these abilities, but especially on the stimulation of the cognitive processes underlying language comprehension and production. A solid rationale for language intervention in adult aphasia is based on the notion that language is essential to one's human essence and that treatment can affect a change in a patient's communicative competence (Chapey, 2008).

As one of the types of psychological care, medical correction (hereafter – MC) is aimed at correcting the peculiarities of the psychological development of a person who does not correspond to the accepted optimal model; formation of necessary psychological features that will promote its socialization and adaptation to modern living conditions. Along with MC, there is the concept of "psychological correction" (hereafter – PC), their tasks are virtually identical: the correction of disorders of the cognitive-emotional

sphere of the individual or his behavior, but in the implementation of MC provides medical care. The term PC became widespread in the early 1970s. There are still debates about whether a psychologist can engage in psychotherapeutic (therapeutic) activities. There are treatment (psychotherapy) and rehabilitation from the correction of certain psychological problems and psychoprophylaxis at all stages, especially during the implementation of secondary and tertiary prevention. However, the question of the relationship between the concepts of “psychotherapy” and “psychological correction” remains unresolved. At present, psychologists are trained in Ukraine, who professionally provide medical and psychological care. It should be noted that the biopsychosocial paradigm of the etiopathogenesis of mental disorders takes into account the influence of all factors (biological, psychological and social) on the development of these disorders. The importance of the psychological factor in the etiopathogenesis of a disease determines the tasks and methods of MC.

Medical correction is a form of influence on the psyche, and through it on the whole body. Patients are provided with professional care by psychological means, solving their psychological problems during medical care for any disease. MC's psychological approaches cover the following concepts: interpersonal interaction, psychological means, psychological problems and conflicts, cognitive processes, relationships, attitudes, emotions, etc.

Psycho-corrective influence in medical correction is a type of clinical and psychological intervention, which is characterized by certain goals, choice of means of influence, functions, theoretical validity, empirical verification and professional actions.

There are the following groups of methods of influence in MC: methods of strengthening the regulation of mental functions, the development of emotional self-control, improving mental self-regulation in terms of actualization of the psychophysical state of man and the existing disease; methods aimed at finding a solution to a specific problem during the initial diagnosis of a serious illness, complications or unexpected recurrences; methods of general correction of personal values, worldview and attitude to one's life (during or after treatment of the disease).

According to the method of corrective effects medical correction can be directive or non-directive. The theoretical basis of MC is scientific psychology, psychological theories and concepts that reveal the psychological meaning of the concepts of “norm” and “pathology” and form a system of methods of influencing the patient's psyche.

There are three main areas in psychotherapy, which are theoretical and practical basis of MC: psychodynamic, behavioral and “experience”

approach. This corresponds to three main areas of psychology: psychoanalysis, behaviorism and existential-humanistic psychology. Each of them is characterized by its own approach to understanding the personality, personality disorders and interpretation of the psychogenesis of diseases or morbid conditions and the logically related system of psychological influence.

MC is aimed at emotional support and attention to the patient's experiences; expansion of consciousness and increase of psychological competence of the patient; correction of the attitude to the disease and the problems caused by it, which affect the patient's condition (from “deadlock” to “choice of solution”); increasing stress and crisis tolerance; development of realism and pluralism of worldview; formation of skills of full existence in case of illness. The choice of tasks and methods of MC depends on the features of the disease or disorder to which it is applied: mainly functional or organic nature of somatic or mental pathology; reversibility of painful phenomena. When correcting or preventing disorders, e. g., mental disorders, the MC should take into account both environmental factors, etiological and pathogenic factors of the disorder, and psychological characteristics of man, due to his constitution and personal characteristics.

The implementation of medical correction involves establishing contact with the patient, giving him the opportunity to speak out, emotional support, information about the disease, in particular, emphasizing not only the negative aspects, but also the positive ones. It is necessary together with the patient to achieve a change in his attitude to the disease and life problems; to form a list of possible solutions; to make a choice of the decision, to define strategy of behavior, optimum from the point of view of the patient, but also effective according to the doctor; to accompany the patient in mastering the chosen strategy of behavior or making decisions about specific life circumstances; complete the course of MC summarizing the work with the patient. The effectiveness of MC depends on the quality of the content of measures, their timeliness, adequacy and relevance of the patient's condition, his individual features and lifestyle.

Psychological counseling is a type of psychological assistance based on organized interaction (conversation) between a psychologist and a client with observance of parity non-directive conditions of cooperation, respect for the client's personality, belief in the so-called “internal resource” (potential) of each person to solve the psychological difficulties of the client. This is the provision of psychological assistance to people who are within the psychological norm in the adaptation, development and expansion of personal potential.

In modern world psychology, two concepts should be distinguished. The term “consulting” is used to describe counseling on a wide range of social issues, usually related to the professional sphere. The term “counseling” – counseling, mentoring, psychological assistance is used to describe to reflect the meaning of psychological assistance, in particular counseling in the field of mental life.

Psychological correction is a set of methods of subject-object influence on the client in order to correct “flaws” in the way of thinking or behavior of the latter.

The following approaches to the definition of psychocorrection should be mentioned: psychological correction as a way to prevent neuropsychiatric disorders in children A. Spivakovskaya (Спиваковская, 1988); a method of psychological influence aimed at creating optimal opportunities and conditions for the development of personal and intellectual potential of the child G. Burmenska, O. Karabanova, A. Leaders, (Бурменская и др., 1990), or as a set of techniques used by a psychologist to correct the psyche or behavior of a mentally healthy person R. Nemov (Немов, 2008).

Conclusions. The research shows that it is established that the basic structural component of speech communication is a speech utterance, which is a speech action, which has features similar to any other action, namely: motivation and purposefulness, hierarchical organization.

One of the main conditions of speech communication is the feedback provided by the acts of transmission and receipt of the speech mes-

sage. The rupture of the connection between these mechanisms in local brain lesions, which leads to the destruction of speech activity and makes it impossible to communicate, lies at the heart of aphasia.

As for the field of our investigation, the central defect in all forms of aphasia is a violation of the communicative function of speech, which in difficult cases leads to the complete inability of patients to verbally communicate, to a change in the social and family status of the patient, his attitude to both his personality and the surrounding reality, that’s why we studied such basic concepts as communication, personality-oriented approach, medical and psychological correction.

Summarizing what has been stated gives reason to state that the effectiveness of communicative activity is largely determined by the degree of mastery and representation in communicative interaction of various means of communication: both speech and non-verbal. These tools not only allow you to solve communicative tasks through the performance of communicative actions, but also ensure the implementation of the interactive, perceptive and informational aspects of communication. Communicative means determine the success of the operational component of this activity and serve to implement the main functions of communicative activity.

Therefore, we consider the psychological correction of speech as a set of methods of subject-object influence on the client in order to correct speech and thinking disorders that regulate behavior in a particular speech situation.

BIBLIOGRAPHY:

1. Ананьев Б. О проблемах современного человекознания. Москва : Наука, 1977. 380 с.
2. Богуш А. Теоретичні й методологічні засади формування мовленнєвої компетенції дошкільника. *Педагогіка і психологія*. 2000. № 1. С. 5–10.
3. Бурменская Г., Карабанова О., Лидерс А. Возрастно-психологическое консультирование. Проблемы психического развития детей. Москва : МГУ, 1990. 134 с.
4. Волошин П., Міщенко Т., Лекомцева Є. Аналіз поширеності та захворюваності на нервові хвороби в Україні. *Міжнародний неврологічний журнал*. 2006. № 3(7). С. 9–13.
5. Выготский Л. Мышление и речь. 5-е изд., испр. Москва : Лабиринт, 1999. 352 с.
6. Каган М. Мир общения: проблемы межсубъектных отношений. Москва : Политиздат, 1988. 334 с.
7. Караяни А., Сыромятников Ю. Прикладная военная психология. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 369 с.
8. Леонтьев А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. Избранные психологические труды / под ред. Д. Фельдштейна. Москва : МПСИ ; Воронеж : Модэк, 2004. 535 с.
9. Лурия А. Мозг человека и психические процессы. Нейро-психологические исследования. Москва : АПН, 1963. 476 с.
10. Мартиненко І. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.08 «Спеціальна психологія» ; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 502 с.
11. Немов Р. Психологическое консультирование : учебник. Москва : Владос, 2008. 528 с.
12. Основи психологічної допомоги: теорія та практика психоконсультації : навчальний посібник / В. Панок, Я. Чапак, Я. Андреева ; за заг. ред. В. Панка, І. Зварича. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2019. 384 с.
13. Рубинштейн С. Основы общей психологии : учебник. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 713 с.
14. Соковнин В. О природе человеческого общения: опыт философского анализа. Фрунзе : Мектеп, 1974. 146 с.
15. Спиваковская А. Профилактика детских неврозов: комплексная психологическая коррекция. Москва : МГУ, 1988. 198 с.

16. Український дефектологічний словник / за ред. В. Бондаря ; Інститут дефектології АПН України. Київ : Милосердя України, 2001. 212 с.
17. Chapey R. *Language Intervention Strategies in Aphasia and Related Neurogenic Communication Disorders*. Baltimore, Philadelphia : Lippincott Williams & Wilkins, 2008. 1091 p.
18. How Conversational Therapy influences language recovery in chronic non-fluent aphasia / M. Paola, V. Fiori, C. Caltagirone, A. Marini. *Neuropsychological Rehabilitation*. 2013. Vol. 23. Iss. 5. P. 715–731.
19. Zangwill O. Psychological aspect of rehabilitation in cases of brain injury. *British Journal of Psychology*. 1947. Vol. 37. Iss. 2. P. 60–69.

REFERENCES:

1. Anan'ev, B. (1977). *O problemakh sovremennogo chelovekoznaniya [On the problems of modern human knowledge]*. Moscow: Nauka, 380 p. [in Russian].
2. Bohush, A. (2000). Teoretychni y metodolohichni zasady formuvannya movlennievoi kompetentsii doshkilnyka [Theoretical and methodological principles of the formation of speech competence of a preschooler]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and psychology*, 1, 5–10 [in Ukrainian].
3. Burmenskaya, G., Karabanova, O., Lidets, A. (1990). *Vozrastno-psikhologicheskoe konsul'tirovanie. Problemy psikhicheskogo razvitiya detey [Age-psychological counseling. Problems of mental development of children]*. Moscow: MGU, 134 p. [in Russian].
4. Voloshyn, P., Mishchenko, T., Lekomtseva, Ye. (2006). Analiz poshyrenosti ta zakhvoriuvanosti na nervovi khvoroby v Ukraini [Analysis of prevalence and incidence of nervous diseases in Ukraine]. *Mezhdunarodnyy neurologicheskyy zhurnal – International neurological journal*, 3(7), 9–13 [in Ukrainian].
5. Vygotskiy, L. (1999). *Myshlenie i rech' [Thinking and speech]*. 5th ed. Moscow: Labirint, 352 p. [in Russian].
6. Kagan, M. (1988). *Mir obshcheniya: problemy mezhsu'ektnykh otnosheniy [The world of communication: problems of intersubjective relations]*. Moscow: Politizdat, 334 p. [in Russian].
7. Karayani, A., Syromyatnikov, Yu. (2006). *Prikladnaya voennaya psikhologiya [Applied military psychology]*. Saint Petersburg: Piter, 369 p. [in Russian].
8. Leont'ev, A. (2004). *Yazyk i rechevaya deyatel'nost' v obshchey i pedagogicheskoy psikhologii. Izbrannye psikhologicheskies trudy [Language and speech activity in general and pedagogical psychology. Selected psychological writings]* / ed. by D. Fel'dshteyn. Moscow: MPSI; Voronezh: Modek, 535 p. [in Russian].
9. Luriya, A. (1963). *Mozg cheloveka i psikhicheskie protsessy. Neyro-psikhologicheskies issledovaniya [The human brain and mental processes. Neuro-psychological research]*. Moscow: APN, 476 p. [in Russian].
10. Martynenko, I. (2017). *Psykholohichni zasady formuvannya komunikatyvnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku z systemnymi porushenniamy movlennia [Psychological principles of formation of communicative activity of older preschool children with systemic speech disorders]*. *Doctor's thesis*. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University, 502 p. [in Ukrainian].
11. Nemov, R. (2008). *Psikhologicheskoe konsul'tirovanie: uchebnik [Psychological counseling: textbook]*. Moscow: Vldos, 528 p. [in Russian].
12. Panok, V., Zvarych, I. (eds.) (2019). *Osnovy psykholohichnoi dopomohy: teoriia ta praktyka psikhokonsultuvannia: navchalnyi posibnyk [Basics of psychological help: theory and practice of counseling: study guide]*. Chernivtsi: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 384 p. [in Ukrainian].
13. Rubinshteyn, S. (2009). *Osnovy obshchey psikhologii: uchebnik [Fundamentals of general psychology: textbook]*. Saint Petersburg: Piter, 713 p. [in Russian].
14. Sokovnin, V. (1974). *O prirode chelovecheskogo obshcheniya: opyt filosofskogo analiza [On the nature of human communication: the experience of philosophical analysis]*. Frunze: Mektep, 146 p. [in Russian].
15. Spivakovskaya, A. (1988). *Profilaktika detskikh nevrozov: kompleksnaya psikhologicheskaya korrektsiya [Prevention of childhood neuroses: complex psychological correction]*. Moscow : MGU, 198 p. [in Russian]
16. Bondar, V. (ed.) (2001). *Ukrainskyi defektolohichnyi slovnyk [Ukrainian defectological dictionary]*. Kyiv : Myloserdia Ukrainy, 212 p. [in Ukrainian].
17. Chapey, R. (2008). *Language Intervention Strategies in Aphasia and Related Neurogenic Communication Disorders*. Baltimore, Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, 1091 p. [in English].
18. Paola, M., Fiori, V., Caltagirone, C., Marini, A. (2013). How Conversational Therapy influences language recovery in chronic non-fluent aphasia. *Neuropsychological Rehabilitation*, 23(5), 715–731. [in English].
19. Zangwill, O. (1947). Psychological aspect of rehabilitation in cases of brain injury. *British Journal of Psychology*, 37(2), 60–69. [in English].

Стаття надійшла до редакції 29.07.2022.
The article was received 29 July 2022.

УДК 159.922.76-056.36:616.89-008.434
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-2-17>

СТАН КОМУНІКАТИВНОЇ ФУНКЦІЇ ДІТЕЙ З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ

Яковлева Світлана Дмитрівна,
доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри спеціальної освіти
Херсонський державний університет

cdyakovleva@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7620-098X>

Майор Вікторія Федорівна,
аспірантка кафедри психології
Херсонський державний університет

victoriya.mayor76@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-1493-2928>

У статті представлено результати діагностики стану сформованості комунікативної функції у дітей з труднощами у навчанні початкової ланки школи з метою корекції проблем. **Метою** дослідження виступає виокремлення комунікативних навичок з метою корекції недоліків їх сформованості. У дослідженні застосований **метод** з'ясування змістових характеристик комунікативної діяльності, її діагностики та методів корекційного впливу.

Результати. Встановлено, що стан комунікативної функції у дітей з труднощами у навчанні несформований відповідно до нормативного розвитку, що відображається на навчальному процесі дітей цієї категорії. З метою формування необхідно здійснювати як диференційований, так і індивідуальний підхід, що сприятиме покращенню стану комунікативної функції та мисленнєвого процесу. Для формування комунікативних умінь і навичок у програму для 1–4 класів спеціальної школи вводиться курс «Усне (розмовне) мовлення», який можна використовувати під час роботи з дітьми у інклюзивно-реабілітаційних центрах з діагнозом затримка психічного розвитку.

До його завдань входить процес оволодіння розмовним мовленням на основі корекції всіх складників мовленнєвого акту: допомогти дітям осмислити й узагальнити наявний у них мовленнєвий досвід, покращити такі якісні характеристики усного мовлення, як звуковимова, темп, дикція, інтонація, виразність; підвищити в них загальну культуру мовленнєвої комунікації і спілкування.

Висновок. Діти з порушеннями у навчанні відстають від своїх однолітків за комунікативною діяльністю. У процесі формування навичок соціальної взаємодії в учнів молодшого шкільного віку необхідно здійснювати як диференційований, так і індивідуальний підхід, пов'язаний з глибиною інтелектуальної недорозвиненості конкретної дитини, рівнем її розумової та фізичної працездатності та емоційно-вольової сфери. Необхідно проводити заняття, на яких робиться наголос на комунікативну функцію мовлення, прагматику та семантику мовлення, встановлювати правила ведення розмови, враховувати паралінгвістичний аспект, який включає у себе кінестетику, проксемику, вокалістику.

Ключові слова: комунікативна функція, діти з труднощами у навчанні, корекційна робота.

STATE OF COMMUNICATIVE FUNCTION OF CHILDREN WITH LEARNING DISABILITIES

Yakovleva Svitlana Dmitrivna,
Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Professor of the Department of Special Education
Kherson State University

cdyakovleva@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7620-098X>

Major Victoria Fedorivna,
Postgraduate Student at the Department of Psychology
Kherson State University

victoriya.mayor76@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-1493-2928>

The article presents the results of diagnostics of the state of formation of the communicative function in children with learning difficulties in the primary level of school with the aim of correcting problems. The **purpose** of the study is to highlight communication skills in order to correct the shortcomings of their formation. The research uses the **method** of finding out the meaningful characteristics of communicative activity, its diagnosis and methods of corrective influence.

Results. It was established that the state of the communicative function of children with learning difficulties is not formed in accordance with the normative development, which is reflected in the educational process of children of this category. For the purpose of formation, it is necessary to carry out both a differentiated and an individual approach, which will contribute to the improvement of the state of the communicative function and the thinking process. For the formation of communicative abilities and skills, the course "Oral (spoken) communication" (author E.V. Yakubovska, 2016) is introduced into the program for grades 1–4 of a special school, which can be used when working with children in inclusive rehabilitation centers with a diagnosis mental retardation.

Its task includes the process of mastering conversational speech based on the correction of all components of the speech act: to help children understand and generalize the speech experience they have, to improve such qualitative characteristics of oral speech as pronunciation, tempo, diction, intonation, expressiveness; to increase their general culture of speech communication and communication. **Conclusion.** Children with learning disabilities lag behind their peers in communicative activity. In the process of forming social interaction skills in elementary school students, it is necessary to implement both a differentiated and an individual approach, related to the depth of intellectual underdevelopment of a specific child, the level of his mental and physical ability to work, and the emotional and volitional sphere. It is necessary to conduct classes that emphasize the communicative function of speech, pragmatics and semantics of speech, establish the rules of conducting a conversation, take into account the para-linguistic aspect, which includes kinesthetics, proxemics, and vocalistics.

Key words: *communicative function, children with learning difficulties, correctional work.*

Вступ. Потреба у взаємодії та спілкуванні – це один з основних факторів, які формують психічний та загальний розвиток дитини. Комунікація відображається емоційним настроєм та бажанням взаємодіяти як з дорослими, так і з однолітками. З віком інтерес до спілкування збільшується і переходить на більш свідомий рівень. Починає відігравати роль соціальна взаємодія, без якої розвиток дитини вже не можливий. Формується досвід спілкування у соціумі.

Діти з порушенням розумового розвитку рідко проявляють ініціативу щодо спілкування. В них не виникає в цьому потреба. Вони мало цікавляться навколишнім світом, тоді як діалог передбачає взаємодію двох співбесідників. Але діти з порушенням інтелекту за рахунок інертності нервових процесів та уповільненості реакцій на різного виду подразники не прагнуть до взаємодії і не намагаються підтримати бесіду.

З огляду на зазначене **метою дослідження** виступає виокремлення комунікативних навичок у дітей з труднощами у навчанні з метою корекції недоліків їх сформованості.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Дітям з порушенням розумового розвитку важко слідкувати за думкою співрозмовника, важко сконцентруватися на діалозі за рахунок частого відволікання на зовнішні подразники, тому вони, як правило, не підтримують бесіду (Семенцова, 2019).

Діти з інтелектуальними порушеннями є замкнутими, вони ухиляються від розмови і часто або мовчать, або відповідають «не знаю» на запитання дорослих. Мають схиль-

ність до ехолоалії, повторюють запитання, але не дають на них відповіді.

Мовленнєва активність виражена слабо і швидко вичерпується. Дитина, як правило, ухиляється від відповіді, коли питання, поставлені їй, складні для її розуміння. Тому потрібно уникати запитань, замінювати їх зауваженнями та нагадуваннями. Труднощі мовленнєвої взаємодії зумовлюються також збідненим словниковим запасом та проблемами у підборі слів. Спостерігаються недоліки вимови, які погіршують діалогічне мовлення дитини (Кондукова, 2014).

Спілкування дітей з порушенням інтелекту є звуженим та неповноцінним. Такі діти віддають перевагу комунікації не з однолітками, а з дітьми молодшого за них віку, що створює несприятливі умови для психологічного та мовленнєвого розвитку дітей.

Спілкування з такими дітьми є проблемним для дорослих і вони часто не підтримують тривалу бесіду з дитиною. Така ситуація обмежує можливості розвитку дитини за рахунок недостатньої інформації, яка потрапляє до дитини і негативно відображається на стані розвитку мисленнєвого процесу та мовлення.

Тривалий період діти не можуть висловити повністю своєї думки за рахунок проблем у мисленні та малого активного словнику і потребують постійної допомоги дорослих. Замість зв'язної розповіді можемо тільки почути дуже бідні деталі, мало розгорнуті, фрагментарні висловлювання, які складаються із логічно необ'єднаних частин (Мамічева, 2016).

Дитина взаємодіє у дитячому колективі, за умови позитивного впливу дорослого

збільшується соціальна активність у спілкуванні дітей з однолітками. Відчуваючи симпатію старших, дитина намагається встановити контакт з усіма однолітками, виявляє доброзичливість у взаєминах (Немов, 2017).

Спілкування є життєвою необхідністю, але активність визначається взаємодією. Тут засвоюються норми соціальних стосунків, формуються навички взаємної колективної діяльності, комунікації та спілкування.

Н. Коломінський (1978), вивчаючи рівень домагань підлітків у міжособистісних стосунках, установив їх залежність від реального становища дитини у класному колективі. Рівень домагань підлітків пов'язаний найперше зі ступенем задоволення у спілкуванні, переживань та усвідомлення загалом цієї сфери життєдіяльності. Самоаналіз у дітей позначається на здатності сприймати оточуючий контингент.

Розвиток міжособистісних стосунків має тісний зв'язок з успішністю трудового навчання, де діти з обмеженнями можуть реалізувати свої потенційні можливості. Загалом основна відмінність олігофренів від однолітків з нормотиповим розвитком стосується різноманітних відтінків у виборі, сприйманні, розумінні, класифікації дій, які сприяють формуванню можливого, значущого кола спілкування (Мартиненко, 2017). Для дітей з порушенням розумового розвитку має велике значення коло спілкування. Воно змінюється: спочатку це батьки та вчителі, згодом – друзі та інше оточення (Семенцова, 2010).

Бідність та фрагментарність соціального досвіду дітей-олігофренів пояснюється особистісними деформаціями. Вони не помічають суттєвих деталей, важливих для міжособистісного спілкування. Інші соціальні зв'язки не опосередковані особистісним змістом і тому не можуть бути основою для корекції досвіду.

Подолання пізнавальних труднощів не є свідомою необхідністю для розумово відсталих дітей. У них досить широка зона формування розумово еталонних систем, яка з певними інформаційними доповненнями дає змогу поліпшити рівень соціальної адаптації цих дітей. Безперечно, оцінка дорослих відіграє значну роль у формуванні стосунків між ними. Чим адекватніші стосунки дітей з друзями, тим позитивніша спрямованість і глибший зміст еталонів людей та друзів (James Law, 2019).

2. Методологія та методи дослідження. Для з'ясування стану сформованості комунікативних навичок та сприймання дітьми з труднощами у навчанні було проведено дослідження за діагностичною методикою М. Ступницької (2006), яка передбачає визначення рівня сформованості комунікативних умінь і навичок, необхідних у навчальній

діяльності: здатності до викладення власних думок, до ведення дискусії, взаємодії з однолітками, вміння дотримуватись соціальної дистанції.

З цієї метою були обстежені 17 дітей віком від 7 до 12 років з діагнозом ЗПР, у 6 з них супутнім діагнозом було ЗНМ. Діагноз дітей був виставлений інклюзивно-ресурсним центром (ІРЦ), де згодом діти проходили корекційно-розвивальну роботу з подолання наявних у них порушень розвитку. В досліджуваній групі дітей спостерігалися такі порушення, окрім наявної затримки психічного розвитку, як: порушення каліграфічного письма, дисграфія, нестійкість уваги, повільне читання, слабка техніка читання, порушення каліграфічного письма, неповне часткове усвідомлення прочитаного, нестійкість уваги та пам'яті, системний недорозвиток мовлення, пропуски букв і складів у словах під час читання, труднощі у разі вирішення математичних задач, труднощі засвоєння усної лічби, моторна розгалуженість, часткове розуміння прочитаного.

3. Результати дослідження. Заняття з такою групою дітей вимагали як групової, так і індивідуальної роботи. Нами було проведено дослідження за М. Ступницькою (2006) з метою з'ясування стану комунікативних умінь та навичок.

У результаті проведення дослідження були отримані дані, які характеризують стан сформованості комунікативних функцій молодших школярів із затримкою психічного розвитку та особливості їхніх міжособистісних взаємодій з однолітками та дорослими (див. табл. 1).

За результатами таблиці 1 видно переважання всіх складників умінь та навичок комунікативної діяльності в учнів з нормотиповим розвитком порівняно з учнями з проблемами у навчанні. Учні із труднощами у навчанні самостійно не можуть донести свою думку до інших, зазвичай їм допомагають навідні запитання. Через дефіцитарні функції мислення, мовлення, пам'яті, вони не зовсім чітко можуть розуміти те, про що їх запитують і що вони повинні відповісти.

Серед обстежуваних дітей з обмеженими можливостями, порівняно з дітьми з нормою інтелекту, мало було чітких розгорнутих відповідей. У їхніх діалогах переважали неповні відповіді; деякі діти вагалися з відповіддю через хвилювання. Обмежений активний словник деяких дітей також гальмував їхні репліки. Деякі з дітей самостійно відповідали на питання, але за допомогою навідних запитань, що наближує цих дітей більше до дітей з порушенням інтелектом, ніж до дітей нормотипового розвитку.

Спостерігається і значне відставання у здатності самостійного формулювання коректних запитань. У питаннях дітей із

Таблиця 1

Результати дослідження комунікативних умінь та навичок молодших школярів (середній бал)

Показники	Діти з ЗПР	Нормативний розвиток
Викладення власних думок	2,18	2,71
Здатність відповідати на запитання	2,47	3,43
Здатність формулювати питання	2,29	2,7
Здатність заперечувати співрозмовнику	2,18	3,42
Здатність аргументовано відстоювати свою позицію	2,06	2,74
Здатність підкорюватися рішенню групи для успіху спільної справи	2,12	3,63
Здатність свідомо змінювати власну позицію	2,29	2,62
Дотримання соціальної дистанції під час спілкування	2,24	2,71
Загальна кількість балів:	17,83	23,96

затримкою психічного розвитку не завжди ясний зміст. В основному їхні питання вимагають уточнень, хоча дехто з них досить чітко міг сформулювати свої проблеми і правильно відповідати на поставлені їм запитання.

Через обмежений запас слів та наявність у деяких дітей некритичності мислення діти не завжди можуть заперечити своєму співрозмовникові в коректній формі. Вони можуть нерозумно заперечувати, навіть якщо неправі. Багато відмінностей у дітей з обмеженими можливостями можна виділити в здатності вміти поводитися в колективі. Діти із затримкою психічного розвитку часто не можуть аргументовано відстоювати свою позицію в класі. Для того щоб у групі панувало взаєморозуміння, потрібно іноді гнучко (розумно й усвідомлено) змінювати власну позицію. Така здатність спостерігається далеко не в усіх обстежених респондентів. Це відбувається в основному через те, що дитина просто не розуміє необхідності цього. Якщо діти усвідомлюють необхідність, як правило, можуть свідомо змінювати свою позицію. Для успіху спільної справи (наприклад, перемогти на конкурсі «Найкрасивіший новорічний клас») діти можуть підкоритися рішенню групи.

Внаслідок того, що в більшості дітей переважає некритичне мислення, вони не завжди чітко усвідомлюють, з ким вони розмовляють. Вони не завжди мають конкретне розмежування між однолітками й дорослими, учителями, людьми похилого віку.

Для формування комунікативних умінь і навичок у програму для 1–4 класів спеціальної школи вводиться курс «Усне (розмовне) мовлення» (автор Є. Якубовська, 2016), який можна використовувати під час роботи з дітьми у інклюзивно-реабілітаційних центрах з діагнозом затримка психічного розвитку.

В його завдання входить процес оволодіння розмовним мовленням на основі корекції всіх складників мовленнєвого акту: допомогти

дітям осмислити і узагальнити наявний у них мовленнєвий досвід, покращити такі якісні характеристики усного мовлення, як звуковимова, темп, дикція, інтонація, виразність; підвищити в них загальну культуру мовленнєвої комунікації і спілкування.

Основна відмінність курсу «Усне (розмовне) мовлення» полягає в принципово іншому підході, що визначає смислову направленість навчання на основі мовленнєвих узагальнень і мовленнєвих закономірностей. Як основа навчання формуються ситуації, знайомі дітям, які виникають в їх реальному житті, ще входять у коло їхніх інтересів. У цьому контексті визначається обсяг, послідовність, зміст програмних тем, у тому числі пов'язаних з явищами і предметами оточуючої дійсності. Наприклад: «Вулиця і ми», «Розмова в транспорті», «Гуляю у парку».

Розширення тематичного репертуару дозволяє використовувати мовлення не тільки як об'єкт вивчення власної мовленнєвої діяльності. З урахуванням зниженої мотивації мовленнєвої діяльності в дітей з порушеннями інтелекту та з труднощами у навчанні важливо, щоб за такого підходу вони отримували можливість реалізувати засвоєні мовленнєві вміння, безпосередньо після їх набуття не тільки під час корекційних занять, але і в звичній, побутовій обстановці.

Більша частина часу на заняттях цього курсу відводиться формуванню і розвитку активної мовленнєвої практики учнів в умовах спеціально розроблених фахівцями мовленнєвих ситуацій. Використання ігрових форм організації уроку з опорою на спонтанний досвід і створення зразків мовленнєвих конструкцій і дій у спілкуванні найбільш ефективно, оскільки саме ігрові елементи дозволяють привертати увагу дітей до мовлення; його емоційного компонента, адекватного сприйняття їх змісту, відповідних емоційних реакцій.

Крім цього, проводиться спеціальна робота зі збагачення мовлення словами, мовленнєвими зворотами і стійкими конструкціями, формуються «сигнальні» немовленнєві засоби (жест, міміка), які слугують основою для створення комунікативних дій: вираження подяки, прохання, привітання.

Для посилення і розвитку експресивних характеристик усного мовлення в програму вводиться розділ «Виразність (емоційність)», який орієнтує фахівця на спеціально сплановану роботу в цьому напрямі. Вона передбачає поетапне формування таких якостей мовлення, як сила, темп, тон, мелодика.

Динамічна гра-драматизація спонукає дитину звертати увагу не тільки на мовлення, його виразність, але й регулювати особисту поведінку у ситуації спілкування: повага до співрозмовника, дотримання правил і вимог мовленнєвого етикету. Для реалізації названого напрямку з регуляції мовленнєвої діяльності учнів у програму введений розділ «Культура спілкування», пізніше, в 3–4 класах, він заповнюється розділом «Мовлення і його значення в житті» (Комарова, 2003).

Граючись, змагаючись, виконуючи різноманітні завдання практичного спрямування, учні осмислюють значущість правильного мовлення для розуміння один одного, для передачі інформації, долають мовленнєву замкнутість, вчаться виражати самостійні думки, виправляти мовленнєві помилки. Для ілюстрації прикладу можна спиратися на планування і реалізацію мовленнєвої ситуації на тему: «Правила етикету за столом» – програма 2 класу, 4 уроки.

1 урок. Посуд. Його опис і призначення.

2 урок. Правила мовленнєвого етикету за столом.

3 урок. Складання діалогів з теми мовленнєвої ситуації.

4 урок. Гра-драматизація з теми мовленнєвих ситуацій.

Ці теми мають на меті певні завдання:

– активізувати і збагатити запас висловлювань за столом, вчити дітей правильно використовувати їх;

– вчити організовувати висловлювання змістовно й інтонаційно, виходячи із ситуації спілкування;

– вчити побудови зв'язного висловлювання з опорою на план і без нього;

– закріпити вміння будувати прості речення;

– формувати творче уявлення ігровими і мовленнєвими засобами.

Висновки. Діти з порушеннями у навчанні відстають від своїх однолітків за комунікативною діяльністю. У процесі формування навичок соціальної взаємодії в учнів молодших класів з проблемами у навчанні необхідно здійснювати як диференційований, так і індивідуальний підхід, пов'язаний з глибиною інтелектуальної недорозвиненості конкретної дитини, рівнем її розумової та фізичної працездатності та емоційно-вольової сфери. Необхідно проводити заняття, на яких робиться наголос на комунікативну функцію мовлення, прагматику та семантику мовлення, встановлювати правила ведення розмови, враховувати паралінгвістичний аспект, який включає у себе кінестетику, проксемику, вокалістику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коломинский Н.Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы. Киев : Освіта, 1978. 176 с.
2. Комарова С.В. Уроки развития речи и формирования коммуникативных умений у учащихся младших классов школы VIII вида. *Воспитание и обучение детей с нарушением развития*. 2003. № 3. С. 35–42.
3. Кондукова С.В., Шеремет М.К. Фізіологічні і психологічні передумови мовленнєвого розвитку в нормі та патології. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»* : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. Вип. 27. С. 5–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_27_3
4. Мамічева О.В., Кордонець В.В., Боброва Г.Ю. Особливості комунікативної функції мовлення молодших школярів, які розвиваються відповідно до норми та із затримкою психічного розвитку. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Issue: 1 (13) co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2016. P. 45–54.
5. Мартиненко І.В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.08. Київ. 2017. 502 с
6. Немов Р.С. Психология. Москва : Владос, 2017. 693 с.
7. Омельченко І.М. Принципи та методи діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 463–472. URL: <http://problemps.at.ua/>
8. Семенцова О.М. Корекційно-розвиваюча робота з питань формування нормативно-вікових форм спілкування з однолітками у дітей ЗПР. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»* : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. Вип. 16. С. 177–180.
9. Семенцова О.М. Теоретичні уявлення про затримку психічного розвитку та визначення напрямів корекційної допомоги дітям. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19. «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. Вип. 37. С. 110–119.

10. Ступницькая М. Диагностика уровня сформированности общеучебных умений и навыков школьников. *Школьный психолог*. 2006. № 7. Глав.
11. Якубовская, Ю.В., Елышева О.Б., Метелкина Е.В Особенности коррекции нарушений письменной и устной речи младших школьников. *Психология: традиции и инновации* : материалы II Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2016 г.). Самара : ООО «Издательство АСГАРД». 2016. С. 80–83. URL: <https://moluch.ru/conf/psy/archive/197/9960/>
12. James Law, Penny Levickis, Isabel R. Rodríguez-Ortiz, Ana Matić, Rena Lyons, Camille Messarra, Edith Kouba Hreich, Margarita Stankova. Working with the parents and families of children with developmental language disorders: An international perspective. *Journal of Communication Disorders*, 2019, Volume 82, 105922, ISSN 0021-9924. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2019.105922>; URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0021992418302296>

REFERENCES:

1. Kolominskij, N.L. (1978). Razvitie lichnosti uchashhihsja vspomogatel'noj shkoly [Personality development of secondary school students]. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian].
2. Komarova, S.V. (2003). Uroki razvitija rechi i formirovanija kommunikativnyh umenij v uchashhihsja mladshih klassov shkoly VIII vida [Lessons in the development of speech and the formation of communicative skills in students of the junior grades of the school of the VIII type]. *Vospitanie i obuchenie detej s narusheniem razvitija – Education and training of children with developmental disabilities*, 3. 35–42. [in Russian].
3. Kondukova, S.V. & Sheremet, M.K. (2014) Fiziologichni i psihologichni peredumovy movlennievoho rozvytku v normi ta patolohii [Physiological and psychological prerequisites of speech development in norm and pathology]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 19. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia: Zb. naukovykh prats – Scientific journal of the NPU named after M.P. Drahomanova. Series 19. Correctional pedagogy and special psychology: Collection of scientific works*, 27. 5–7. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_27_3 [in Ukrainian].
4. Mamicheva, O.V., Kordonets, V.V., & Bobrova, H.Iu. (2016). Osoblyvosti komunikativnoi funktsii movlennia molodshykh shkolariv, yaki rozvyvaiutsia vidpovidno normy ta iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku [Peculiarities of the communicative function of speech of younger schoolchildren who develop according to the norm and with a delay in mental development]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 1(13). Hamilton. 45–54. [in Ukrainian].
5. Martynenko, I.V. (2017). Psykholohichni zasady formuvannia komunikativnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku z systemnymy porushenniamy movlennia [Psychological foundations of the formation of communicative activity of older preschool children with systemic speech disorders]: dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.00.08. Kyiv. 2017. 502 s. [in Ukrainian].
6. Nemov R.S. (2017) Psihologija [Psychology]. Moskva: VladoS [in Russian].
7. Omelchenko, I.M. (2014). Pryntsypy ta metody diahnostryky khronotopu komunikativnoi diialnosti u doshkilnykiv iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku [Principles and methods of diagnosing the chronotope of communicative activity in preschoolers with mental retardation]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 23. 463–472. Retrieved from: <http://problemps.at.ua/> [in Ukrainian].
8. Sementsova, O.M. (2010). Korektsiino-rozvyvaiucha robota z pytan formuvannia normatyvno-vikovykh form spilkuvannia z odnolitkamy u ditei ZPR [Corrective and developmental work on the formation of age-standard forms of communication with peers in children with disabilities]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 19. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia – Scientific journal NPU of M.P. Drahomanova. Series 19. Correctional pedagogy and special psychology*, 16. 177–180. [in Ukrainian].
9. Sementsova, O.M. (2019). Teoretychni uiavlennia pro zatrymku psykhichnoho rozvytku ta vyznachennia napriamkiv korektsiinoi dopomohy ditiam [Theoretical ideas about the delay in mental development and determining the directions of corrective care for children]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 19. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia – Scientific journal NPU of M.P. Drahomanova. Series 19. Correctional pedagogy and special psychology*, 37. 110–119. [in Ukrainian].
10. Stupnickaja M. (2006). Diagnostika urovnja sformirovannosti obshheuchebnyh umenij i navykov shkol'nikov [Diagnostics of the level of formation of general curricular skills and abilities of schoolchildren]. *Shkol'nyj psiholog – School psychologist*, 7. Chap. Page. [in Russian].
11. Jakubovskaja, Ju.V., Elysheva, O.B., Metelkina, E.V (2016). Osobennosti korektsii narushenij pis'mennoj i ustnoj rechi mladshih shkol'nikov [Features of correction of impaired written and oral speech of younger schoolchildren]. *Psihologija: tradicii i innovacii: materialy II Mezhdunar. nauch. konf. – Psychology: traditions and innovations: materials of the II International science conf.* (Samara, March 2016). 80–83. Retrieved from: <https://moluch.ru/conf/psy/archive/197/9960/> [in Russian].
12. James Law, Penny Levickis, Isabel R. Rodríguez-Ortiz, Ana Matić, Rena Lyons, Camille Messarra, Edith Kouba Hreich, Margarita Stankova (2019). Working with the parents and families of children with developmental language disorders: An international perspective. *Journal of Communication Disorders*, 82. 105922, ISSN 0021-9924. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2019.105922>

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Випуск 2

Коректура • *Н. С. Ігнатова*

Формат 60×84/8. Агіал.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 15,11.
Замов. № 0822/333. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

